



ТЫНГЫСЫЗ
ДЖЮРЕКЛЕ

ТЫНГЫСЫЗ ДЖЮРЕКЛЕ

Къарачай авторланы
чыгъармалары

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю,
Черкесск, 1979

С (Карач.) 2

Б 27

ИБ № 536

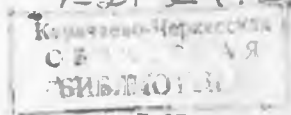
БЕСПОКОЙНЫЕ СЕРДЦА

Сборник произведений карачаевских авторов

На карачаевском языке

Редактор-составитель А. И. Кубанов. Художник В. И. Бекетов
Худож. редактор М. П. Бертиик. Техн. редактор Г. М. Хомякова
Корректор К. А.-К. Салпагарова. Сдано в набор 5-XII-1978 г. Подпи-
сано в печать 14-VI-1979 г. Формат 70x108¹/₃₂. Бумага типогра-
фская № 1. Физ. п. л. 10 Усл. п. л. 14. Уч.-изд. л. 13,48. Заказ 5702. Тираж
2000 экз. ВУ 84174. Цена 1 р. 10. коп. Карачаево-Черкесское Отде-
ление Ставропольского книжного издательства, Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом
печати. Карачаево-Черкесская укрупненная типография, Черкесск, Первомай-
ская, 47.

К2124.2081



Б 27

Беспокойные сердца. Карачаево-Черкесское отделение Ставро-
польского книжного издательства, 1979.

320 с.

В сборник вошли лучшие произведения молодых карачаевских авторов,
написанные ими за последние годы.

С (карач.) 2

70 500—61—79
Б М 159 (03)—79 65—79

© Ставрополь kitab басманы
Къарачай-Черкес бѣлюмю. 1979



Байчораланы Магомет

ГУДАУТА МАКЪАМЛА

Хапар айталла Гудаута шахарны
Мандарин кёкенлери, эвкалиплери...
Насыбсыз сүймекликни отунда күйгенин
Эки джаш адамны исси джюреклери...

Шаркъдан келген кюн таякълача,
Баям болгъанында аланы талпыулары,
Темир тау болуб сюелгендиле
Араларына ата-аналары.

Анга тёзалмай, тенгизге чынгагъанды
Мийик хамхотдан алгъа Даута!
Гу да алайда джанын бергенди,
Сүйгенини ызындан башын атыб суугъа!

Экиси ёлгюнчю, джанкъылыч кёкге
Къызыл тасма болуб чыкъгъанды.
Анга Гу бла Даутаны джаны
Нюр таякъла болуб къошулгъанды.

Дагъыда айталла инжир терекле
Гуну абхазлы болгъанын,
Даутаны уа, амалы болмагъанча,
Къобанны бойнунда туугъанын!..

* * *

Гюрджю китабны къолума алыб,
Ичин ачыб, къарайма анга.
Кёзюме кёрюнеди, аны бетлеринс
Джайылыб тургъанча алапат харла.

Гюрджю харифле кружеваладыла,
Алай тургъанлай ийне чыкдан толугъ:
Джазманы джарашдыргъан, харгъа къараб,
Алфавитни алай чыгъаргъан болур.

Эртденнги чыкъда тенгизге кирсем,
Мени башыма алай акъыл келед:
Гудаутада башха джанына
Ёмюрде алмазгъа темир джол билет.

ДИНА КЕТИЯГЪА

Кёкге учаргъа джаратылгъанса
Абхазияны сууундан-топрагъындан!
Джерде къалыб джокъду амалынг,
Хур сыфатлы алапат инсан!

Сеннге сейирсине, арыб къызаргъынчы,
Кюнню кёзю унамайд батаргъа...
Сени сыфатынгы эмблема нек этмейле
Сени джаратхан-ёсдюрген шахаргъа?!

Къайдаса, къайда? Къайсы курортда
 Ётдюресе быйыл джайынгы?
 Гудаута пляжда адамланы ичинде
 Излеб кюрешеме сени чырайынгы.

Къайсы тенгизни толкъунун къучакълаб,
 Къууаныб, сабийча, кюлесе!..
 Къаллай кемеде, къайсы къобанда
 Сен кюн ууата джюзесе?..

Джокъду амалынг менсиз солургъа:
 Къайда болсанг да, мени биргемесе!
 Акъылым алайды: почтагъа къайтханса,
 Бусагъат ызымдан джетесе...

Сени ауазынг къулагъыма келеди,
 Аякъ тауушунг джюрюйдю биргеме!
 Тенгизге бара, экили болуб,
 Ызыма айланыб къарайма кёлеккеме...

Биргемесе... Былайыны кёгю
 Тюбсюз кёллерилле сени кёзлеринги,
 Уллу тенгизни кеме джюзген терени,
 Къууаты тюлмюдю сени джюрегинги!

Былайыны кюню саулай да сенсе,
 Алапат джашау берген бу джерге!
 Суула, гокка хансла санга ушайла, —
 Къоймайла ала мени эригирге.

Джокъду амалынг менсиз солургъа,
 Менсиз кюлюрге, менсиз джыларгъа!
 Къайсы мюйюшден чыгъаса бусагъат,
 Кюн таякъча, мени аллыма!..

АБХАЗИЯ

Сени къонагъынгем,
Сейирлик Абхазия,
Кѣбчек къалдырмай къайтама элиме!
Къара тенгизден
Салам элтеме—
Океанча ъхтем Хурла кѣлюме.

От келиден
Худесге къарасам,
Псху эли тюшер эсеме.
Сау къал энди,
Къонакъбай кърал,
Тарала кетеме сени джеринге!

Бзибъ таула
Ашыра чыгъарла,—
Тѣппелери кѣклеге тирелиб...
Къалеж къая
Аллыма къарайды,—
Кѣлеккеси Учкекен суугъа эниб.

Бюгече къаты
Джукълаб тургъанлай,—
Теберди ѳзенни тюшюмде кѣрдюм...
Джанкъылычынгдан
Шарф этиб булгъай,
Мени ашыра кѣм-кѣксюл кѣгюнг...

...Дуния мухитде
Туугъан толкъунла,
Акъ джаллары джылтырай кюнде,
Аллыма чыкъсала,
Черкес тенгизни
Мазаллы кюзгюсю кѣрюнеед кѣзюме.

Къубулчакъ тийрелеринг
Ызымдан къарарла, —
Инджир кёкенлеге бёлениб.
Къайда айлансам да,
Турлукъса, Абхазия,
Хаман кёзюме кёрюнуб...

Абхазия!
Чыгъама джолгъа,
Сени тангларынга термиле!
Накъут кийизли
Ашхамларынгы, —
Алыб кетеме биргеме.

Сау къалыгъыз,
Эмчек къарнашла!
Къайтама юйге, сизге кёзюм къарай!
Ёмюрюм къалыр эди
Мени тау артында, —
Джерни башында болмаса Къарачай!

Гочияланы Софья

АРХЫЗ

Къарачайны хур бешиги ёмюрден,
Табигъатны эрке ёсген баласы.
Кёк чачакълы джашил дарий юсюнгде,
Нарт борбайлы джигитлени анасы.

Бюгюн сени къучакълайды джангыдан
Ёхтем халкъынг, толуб джырдан джюреги.

Юлюш этед кёкле берген саугъадан,
Къарнашларын чакъырады ичкери.

Совет джуртну джулдузлагъа саламы
Джылтырайды, чын аякъча, мийикде,
Наратла да чайкъалалла къууанчлы,
Ойнайдыла керпеслениб кийикле.

ОРУС ТИЛГЕ

Бир джашаууму санайма экиге,
Къууанама ёмюр хазнама,
Туугъаным ючюн джарыкъ ёмюрге,
Разыма кёб къат анама.

Ёмюрюмю уа джарытхан кюнюм,
Джерге Джазны джайгъан — орус тил!
Тюзге дагъан болгъан, кёлге къанат болгъан
Ана тилиме — къала тил!

Ангым, нюзюрюм сени бла биргед —
Дуниямы нюрлю этгенсе,
Кенг къучагъынгда къойнунга бёлеб,
Билим къалалагъа элтгенсе.

Таулада чыкъгъан къара сууланы
Кюзгюсю кибик, кирсизле.
Турама санга хаман сукъланыб,
Къыйыры болмагъан тенгизге.

Сиигигенд къаныма, сютюча анамы,
Биринчи устазымы сёзлери,
Сени танытхан, ачхан багъангы,
Кёкню нюрюн ачхан кёзлери.

Сен а ачханса манга аламны,
Бергенсе насыб — кѳудурет,
Джерни джетисин, джитисин тауну —
Кѳрдюм тюпюмде мен джандет.

Сен чакѳыраса, тартаса алгѳа,
Тохтама, дейсе, арыма!
Хазырма кюнде сен элтген джолгѳа.
Борчлума санга, разыма!

Арымасын кѳонакѳладан тѳшегинг,
Сынджырладан кѳазанларынг тюшмесин,
Ачыкѳ турсун тѳрт дуниягѳа эшигинг,
Киши санга аман иннет бичмесин!

АТАСЫЗ ЕСГЕН ДЖАШЛАГѳА

Сиз да болдугѳуз адам ортасы,
Балалагѳа ата болдугѳуз,
Кѳалмасынла ала чыртда атасыз,
Кѳайтмасын сизни джолугѳуз.

«Кимни джашыса, джашчыкѳ?» — дегеннге
Анангы атын айтаенг.
Аталы джашчыкѳла джыйылгѳан джерден
Сын, мыдах болуб кѳайтаенг.

Дагѳыда тюбеб санга бир адам,
«Кѳайдады атанг?» — деб сорса:
«Аскерде кѳалгѳанд, кѳайтмагѳанд атам...» —
Дей эдинг, ичинг ачюдан тола.

Эгешчиклеринг кѳэюнге кѳараб,
Ананг ышармаед-кюлмсед,

Джаш джюрекчикни мыдахлыкъ тараб,
Санынг сыркыулукъ билмеед.

Замансыз билдинг абаданлыкъны,
Эртде къатдырдыңг белинги.
Сынадыңг ачыу сансыз-санаусуз,
Такъырлыкъ эмди кёлюнго.

Сен акъыл-балыкъ болгъандан сора,
Гырджынны дамын сынадыңг,
Алай а энтда умутла джорай,
Атангы аллына къарадыңг.

Атасыз ёсгенлеге сынаб бир къарагъыз:
Артыкъ къатыды берчлери,
Къазауат салгъан джерде мугур ыз
Терен сыргъанды бетлерин.

АНЫ ДА БАРЕД ОНСЕГИЗ ДЖЫЛЫ

Къарт къыз демегиз сиз анга,
Уялыгъыз алай айтыргъа.
Чыкъмагъанд ол бир кере тангнга,
Джолукъмай аны атына.

Онсегиз джылы аны да баред,
Толуед кюню насыбдан...
Тюбегенед джазыу алагъа хыны,
Айыргъанед джазыу джашлыкъдан.

Ашырыб къайтхан кюнюнден бери,
Анга ант берген кюнюнден,
Аскер картчыгъы бюгюннге дери
Кетмейди джастыкъ тюбюнден.

«Портрет этиб тагъарем, — дейди, —
Эл айыб этсе, не этерем?
Билсем къабырын, джан берген джерин
Бауурум бла джетерем».

Джансыз картчыкъ бла ол ушакъ эте,
Бир кёб кечени ашыргъанд
Ол умут эте, джылла да кете,
Эки эшмесине акъ ургъанд.

ТИШИРЫУНУ НАСЫБЫ

Олду тиширыуну насыбы,
Кёзлери замансыз онгмаса.
Къыркъда къызарса тартыныб,
Къатынг бла хыны озмаса.

Толу эмчекни уланнга сала,
Бешик джанында баш къакъса.
Джетемиди деб аллына къарай,
Эшикден эрин сакъласа.

Эртденбла туруб, эшмесин эше,
Терезелерин кенг ачса.
Акъыл соргъаннга ариу сёлеше,
Къартдан, джашдан да сый табса.

Аны ёмюрю эри саулукъдан
Эркиши оноу этмесе,
Юйде хыны бла, кери зауукъдан
Дуннясы аман кетмесе.

Чырай, сыфат да насыбды анга,—
Неге айталла алай дсб?
Аланы берген джашауду къаннга, —
Ол а береди ёлчелеб...

Тюркюланы Альберт

ДЖУРТУНГ ЁСДЮРДЮ

Къазауатда тийген окъ,
Энтда сени кыйнайды.
Артыкъсыз да къозгъалыб
Джаз башында башлайды.

Онг кюлунгда окъ джара,
Сол бутунгда тоб чечме.
Кёзлерингде — солдатла,
Аллында уа—шош кече.

Джаралы кюл орнатхап
Кёгетлеринг ёселле.
Хар кюуанчха кюуанган
Кюуанчынгы сюеме.

Тобугъунгда туудугъунг
Сабийлигин ётдюрдю.
Сени халал джюрекли
Совет джуртунг ёсдюрдю.

САНГА

Эм иги кызыны излерме мен,
Кыйналсам да — кюуанч болур,
Эм иги джырыны джазыб келсем,
Кёкюрегим эркин солур?

Эм ариу тангны кёрюме мен,
Джырым тюбер айбат тангнга,
Хур чакъгъан садда, ол экеулен
Кёл берирле бютеу джаннга.

Эм мийик таугъа чыгъарма мен,
Джюрекни ачыб джарыкъ тангнга,
Бир сейир кюнде, джерден кетсем,
Эм иги джырым къалыр санга!..

ТЮБЕРМЕ

Кече джукъуча, шош джауады къар,
Къайгъы этмейин эририне.
Джюзджыллыкъ джазгъа кёб элчим чыгъар,
Ушаб джуртуму кюнлерине!

Бюгюн къыйынды назик балнйге,
Бюгеди джерге аны къар...
Балий ушайды онгсуз сабийге,
Алай а онглу болургъа бар мадар.

Бек къыйын болур тенгизде да,
Гитче чабакъгъа рахат болмакълыкъ.
Сюйген тиширыуунг кетсе ашхамда,
Керекмид бугъуб къалмакълыкъ?..

Манга къыйынды, этеме къайгъы,
Сюйгеним къалыб узакъ шахарда...
Танг а атар, джукъ болмагъанча,
Биягъы кюн да джылтырар къарда.

Къар, эрирме деб къоркъмайын,
Шош джауады бу сейир тангда...
Джолну узуну истем туююлдю, —
Тюбешир мадар излейме санга.

САУ БОЛСУН ПОЭТ...

Назму окъуйду бир къызчыкъ, —
Тынгылайдыла чыпчыкъла.
Шоклада окъла суууб,
Джер солуйду эртден чыкъда.

Рахат окъуйду ол къызчыкъ,
Терекле да къагъалла баш.
Кюн да къарайд кёкде къызыб,
Джылынады сууугъан таш.

Назму окъуйду ма ол къызчыкъ,
Назмулада уа — марал джолла...
Джыллыгъы келген тишируу да
Кеталмайды андан джанлаб.

Джылы назмуну «джутады» ол, —
Татлы тиед хар бир джаннга.
Къысха джетиб тутама къол, —
Сау болсун поэт... Сукъландым анга!

ТАУДАН КЕЛГЕНМЕ

Сынасанг сына, —
Таудан келгенме.
Шымал шахарда
Сени кёргенме.

Рахат джаша! —
Джарсытмам сени
Джаншакъ сёз бла
Арытмам, тейри.

Джолда аджашыб,
Сууукъда къалсанг,
Шынкъарт болурма
Къатынгда джангнган.

Къарасанг къара,
Сен кёзлеримде
Кёрлюксе, ийнан,
Таулу джерими.

Мен санга иймем
Огъурсуз джелни,
Теджерме сеннге
Джылыуун джерни.

Марал джуртлада
Ичгенме кюнню,
Биргеме келгенди
Доммайны кёгю.

Сынасанг сына, —
Кёзлерим ачыкъ...
Джюрегим, саным да
Бир кемсиз ачыб,

Санга тюберге.
Мен ант этгенме,
Сынасанг сына, —
Таудан келгенме!...

Биджиланы Идрис

МЕНИ ТЕНГЛЕРИМ

...Келинле бирге сайлаучан эдик,
Андан беричин кёб джылмы озду?
Бир-бирибизге эпди тюбесек,
Сабий тынчлыгъын соруучу болдукъ.

Кимингде — кызыла, кимингде — джашла...
Къууанчны айтхын кыйсы бирисин:
Бюгюн да келдик биз алгышларгъа
Бир сабий туугъан юнню иссин.
Чам эте, Джашар сёзню башлады:
«Эй, джангы ата, башны ёрге тутчу!
Къыз туугъанды деб нек эс ташладынг,
Нек салпыландынг, джауар булутча?
Джюрекни кюзгъай бир татлы умут,
Джаш заманынгмы тюшдю эсинге...
Къарт болмасанг да, джашлыкъны унут,
Кюёулук сайлай башла кесинге.
Къараб-къарагъынчы, кыз ёсюб джетер,
Кимни болса да алгышлыкъ этер.
Ол уллу болса, анасы солур,
Сеннге уа дагъан — кюёюнг болур.
Къоркъма!

Джыярыкъ тюлсе сен берне:
Джангы адет бла берликбиз эрге...»
Науруз-ата, аз-аз ышара,
Бёлдю тенгини чам-накъырдасын:
«Алан, Бекджашар, сёзню ышыра
Турма да, бир тарт кызыны бозасын.
Билебиз сени джашынг болгъанын,
Олму чыгъарад сёзюнгю таукел...
Алгышынгы уа джашауда толгъанын,
Ким огъай дейди, кёрсюн тийре, эл».
«Да, кыздан джашны игилиги нед?—
Деди Таусолтан, алгышын башлай, —
Джашау джюз джылдан тауусулуред,
Къуру да тууб турсала джашла.
Джаш, кыз эсе да, къууанчды юйге,
Кимди билмеген анга къууана:
Бюгюн дунягъа туугъан сабийде
Келлик тёлуге тууду бир ана!

«ЭРКИНЛИК СЫНАЛАДЫ ОТДА...»

«Оюлгъан кибик кече арада джар,
Ауур кыйынлыкъ басды юсюмю,
Киши табмазча болушур мадар,
Кюйген терекча болду тюрсюном.

Къызгъан темирни уруб джюрекге,
Аны тегерек буруб тургъанча,
Мени джарсыуум барлыкъды кёбге,
Келди эсе да элия ургъанча»,—

Деб сюелесе мени аллымда,
Кёл этерге уа табалмайма сёз,
Эрлик сыналад отда, джалында,
Кюе эсенг да, тенгим, чыда, тёз.

Къадар алалмаз сенден эрликни,
Айырса да ол джангыз джашынгдан,
Сынарса энтда кёб игиликни,
Ай сютден толуб къарар башынгдан.

* * *

Бир гокка хансчыкъ чаууллу джерде
Кёлтюрюб келед башчыгъын ёрге.
Кюндюз кюнтаякъ тарайд чашчыгъын,
Кече ай джаякъ сылайд къашчыгъын.

Аякъ тюбюнде джумушакъ къаудан...
Умуту уллуд аны джашаудан,
Къууанч алыбды акъылын, эсин,
Айхай, не медет, амма, не келсин,

Тёгерегинде чыгъанакъ джыйын, —
Ким кёре билир багъасын, сыйын?
Кёлтюрюрмю кьол ёрге, мийикге,
Ашмы болур ол дюрген кийикге?..

Къобанланы Ахмат

САГЪЫШЛА

Окъ ишленгенд кеси отдан,
Къылыгъы уа — бир башха...
Не бек исси урса да къан,
Айландырад буз ташха.

* * *

Джолунг сени ташдан толса,
Къурчдан болсун табанынг.
Джауунг сенден кючлю болса,
Акъыл болсун тамалынг.

* * *

Ачыл да, кьол аязынгча,
Адамлагъа джарай бил.
Керек болса, аязы да,
Джумдурукъ да бола кир.

* * *

Джити этерге темирлени,
Хыршы беред несин да,
Ууакъ-ууакъ кемирле,
Бошалады кеси да...

* * *

Гитче эсе да кирит кеси,
Хурджунунгда элтирлей,
Уллу къабакъ эшиклени
Тутады чырт тебдирмей.

* * *

Дауурлары тохтамайды
Кече, кюн да таулань...
Джер а тьосе ынгырдайды
Тюблерине джаулань.

* * *

Тау тюбюнде тура эсенг,
Кёрюсе аны тёппесин.
Арыб сора ёрге минсенг,—
Сау дунияны кесин.

* * *

Къысхад ёмюрю элияны,—
Терк джукъланыб кетеди.
Кючю уа сау дунияны
Бирден джарыкъ этеди.

* * *

Минг бюгюлюр, суйсенг сен,
Сынмаз ючюн чий темир.
Къурч а сынар минг джерден,
Бюгюлмез ючюн джангыз бир.

* * *

Отджагъада тууад тютюн,
Сынайд оджакъ тарлыгъын,
Андан сора джелди билген
Аны къайры барлыгъын...

Тохчукъланы Исмаил

РАЗЫ ЭТЕР КЕК ТЮБЮНДЕ ДЖЕР СЮРГЕН

Разы болмам зорлукъ сауут этгеннге,
Джер юсюнде аллай умут бичгеннге.
Къазауатны чархын алгъа бургъаннга,
Къан тегерге кылыч билеб тургъаннга.

Разы болмам юйге ёртен салгъаннга,
Къарны ючюн джалын этиб баргъаннга,
Межамланы, кёпюрлени ойгъаннга,
Адамлагъа ёлюм къоркъуу джайгъаннга.

Разы этер кек тюбюнде джер сюрген,
Урлукъ атыб, битимлени ёсдюрген.
Тюзлюк ючюн, тынчлыкъ ючюн кюрешген,
Ол иннет бла сабий бешик ишлеген.

ЭСКЕРТМЕЛЕ БОЛГЪАНЛАГЪА

Къазауатны тюзлеринде къалгъанла,
Джашауларын ёксюзлеге къойгъанла,
Мамырлыкъны къурч тамалын салгъанла,
Бюсюреу сизге, эсгертмеле болгъанла!

Уруш тютюн сынамайын шахарла,
Сары бишиб чайкъалалла сабанла,
Къарт да, джаш да урунады тер ата,
Джер юсюнде рахатлыкъгъа чёб ата.

Къурч тогъайданд бу джашауну сынджыры,
Толгъан айча, джылы бишген гырджынны
Салад ана, юлюшюнг деб джашына,
Эсгертмени сыйлы мермер ташына.

Джер джаралы болмаз ючюн джангыдан,
Сакълаб кёкню чууакълыгъын джауладан,
Сюелесиз, къурч тюрсюнлю уланла,
Бюсюреу сизге, эсгертмеле болгъанла!

ТИЛЕГИМ

Ай джарыкъды, суу алыргъа чыкъ, ариуум,
Биз Къобанны шош ауазын эшитейик.
Сюймекликни тейри эшиги ачылыб,
Муратланы бир иннетде этейик.

Бек къарангы болса да, чыкъ арбазгъа,
Алайсыз мен аджашырма джолумдан.
Сюймекликни барды дейле чырагъы,
Джандыр аны, джарыкъ урсун къолунгдан.

Танг атханды, чыкъ, ариуум, хауагъа,
Аяз болуб, мен чачынгы тарайым,
Эртден чыкъдан кюмюш мынчакъла тизиб,
Акътамагъым, мен бойнунга тагъайым.

Джангур джауад, чыкъ, ариуум, балконнга,
Кюн таякълы къарамынгдан тояйым.
Адетдеча, керек эсе уа джаулукъ,
Джанкъылычны бояуларын джаяйым.

* * *

Разы болмам, джюрек, санга,
Кир къондурсанг къанынга.
Озуб баргъан тюз атлыны
Заран болсанг джолуна.

Разы болмам, джюрек, ийнан,
Зар сезимле къозгъасанг,
Биреу этген джетишимге
Чырмау болуб тохтасанг.

Разы этерсе, джюрек, мени,
Хайыр берсенг халкъынга,
Ол иннетинг битим бериб,
Керти болсанг антынга.

ДЖЫРЫМА

Джюрек кылым, замансызлай юзюлме,
Кёкюрекде ишни баджар тыйыншлы,
Этилмеген джырларымы джырларча,
Бер замандан джетер чакълы юлюшню.

Къыйын ишни къыйырындан тутханма,
Тик ёргеге салгъанма мен джюрюшню,
Джюрек отум, кёкюрекде джукъланма,
Болуш манга, алдыр къыйын ёрюшню.

Сен сюрмелеб чыгъар сёзню асылын,
Окъуучугъа тин байлыкъны берирча.
Адамланы сезимлерин кёзгъа сен,
Насыб, тенглик джерге къучакъ керирча.

Баирамукъланы Фатима

АКЪ ЧЕПКЕН

Джашлыкъ бизни эркелетген кюнледе,
Насыб берген сезимлеге къууана,
Муратланы джулдузлагъа джашырыб,
Айлана эк, джаз да бизге сукълана.

Джылы аяз тарай узун чачымы,
Акъ чепкен бла чыкъсам сени аллынга,
Дуния сеннге артыкъ сейир кёрюнуб,
Джарыкъ джырла джырлай эдинг сен манга.

Ол заманда, аз да инджиу болмайын,
Хар къайда да джазгъы аяз ургъанча,
Кёрюне эд экибизге къыйынлыкъ
Джер юсюнде унутулуб тургъанча.

Къара кюнде джолгъа тебрей, сен манга,
Ашыр, — дединг, — акъ чепкен бла ышара;
Уллу саугъа келтирликме, — деб кетдинг,
Хорлам алыб келлигинге ышана.

Муратларым нёгер болуб кечеге,
Иш юсюнде кюнлерими ашырыб,
Сакълай эдим, насыбыма ышана,
Акъ чепкеннге къоркъуууму джашырыб.

«Джурту ючюн джан бергенди...»—деб келди
Аман хапар, джюрегими къуу эте.
«Насыб кюнле аллындалла, келликле,
Сакъла мени», — деген эдинг сен кете.

Ийнанмайма, окъ да келиб тиялмаз,
Кёзю кыймаз, джашауунгу кесерге,
Джулдузлада асыралгъан муратла
Боллукъ тюлле анда къалыб кетерге.

Акъды бюгюн, чепкенимча, чачым да.
Сагъышланы кюнден кюннге къатлайма.
Сен суйюучю акъ чепкенни да кийиб,
Джулдуз учса, аны аллын сакълайма.

БЕК СЮЕМЕ

Ариу къызча, келеди джаз хар джыл сайын.
Сейир тюшча, тюрленеди хар джыл сайын.
Табигъатны джашлыгъыды, байлыгъыды,
Джюрекледен тынчлыкъ къоймайд, къайгылыды.

Мен суймейме ариу джазны, сюалмайма,
Мен башымы сагъышладан тыялмайма.
Джюрегиме сыйынмагъан тюрлю мурат
Кече, кюн да тынчлыкъ бермей, кыйнаб турад.

Мен излейме, булбул кибик, джыр джырларгъа,
Акъ булутча, тау башлагъа шош къараргъа,

Эштда излейме сабийликни мен сынаргъа,
Джюрегими ауазына тынгыларгъа.

Адамлагъа къыйынлыкъны унутдуруб,
Ашхылыкъгъа джюрекленн учундуруб,
Джазгъы кюнча, керек болуб адамлагъа,
Миллетиме Сатанайча бир джараргъа.

Мен сюеме ариу джазны, бек сюеме,
Джаз бла бирге насыб келед, мен билеме,
Адамланы чакъыра ол игиликге,
Ариулукъну теджейди джаз джюреклеге.

МЫДАХ БОЛАД ДЖЮРЕГИМ

Озгъан, келлик заманладан хапар айта,
Кюле-джырлай олтурсала тенглерим,
Джашлыгъыма, насыбыма къууана,
Не эсе да мыдах болад джюрегим.

Мен башымы тобукъларына салыб,
Къаты къысыб белин эки билегим,
Ушакъ эте, анам бла олтурсам,
Не эсе да мыдах болад джюрегим.

Сагъышыма джууаб берген джыр этсем,
Къууанама, толгъан кибик тилегим,
Аны ариу макъамына бѣлюнѹб,
Нек эсе да мыдах болад джюрегим.

Мен джолумда иги адамгъа тюбесем,
Къыш да чагъад мени насыб терегим:
Хар бир кюнѹм джарыкъ болуб ѣтсе да,
Нек эсе да мыдах болад джюрегим.

СЮЙМЕКЛИК

Кёкню джерге суймеклиги
Атдырады сейир тангны.
Джерни бизге суймеклиги
Келтиреди ариу джазны.

Ата Джуртха суймеклигинг,
Адамлагъа суймеклигинг
Ётгюр этед джюрегинги,
Таза этед иннетинги.

Ата-ана суймекликден
Башланады хар бир насыб...
Джашау тамал—суймекликди,—
Бошалгъанды ол сыналыб.

Суймекликни бу багъасы
Къыйын кюнде билинеди.
Излеминг бла сезимингден
Адамлыгъынг кёрюнеди.

АТА ДЖУРТУМ

Сезимлерими сёзле бла
Ачыкъларгъа джетсе фахмум,
Мен джыр къала салыр эдим
Тауларынгда, Ата джуртум.

Булбул кирик тегер эдим
Мен кёлюмю джырларымда,
Суймекликни эскертмейин
Къояр эдим тауларынгда.

Сеннге уллу суймеклигим
Къанат бериб джырларыма,
Элтир эди ол къаланы
Ёмюрлени узагына.

Джыр къаламы ишлеб, сора
Миллетиме этсем саугъа,
Этер эдинг, Ата джуртум,
Мени эгеч ёхтем таугъа.

Суймеклигими сёзле бла
Ачыкъларгъа джетсе фахмум,
Мен джыр къала къоярыкъ эм
Миллетиме, Ата джуртум.

Лайпанланы Пилал

КЪАРАЧАЙДА

Тутушадыла таулу джашчыкъла...
Аллах сакъласын джыгъылгъандан.
Айыбды кесин хорлатхан таулада, —
Къарышхандыла къолчукъла андан.

Бюгюн огъуна кёзлеринде
Ётгюрлюк — къаманы ауузу киби...
Барама. Къууанч джюрегимде,
Таулу элими къыйырындан кириб.

Къартла рахат этедиле ушакъ.
(Биз быладан къайда онглу эдик да дерле).
Мангылайлары ранлы къаялагъа ушаб,
Кёбню кёрген, кёбню сынагъан деуле.

Барама. Джолну эки джанында
Чалман эше, хуна эте таулула.
Салам алейкум, ишигиз кьолай болсун,
Джашау этгенле таш юсюнде, ауулда!

Ёзеннге ёхтем къараб къаяла...
Ёзен суу да, кюмюш бычакъча, алай.
О бекликни, пелиуан кючню сеземе,
Хар къуру да мен тау джоллада атлай.

Ташла—таулучукъла. Къаяла—таулула.
Аланы бирликлерин келсе билиринг,
Бир ташны кьобар. Таш-ташны кьозгъар...
Алай тутадыла таулула бир-бирин.

Аллах сакъласын къая оюлгъандан,
Таш тёнгерегенден да сакъласын аллах.
Таулада улуу сёлешир умут этме
Ансы, сени сакълар минг палах!

Эркин атлаб барама элимде...
Къучагъымы бютеу ёзеннге джайыб.
Тюбегенле бла джарыкъ саламлаша,
Джаланбут джашчыкълагъа да эте айыб.

Ёлсем, къалсам да, мында болайым,
Не болсам да, болайым таулада.
Мени джаратды, ёсдюрдю былайы.
Халкъым бла болайым хар заманда!

ДЖАШАУ БЛА ЁЛЮМ

Дуниягъа къараб айтылгъан сёзню
Джел сюрюб алыб кеталмаз.
Ахыр кюнюне сагъыш этмеген,—
Бюгюнюне да эталмаз.

«Хаух дуняда» джыйгъан рысхысын
Киши биргесине элталмаз.
Ёлюмге сагъыш эте билмеген —
Джер джашаугъа да элталмаз.

Джашау барда — ёлюм да барды.
Бирде — ёлюм кесиди джашау!
Джашау ючюн ёлюб кетгеннге
Джашауну атындан ёмюрлюк махтау.

Джашай баргъанда ёлюмге сагъыш
Этген да игид. Сёзню джокъ алдауу.
Ёле тургъанда дунягъа алгъыш
Этген адамны — артыкъ махтауу.

Ёле биллик—билликди джашай,
Джашай билген а билликмид ёле?
Джашай билгенни — ёле билгенни
Тутуб турлукъбуз ёмюрге ёрге.

* * *

Кёремисе кюнню тийиб келгенин,
Сюймеклик жибик къызарыб
Къуру да меннге кюлсюнле кёзлеринг,
Уууртларынг да меннге къызарыб.

Чыммакъ къарны къубултуб турады
Джашил наратны бутагъы.
Къуру да сеннге джумушакъ ачылыбды
Сюйген джюрекни къучагъы.

Кёремисе Айны тола баргъанын,
Джулдузла джана джюрекде.
Ах, эринлеринг, сени эринлеринг—
Таулада бишген джилекле...

Къалай бек термилеме сеннге,
Айтмасам да тышымдан уллу.
Сансыз этсенг — джарлы джюрегим,
Иесиз къалгъан парийча, улур.

Кюн тиеди алгъа башлагъа,
Артдан а—ёзен ташлагъа.
Мен баш тюл эсем да, тилейме,
Ышарма къалгъан джашлагъа.

Кёремисе, джаш бусакъ терекни
Этгендиле джаралы.
Хар къуру да къоркъама сеннге,
Ах, сенден эсе мен джарлы!..

Ким болса да къарар да табсыз...
Джаны болгъанны — аджалы.
Ким билед тамбла къалай болурун,
Соза турмайыкъ болджалны.

Тауушлу тау суу — барады сёзюм,
Джюрекден-джюрекке эниб.
Чолпан кёзлю, къызылууртлу
Сейир насыбымса мени.

* * *

Къалай игиди сени къатынгда
Сёлеше, ойнай, кюле да тургъан,
Джукъ да сёлешмей, ариу бетинге,
Кёк кёзлеринге къараб олтургъан.

Къалай игиди сени къатынгда:
Джаш бусакъгъа къарагъан кибик.

Джашил кырдыкга тыюшоб сыртынгдан,
Таза тау суугъа тынгылагъан кибики.

Къалай игиди сени къатынгда:
Кюн тубюнде жангурчукъ джаугъанча,
Бир ариу сезим тууа джюрекде,
Акъ маралгъа бузоучукъ туугъанча.

Къалай игиди сени къатынгда:
Кюн жарыгъын тынч джайгъан кибики.
Заман да, джатыб мени къатымда,
Сеннге къараб тынчайгъан кибики.

Къалай игиди сени къатынгда:
Къайгъы да, къартлыкъ да, ёлюм да джокъ.
Ариула, ариулукъ бек кёб дуняда,—
Ой сенден бек суйгеним да джокъ!..

ЭКИ ДЖЮРЕК

Ах, ол къызчыкъ къобузну
Алай таб, таукел сокъду,
Дынг тохтатды хауада
Къызгъан къоргъашын окъну.

Къаракъаш назик къызчыкъ
Этилмезликни этди.
Къысыр ташны бюгече
Буз джюрегин эритди.

Къобузну жарыкъ тартхан
Къызчыкъны эки къолу
Кесген кибики кёрюндю
Къайгъыны келлик джолун.

Къызчыкъ бюгече тартхан —
Рахатлыкъны тартыуу.
Сюймекликни, къууанчны,
Ариулукъну тартыуу...

Джулдузла тебседиле
Чексиз кёкню кенгинде,
Умутларыма къошулуб
Бюгече джюрегимде.

Къобуз тюл эди бюгече
Алай сейир согъулгъан.
Ол джюрегим эд мени —
Сюйгеними къолунда.

Аппакъланы Ибрагим

АТА ДЖУРТУМ БАРДЫ

Булут тозурайды, джюзеди эркин,
Минги Тау хыныды, кийгенди бёркюн.
Барадыла шош сюзюлюб турнала,
Джырлай-тарала,
тарала,
тарала:

«Чыгъармы кетмезча бизге деб бир кюн?» —
Барадыла бир джуртдан ма бирине,
Биргеча, эки джуртха эс бёлюне:
Бирин тансыкълай —
бирине тарала,

Джуртсуз турнала,
турнала,
турнала,

Ата журтуму джайылыб кёгюне,
Къагъадыла, кьол булгъагъанча, къанат:
Да кел, элтейик деб, бизге кьол узат,
Къышдан къачайыкъ, кетейик деб кери,
Келирбиз джазда деб биз энтда бери, —
Къагъадыла, кьол булгъагъанча, къанат.
Къакъгъанча къанат, булгъадым кьолуму:
Этмезме сизни бла бирге джолуму —
Кетсем да чыгъыб чегими тышына,
Боллукъма тансыкъ журтуму къышына, —
Деб турналагъа булгъадым кьолуму.
Ата журтум барды — болмазма ансыз,
Турнача, мен тюлме журтда чыдамсыз:
Эки журтум джокъду. Болса, тек-аран,
Боллукъма журтсуз эм учуз бир адам.
Ата журтум барды — болмазма ансыз!

ДЖАНГЫ КЪЫЗЛА

«Болур зорлукъгъа деб налат-ирият, —
Сюйюнчланы кыыз —
Сюйюмлю Зарият
Баргъанды, тыялмай ургъан джюрегин,
Аллах джолгъа атмайын сюймеклигин,
Атханды башын Къобаннга Зарият.
Бушуу габигъат да, джер-кёк да этгенди
Этгинчи аны джылауун джамагъат,
Къобан бойнуна

Сафият да джетгенди...

Ертен улу,
энди къайтар Сафыуну!

Ертен улу,

алан,

эшитмей бараса...

Зорлукъ дунияда ол джюрек джарсыуну
Эсге тюшурсенг да,

джыларча боласа:

Ма Сафыу таралады, ташха олтуруб,
Джыламукълары кёзлерин толтуруб.
Джарыкъ Къобаннга къыз мыдах тарыгдады:
«Ах, не этейим?

Джашауум тарлыкъдады!

Мекер, эсириб, къутура-алына,
Субай санымы аяусуз ачытады...
Къарамайма энди джашау аллына,
Ах, джаш джюрегим ёлюмню балсытады!»
«Солурса,
Сени къойнума бир къыссам.
Кел, хариб, кюрешме да онгмагъан эр бла!»—
Дегенди Къобан.

«Ах, ёлюб къутулсам,
Кимим кюрешир бу Мекер бла?
Кемсиз ёкюнеме туугъан кюнюме:
Меннге джашау джокъду —
Меннге ёлюм барды...
Ах... кимиме осият этейим?!
Ки-

ми-

ме?!.

Джюрекча, джашауча, ёмюр да бек тарды!»
Тюртеди толкъун толкъунну ашыгъыш,
Ёлюк агъарады —
Къобан кёгереди.

«Сафыу —

Зарият»,—

деб этеме сагъыш.

Озса да ёмюр, кёюме кёрюнеди.

Озгъан ёмюр, кюуча, этеди мыдах;
Джазыу къызланы ажымлы ёлтюргенди.
Къызгъа афенди да этген кюн неках:
«Джазыу бла

джаулукъ джюрютесе!» — дегенди.

Джарыкъ кёллени шош этгенди поэт,
Анда айыб джокъду —
Айыб замандады.

Сен, халкъым, мени да,

мени да

юрет;

Китаб джазайым—сюжети къолумдады.

Джангы къызла —

Ма китабны да аты,

Аны иннети насыбны суратлауду.

Ма Зариятны —

Сафыуну сыфаты.

Кескин чыгъарыкъды,

ачыкъ —

Бу джашауду!

Окъурсуз:

Сафуу къайытды окъуудан,

Анга Сюлемен тауладан ашыгъады.

Ма Зарият суйгенин Хурзукдан

Аскер къуллукъгъа Ташкентге ашырады...

Эркин суймеклик джайылгъанды кенгнге,

Да энди анга бу Къобан ёзен тарды.

Джангы къыз,

Болсун насыбынг биргенге;

Анга ёлюм джокъду —

Анга джашау барды!..

Талпыб китабны алсала окъургъа

Къызла:

аспирант да,

ишчи къыз да,

врач да,

Сен, критик, санарса аны огъургъа,
Уллу дау ачхынчы сени бла къыз джаш да...
Минг-минг джюрекни хош этер джазгъаным---
Насыб китабда кёрюнюр, джашаудача.
Ёлсем да,
Меннге бу джангы къызларым:
«Джаша!» —
деб алгъыш этерле бир саугъача.

Созарукъланы Юсуф

ЗАМАН БЛА БИЗ

Кёб зат болгъанд бизге дери,
Бизден сора да боллукъду.
Ма бюгюнню болгъан ишни
Джашау бизден сорлукъду.

Чола къойгъан затыбызга
Джарсырыкъды бу ёмюр.
Тюз болсакъ а антыбызгъа,
Сый да, махтау да келир.

Къыл къобузну чыбыгъына
Ушайд бизни джолубуз.
Къаллай таууш чыгъарына
Джууаблыды кълубуз.

Кюн ийнакълар кёлюбюзню,
Джел, боран да ётерик...
Джазыууна джерибизни
Бизбиз джууаб этерик.

ЭГЕЧИМЕ КЪАГЪЫТ

Телеграмма!.. Қыоркъутду бек
Кимди экен муну ийген?..
Тыпырдайды, тайча, джюрек,
Қелген болурму юйден?

Узайгъанлы мен элимден
Сабийликни къойгъанма.
Хар затха да эсин бёлген
Джетген адам болгъанма.

Айла, джылла ауушдура,
Ангыладым кёб затны,
Хар не зат да тауусулад,
Джетиб болджалны арты.

Атамы аджал элтген чакъда
Быллай къагъыт алгъанем.
Джюрегиме ачыу чаба,
Арсар болуб къалгъанем...

Анама бек сагъышлана,
Тынгысызма мен юйге:
Энди быллай къагъытланы
Кюрешигиз иймезге.

* * *

О туугъан джер! Бу затны
Ангылаялмай барама:
Керти джашы тауланы
Болгъаныма къарамай,
Юйде тургъан кёзюуде
Сени сансыз къояма,
Тас этсем а кёзюмден,
Тунчукгъанча болама.

КЮН ТАЯКЪ

Джылтыраргъа боллукъ эди мийикде,
Тёппесине миниб мазаллы тауну,
Алай а ол сизни сакълар ючюнге
Джарытханды къара ауузун чауулну.

* * *

Апрель ай асыу болад кёлюме, —
Сууукълукъгъа къаршчы кюреш башлайды.
Анда-мында къатсала да кёлчюкле,
Кюн бетледе джанкъоз сюрюу джашнайды.

* * *

Мараб туруб джулдуз учар кёзюуню,
Эки ана кычыргъанды ашыгъа:
Бире излегенд эсенлигин кесини,
Экинчиси — тилек этгенд джашына.

* * *

Гитчеликде джюрюрге деб юрене,
Бек кёб кере джыгъылгъанма ёретин.
Бусагъатда юренсем да джюрюрге,
Къалмагъанды абыныучу адетим.

* * *

Бир калак ит тангнга дери кечинди
Улуу бла, джукъу кирмей кёзюне;
Алай бла кыыстайма мен кечени,
Дебми келди бу мискинни кёлюне?..

Болгъанды сениге джолум бек узун,
Джанымча суйген джарыкъ джулдузум,
Терслигим тенгиз этгенд араны,
Назмула — энди меннге къалгъаны.

Къараланы Зухра

ТАНГ АЛАДА ТАУЛАДА

Тубан басханд чексизликни таулада.
Тёгерекде хар зат рахат. Сууукъду.
Булут тизгин, аз титирей, джукъуда, —
Мутхуз кёкде оюулары къуджурду.

Джукъусураб симсирегенд танг Къобан,
Хыны тюлдю, сериуюндю ауазы.
Сослан ташла умур этген кёк толкъун
Джюрексиниб ууакъ джылайд амалсыз.

Джарыкъ ай да тогъай джолун сызады,
Алкъын аны хорламагъанд чёрчек кюн.
Кём-кёк бояу кёкню кючлеб турады,
Кетерирге келгенликге кёксюл тюн.

Джарыкъ-кёксюлд бюгюн кюнню бет бояуу,
Таулада уа — сабырлыгъы буруннгуну.
Тынгыласанг, джер бла кёкню арасында
Сынгсый турад назик къолла тийгенинден
Къыл тиеги юзюлгени къыл къобузну.

Бирге учхан эки кѳушну джырларына
Дуппурланы джибекджаякѳ бетлерини
Эшитилмеген ийнарлары кѳошулалла.
Шыбырдаша ханс бла хансла, чапракѳла,—
Талгѳан джерни мыдах джырын болдуралла.

Какушланы Хусей

* * *

О, озгѳан кюнѳм, сени бетинге
Нек уялама бюѳюн кѳараргѳа —
Шууулдаб кѳалгѳан тереклеринге,
Агѳарыб кѳалгѳан тау башларынга?

Тас этдим сени бир бош затлада,
Хар атламымда, айтхан сѳзѳмде,
Башхагѳа берген мыдахлыгѳымда,
Ачыу айтханны этген кѳзѳюуде.

Эшитмей кѳалдым чыпчыкѳ джырынгы,
Джарыкѳ джангурунг джырлаб ѳтгенин,
Ёзеннге кирген ашхам шошлугѳун,
Тенглерими да джарыкѳ сѳзлерин...

О кетген, кюнѳм, садакѳдан атдым
Сеннге айланыб, сен тынгыладынг,
Ол садакѳ окѳну мен джюрегимде
Нек болгѳанын а энди ангыладым.

АЛАЙ ДЖАШАЙБЫЗ

Иги джырны да болады ахыры —
Бошалад деб кѳоркѳмай тынгылайбыз
Ёмюрлюк тюлдѳю терекни да акѳлыгѳы —
Кѳууанабыз бюѳюн биз ариулукѳгѳа.

Къыйын кюнде уа билебиз кетерин
Бушууланы эриб, кёк бузла кибик,
Тенгибизни мыдахланган кёзлерин
Джарытырын энтда келиб суймеклик.

Ариулукъга сабий кибик къууана,
Сейирсине да билгенибиз ючюн,
Ашхылыкъга, адамлыкъга ийнана,
Джерибизни да суйгенибиз ючюн,

Джашай болурбуз этмейин биз къоркъуу,
Кетерикбиз деб дуниядан бир кюнде...
Аны ючюнд джыргъа тынгылагъанча
Джашагъаныбыз да джерни юсюнде.

* * *

Кеч сен мени сени юсюнгден
Сагъыш этмей къалгъанымы,
Джайны гюллю кюнлеринде
Джерге назму джазгъанымы.

Кеч сен мени, тюрсюнюнго
Тюшюралмай мен эсима,
Кёрюнгени ючюн мени
Тау аязчыкъ кёзлеримде.

О кеч мени, джангур джауа,
Къууанганым ючюн Джерге,
Сенсиз солуб тауда хауа,
Суююннгеним ючюн кёкге.

Кеч сен мени, терссе десенг
Ол затларым ючюн меннге...
Мен ариулукъ сезерми эдим
Тубемесем Джерде сеннге!?

Тюнюмдеми, тюшюмдеми
Сынагъанем ол насыбны?..
Джашауума сингнген эди
Ийислери гоккаланы.

Чомарт кюнде болдула да
Джашлыгъымы кёк джазлары,
Джашадым мен къанатлыча,
Сюйдюм рахат ашхамланы.

Ётдюм тауда ёзенледен,
Къалын хансда джатдым солуй,
Ингиллик да джюрегимде
Чакъды кызыл гюлчюк болуб.

Изледим мен ариу сёзню
Макъамында эртденлени...
Джарыкъ кюнде, джарыкъ кюнде
Эсгертелле хаман сени.

Абайханланы Назир

АТА ДЖУРТУМ — НАСЫБЫМ

«Насыб неди?» — деб соргъан сагъатда
Кёб зат келеди эсима мени.
Сагъыш эте, джуртха къарасам,
Ийнакъларым келеди хар нени.

Насыб — ол мени джамагъатымды,
Тау этегинде орналгъан элим.
Насыб — джашнагъан сабанладыла,
Мени ёсдюрген огъурлу джерим.

Насыб — ныгышда олтурган кьартла,
Арбаздан чыкьган сабий тауушла.
Насыб — халкьымы ашхы шартлары,
Хурметли тюзле, мийик тауушла.

Иги муратынг — ол да насыбды,
Джарарча эсе халкьынга, сеннге.
Насыб тюлмюдю, сыйынгы кёре,
Санай эселе сени да тенгнге?

Насыб тюлмюдю мелхум джашауда
Ашхы муратны тола баргьаны!
Керти да уллу насыбды дейме
Ма быллай Ата джуртум болгьаны!

КЪАЙЫН АНА

Ана сыйлыды хар бир уланнга,
Хар игиликни теджейбиз анга,
Бешик тебрете, джукьусуз бола,
Ол кёб кечени чыгдады тангнга.

Бир джары кетсек, ана сакьлайды,
Кёз алалмайын турады джолдан.
Сыйлы анала, сизден ёмюрде
Арыкь тюлбюз келликни кьолдан...

Ёсюб джетгенлей, джаш юйленеди,
«Энди сен, ана, солу-тынчай» дей,
Ана кьууанад, уланына да,
Келинине да насыбны излей.

Ёзге бир-бирде джаш юйдегиде
Чыкьганлай бир кюн кьайгьы не дауур,

«Къайын анады терс», — дейле бирле...
Ол зат тиеди ангылагъаннга ауур.

«Ана» деген бу огъурлу сѣзге
Биз «къайын» деген сѣзю къошханлай,
Сыйлы ананы намысын-къачын
Къалай къоябыз унутуб саулай?

Джаш юйдегиде дауур чыкъгъанлай,
Айыбны кѣрмей къайын анада,
Келин, кюеу да нзлеб бир кѣрсюн
Ма ол терсликни кеси халында.

ОСИЯТ

Ексюзлюкню сынатмады анам,
Хар нени да теджеди меннге.
Мен а термилиб турдум тамам
Атамы тюрсюнюн кѣрюрге.

Ойнасакъ сабийле орамда,
Хар ким да сагъынса атасын,
Джарыкъ кюнюм болуб барамта,
Сынгсый эм къалыб ташатын.

Сукълана, къараб уллу джолгъа,
Атасы бла атда «чух» дей келгеннге,
Термиле эм джюгенни алыб къолгъа,
Тенглерими къаты бла бир ётерге.

Бир джол келиб къысдым анамы:
«Къайдады атам, къачан келликди ол,
Айт, къоярыкъ туююлме дѣб бу джол».
Къалтырады, башымы сылай, огъурлу къол...

«Къазауатдан къайтса да атанг,
Окъ джараладан тюзелмей кетгенед.
Кёрюрге термиле джанындан,
Елгюнчюниге сеннге осият этгенед:

«Тамгъасыз атым къалады анга,
Осиятымы унутуб къоймасын.
Джетген кюнде миллетине, халкъына
Джашым хомухлукъ этиб бет джоймасын...»

Боташланы Руслан

МИНГИ ТАУ

Таулу къызны келин этиб къубултсанг,
Акъ дарийден джаулукъ атыб башына,
Тёгерегин той бла, харс бла джарытсанг,
Сенича ариу болмаз эди, Минги Тау.

Джюрек суйген юйге кирген адетди, —
Сабийликден сени кемсиз сюеме,
Мен джаратхан къуру сенсе, келсенг деб,
Элибизден келечиле иеме...

Элибизге келин болуб сен кирсенг,
Джууукъ, тенг да сени кёре келирле,
Сен ариуну «келин» болуб кёрселе,
Къучакъ кериб, джылы салам берирле.

Элчилерим тоюбузгъа джыйылыб,
Сени кёрюб сый берирле ёмюрге,
Кёзлерими гинджисинде къубулгъан
Тюрсюнюнгю кюзгюдеча кёрюрле.

Таурухдача, сейир халгъа кириб биз,
Акътёш атха бир аякъдан минербиз.
Башынгдагы ау джаулукъну акъ кюртден,
Насыб чача, джулдузлагъа бюркербиз.

Джылыуумда джылынсынла бузларынг,
Саулай дуня этсин сеннге сейир той.
Тенглериме сууукъ аяз урдурма,
Сууугъунгу андан эсе манга къой...

АТА ДЖУРТУМ

(джыр)

Кёкге термилиб ёсген паратла,
Джашил чепкенли табигъат, —
Ата джуртуму сейир хапары
Саулай дунягъа айтылад.

Атам, анам да сендед, Къарачай,
Кириш тутушуб тауларынг.
Юйюм, кюнюм да сендед, Къарачай,
Эриб кетгинчи бузларынг!

Дарман ийисли ариу хауагъа,
Шоркъа суулагъа, таулагъа,
Сюйген къызыма айтыр сёзлени
Сайлаб береме саугъагъа.

Кёкге термилиб ёсген паратла,
Джашил чепкенли табигъат,
Ата джуртуму сейир хапары
Саулай дунягъа айтылад...

Хубийланы Вениамин

АДАМЛЫКЪ

Мен тюшюмде мийик джарны эрнинде
Тюз энишге тик салыныб тура эдим.
Энишгеде, ма ол джарны тюз тюбюнде,
Услу Къобан кесин джаргъа ура эди.

Джашау ючюн ол кюрешде бой бермейин
Кюрешсем да, къарыу кетиб санларымдан,
Сылджыаргъа мен башладым тѣзелмейин,
Умут юзюб болушлукъдан эм мадардан.

Ахыр кѣре кѣкге къарай башлагъанлай,
Бир джаш адам ышарды да къолун берди,
Ол кюрешиб тартыб мени чыгъаргъанлай,
Тѣнгереде, оюлду да джарны эрини.

Олсагъатлай кесим къоркъгъан толкъунлагъа
Мени ючюн кѣмюлгеннге мыллык атдым.
Агъач бла зыгъыр къатыш мен булгъана,
Ол адамны къутхардым да хорлам табдым.

Уяндым да, тюшню сюзе, сагъышландым:
Джашаууму джашадым да ючден бирин,
Ол кѣзюуге мен бир затны ангыладым:
Джашасанг да ма бу джерде кѣб ъмюрню,
Сен кѣрюрсе: Адамлыкъды тутхан Джерни...

КЪАЙДАН АЛАДЫ КЪАРЫУ?

Джай чилледе тишлени къаматыучу къара суу
Къыш чилледе бузламайд,— къайдан алады къарыу?!
Иги терен ойлашсакъ, бир оюмгъа келирбиз,
Къара сууну къарыуун Джер къойнундан кѣрюрбюз.

Джашнай, чагъа, табигъат болурча былай ариу,
Джюреклены ышарта, къайдан келед къаруу?!
Иги терен ойлашсакъ, бир оюмгъа келирбиз:
Хар не ашхы чурумну Джер джылыудан кърюрбюз!

* * *

Ийнама сен, осал сёзле айтсала
Сен билмеген бир адамны юсюнден...
Ишде сына, джашауда бил, ангыла, —
Этилген зат кёб кючлюдю бош сёзден.

Баирамукъланы Умар

ХЫРТЛАУ ДЖОМАКЪЛА

БАТЫР КЪОЯН

Джаныуарланы ичинде Аслан
Патчахха саналады бурундан.
Адетди Анга эгет джюрютген,
Сыйын эмда хурметин кёлтюртген.
Асланда эгетлени ичинде,
Айтыугъа кёре,
(Айтыуну айтхан болмаз бизден төре!)
Бир тиши Къоянчыкъ да болгъанды.
Ол да кесини къоян тилинде
Ода джазыу, махтау салыу бла,
Дауурбаз къагъыу, тебсеу, чынгау бла
Асланны кёзюн ача тургъанды...
— Былай этсем, къарт Асланны ашына
Тюшмезем, — деб, амал излеб башына,
Медальон бла Асланны портретин

Такъгъанды бойнуна,
Сукъгъанды къойнуна.
Сора бетсиниб анга, табына,
Джыргъанды эрнин...
Джылла ётюб, бир талай заманда,
Асланны заманы їджетиб,
Джарыкъ дунияда кетиб,
Джанла къутулгъандыла Асланда...
Аны эштгенлей, ол Джырыкъерин
чынгай туруб,
Ол тохтаусуз табыныучу портретин
Джерге уруб:
— Ах, не кёрдюк да, не кёрмедик,
Джаныбыз сау ненча ёлмедик,
Джан сакълай, ах, неле демедик?!
Тешдим баш, джардым эрин,
Табына сеннге...
Тюрсюнюнг кёрюнмесин,
Къанджилик, меннге!..
Эх, къарарым-зат
Келмейди, Налат! —
Деб, портретни уруб къаты джерге,
Ол тулпар кёрюндю къоян элге...

Саулугъунда Асланига болуб
Мурджар салам, чёб,
Аслан ёлгенлей, «батыр» Къоянла
Болалла бек кёб.

ИТ БЛА ШАКАЛЛА

«Анда-мында бол, Балдраджюзде юйде бол!» —
Деген кюнлени бир кюнюнде,
Борандан, къардан кёрюнмейин къалыб джол,
Ёгюз кетгенди къая эринден.

Мыллыкга тюзелиб калак ач Шакалла,
Ёгюзню этинден ашай, асыу ала,
Бир-бирлери бла къан ауузлу болуша,
Мыллык юсюнде кесише эм союша
Тургъанлайларына, бир Ит келгенди.
Шакал джыйын келген «къонакъны» кёргенди.
Къараб ол Итни къаралдысын кёргенлей,
Союша-джыртыша тургъан шакалла
Юрюлюб бирден Ол Итге чабхандыла,
Джан-джанындан сермеб-сермеб къачхандыла.
Шакал джыйын кюрешсе да талмайын,
Ол Ёгюз болса да, тюзю, ёлген ёгюз,
Ит борчун унутмагъанын кёрюгюз, —
Ол кетелмегенди аны джакъламайын.
Сакъласа да Шакалланы жанларын,
Излесе да тойгъанланы ангыларларын,
Итни сырын ангыламагъанла, токъла,
Сюймегенле ол Итни келгенин джокълаб.
Сермешмейин иш болмазын толу ангылаб,
Сермешгенди Ол, джыртышханды алайда,
Къан агъызгъанд, тюк тюшюргенд талайдан!..
Ол Итни ойнамазын ангылагъандыла,
Шакалла къансыб-къансыб жанлагъандыла.

«Ач Шакалла башха юрюрле да,
Ит кёрселе, бирге юрюрле!» —
Деген эскиден къалгъан нарт сёзню
Кёрдюк биз юсюнде бу Ёгюзню.

КАСКА БЛА КЪУМУРСХА

Бу Каскагъа «ишлемейд!»—дерге джазыкъды.
Мени Каскам Крыловнукъундан базыкъды,
Манга, анга,
Солгъа, онгнга

Деген ишге устады, къязыкъды.
«Ишлеб» табханы, мысхыртысы,
Артха деб джыйгъан ырысхысы
Сау бир Каска элчикге азыкъды.
Мысхыртысына къууана,
Тойда-оюнда ууала,
Айланганлай Каска, къач джетди,
Кёк Касканы кюрен, чал этди.
Къыш келди да, тюшдю Къар,
«Сол» джолланы этди тар.
Каскагъа кириб бир табсыз дыгалас,
Гаккы кёзлери кёрс алас-былас,
Бир таныш Къумурсхасына барды,
Былай джалынды, анга джалбарды:
— Ахыратда да сорулад дейле хоншугъа,
Туугъанлы да игисиз сиз онгсузгъа!
Хоншум, къурман болайым, атыб къоймагъыз,
Мени юсюмде «баш устаны» джоймагъыз..
Джаз а кесим огъунакъгъа къачарма..
Джазгъа дерн кёзюгюзню ачарма.
— Джашлыгъынгда ишлегенми эдинг? — дейди
Къумурсхагъа.
— Хо! — деб Каска береди джууаб къысха.
— Къайда? Кимде?
— Энчиге..
— Кесинге?..
— Хо-о-о.

— Алай эсе, ал сен эсинге:
Джашлыгъында ара ишге урунган,
Къартлыгъында сыйын табар, менича,
Алай болмай, солгъа-онгига алданиган,
Къартлыкъда атылыб къалыр, сенича.

ТЮЛКЮНЮ ЁЛЮМЮ

Кёбдю айтыу хыйлачы Тюлкюню юсюнден
Мени айтыуум — Аны ачы ёлюмюнден.

Айтыу керти эсе, бир джерде.
Бир джут, сангырау Шакал болгъанды.
Чыкъса эшикге, ары-бери,
Кеси кёлтюрмей «этеклерин»,
Тюлкюге кёлтюрте тургъанды...
Ёлюрге суймесе да Шакал,
Джетиб Дуния неси — Заман,
Ёлмей къалыргъа бермей амал,
Ауушдуртханды дуниясын...
Сора бир акъсакъл Аслан
Алгъанды Аны орнун, уясын.
Этек кёлтюрюрге юреннген Тюлкю
(Юреннген ауруу этиучюдю кюлкю)
Эслеб арбазгъа чыкъгъан Асланны,
Ызындан шыкъыртсыз джетиб Аны,
Узалгъанды этеклерин тутаргъа,
Умут бла Аны джанына джараргъа...
Кёлтюрте юренмеген Аслан:
«Не болду экен бу зат, бу узалгъан?» —
Деб, болуб илгенерек эм сескеклирек,
(Илгенсе, ким да болады дженгиликер)
Бегитиб Тюлкюню тюз къулакъ джанына,
Бояб къойгъанды Аны бауур къанына...

Териси тыпчыб, джюджюлениб тургъан
Хыйлачыны мыллыгына тюртюлгенле:
«Тукъуму бла муну халысы!»—дегендиле.



Фисенко Тимофей Къобанланы Ахмат

ДЖАРЫКЪГЪА

(повесть)*

I

Тау тюрюнде уллу эл. Ташдан къаланган мутхуз юйле таулагъа ёрлеб баргъан къой сюрюуча болуб кёрюнедиле узакъдан. Элни этек джанында Къобан тохтаусуз шууулдайды. Акъ башлыкълы къадама таула, ныгъышда олтургъан къартлача, баш къагъа, симсирейдиле. Бир-бирде ала, узакъ джукъудан уяныб, кериле-созула, ол джанында уа не джурт барды дегенча, тегерекге сымарлаб къарайдыла.

Къыйырда юйню башында, тобукъларын къучакълаб, мыдах олтурады Аминат. Джюрегин мыдах ийпарла тарагъанлыкълы, эринлерин къаты этиб тургъан болмаса, джырлар къайгъылы тюлдю ол. Мингле бла со-руула эринлерин кюйдюредиле, алай а алагъа ким джуу-аб этсин?.. Аминат, ариу къанатлычыкъча, аугъа аты-лыб джашайды. Юй, арбаз, къара суугъа элтиучю

* Повестни тамалына кертн зат салыннганды.

джолчукъ—ма аны кюн сайын кёрючю затлары быладыла.

Былайда ол сагъыш этерге бек сюеди. Юйлери миник джерге орналгъаны себебли, юй башына миниб къараса, хар не да, къол аяздача, ариу кёрюнеди. Элни ичи бла, къарт адамны бстинде джыйрыкълача, ууакъ джолчукъла ары да, бери да джорукъсуз къатышыбдыла. Къалайгъа къарасанг да — сыртларына кём-кёк терекле ёрлеб баргъан мазаллы таула. Анда, тюрюнде уа, Къобанны шоркъалары, кюн тийген сагъатда миялача джылтыраб, кёзлени да, джюрекни да ашхы умутлагъа учундурады.

Аминат атасыны адаргы хапарын эсине тюшюреди. Таулары ары джанларында, узакъда, уллу халкъ джашайды — оруслула. Ала джерлеринде алапат мюрзеу ёсдюредиле, татлы кёгетле битдиредиле, къоллары хар неге да чемерди, кёб асыл затла этедиле. Аланы адетлери, джашаулары да бизникча тюлдю. Анда тишируула хар неге да эркиндиле. Ала, джангыз джууукъ джетген эркишилери бла сёлениб кёймей, башхала бла да сёлешедиле. Эркишилени биргелерине окъугъан, ишлеген да этедиле. Ол кёй эсенг, бизни апендича, сабийлени окъутхан тишируула да бардыла...

Бир джолда тенг кызы Аминатха арабча джазылгъан бир китаб кёргюзген эди, алай а Аминат андан не айырсын? Джангыз ангылагъаны эмда сейирсиннгени — адам, кёлюне келгенни, джазыб, башхалагъа окъутургъа, айыртыргъа боллукъду, — олду.

Быланы эсине тюшюрюб, Аминат кеси аллына ахсынды. «Ах, къалай насыбсызма мен!... Окъургъа, джазаргъа ким юретсин мени?! Аузум бла айтыргъа тартынган затларымы барын да, къагъытха джазыб, халкъ ичине джаярыкъ эдим... Кёб кёрюрге, кёб билирге сюеме... Айтыр затларым а кёбдюле. Эшитемисиз?!» — деб, Аминат, субай къолларын таула таба со-

зуб, акъырынчыкъ ёрге турду. Аны джаулукъ учлары, къуш къанатлача, ёрге кёлтюрюлюб, джелде къалты-райдыла.

Арт кёзюуледе джюрегини теренинде тууб, тышы-на чыгъаргъа дыгалас эте тургъан тизгинле ариу шош макъам бла тёгерекге джайылдыла:

Кишим джокъду къатымда,
Джангызлыкъны сынайма.
Тансыкъ болуб наныма,
Наратланы сылайма...

— О къызчыкъ, атынг кимди, бери тюш! Экибиз да кетейик да къалайыкъ!..

Аминат, эркиши ауаздан илгениб, энишге къарагъа-нында, быланы юйлерини къаты бла тири баргъан эки атлыны бирини отлу къарамына тюртюлюб, джунчуду.

«Кимди экен бу джигит атлы?! Экинчи кере этеди былай... — деб, Аминат аланы ызларындан сагъышлы къарады. — Экинчисин а ариу таныйма, хуртда Хамит-ди, ол саргъыл байны джашы. Ол бири уа?..» — Аминат чыммакъ къол аязын тютюнлей тургъан джаякъла-рындан алмай, джюрегин да анга тюберге, сёлеширге деген умут кёллендире, юй башындан тюшдю.

II

Элден тышына чыкъгъанларында, Хамит бла аны биргесиндеги джаш, Теммот, ушакъны бардырдыла:

— Кёрдюнгмю, къаллай аламат затчыкъды. Аны бла бир сёлешир мадар табсам...

— Сени кёзлеринг аман кёрмейдиле, —деб ышара-ды Хамит, — алай а ол сениге джетмез, аны атасы бек келепен адамды, уллу къалын бермегениге унарча кё-рюпмейди. Сен кесинг биреуню джылкъысын кютюб

аны бла джашаб келген бир адамса, ким не берсе, аны ашаб. Ненги берликсе кызыны атасына?

— Тилинги тый!..

— Тыярыкъ тюлме! Сен — джигит джашса, ат оюн-лагъа да устаса. Алай а андан не?! Ат тер ийис этесе, бетинг да букъу, юсюнг да кир, кёзлеринг, ташкёмюр гыртлача, джылтырай. Адамны алындырлыкъды сыфатынг, аллах сакъласын таша джерде сени аллынга тюбегенден. Сен а ол кызы бла сёлешир муратдаса? — деб Хамит, асыры бек кюлгенден, атланы юркютюрге аз-дан къалды.

— Мен аны джууукъ огъуна барыб кёргенме, — деб таукел айтды Теммот, тенгини ойнаб сёше тургъанын энди ангылаб.

— Кертими айтаса?! — Хамит, асыры сейирсиннгенден, атын тохтатды, — сёлешген да этгенмисе?..

— Огъай, бетим джетмеди. Таш артына бугъунуб, алайдан джашыртын къарагъан эдим...

— Алай десенг а сора, — Хамит къолун силкди, — мен а...

— Туура акъ маралдан башхасы джокъ эди, — Теммот, тенгини сёзюн къулакъгъа алмай, кесини сёзюн бардырады, — ызындан иги кесекни къараб тургъан эдим. Анда бир эшмеле, бир санла бар эдиле да, суратларгъа къыйынды. Тауушу уа, тауушу — тау суучукъну шоркъулдагъанындан башхасы джокъ эди. Деменгили, ачыкъ эмда назик. Мен кымсызма, эслеб къояр да деб. Ол а, эрлай къара суудан къошунун толтурду да, ташха олтуруб, сагъышлы болду. Андан сора, кёкюрегине ауурлукъ этиб тургъан бал бетли къалын эшмелерин сыртына атыб, таула таба ёхтем къарады. Олсагъатда аны тюрсюнюн ёмюрюмде упутмазма. Сыйдам ууртчукълары, къан къуйгъанча, кызыарыб, уллу къара кирпичке къуршалаб тургъан ала кёзлери да

джанкылышча джашпай, бираз мыдахыракъ, назик къарай эдиле. Ол халда иги кесекни мычыды да, тегерегине сагъышлы къарай, джырлаб башлады:

Кишим джокъду къатымда,
Джангызлыктыны сынайма.
Тансыкъ болуб наныма,
Терексени сылайма...

— Кёрюнмейми къалдыңг сора?..

— Кёрюнмедим... Таукеллигим джетмеди. Мени юсюмден сагъыш этгенча кёрдюм да, сагъышларын бузалмадым, — Теммот, бети джарый, тенгине бурулду.

«Теммот тюз айтады, ушагъыулу кыызчыкъды, мени да джокъ эди анга огъайым», — деген сагъыш онглады Хамитни акъылын.

— Ийнанамыса, — Теммот кесини джюрегин ачхандан ача барады, — ол кече мен кирпич кысмадым, бусагъатлада да унуталмайма. Татлы ауазы кёулагымдан, мыдах къарамы кёзлеримден кетерге унамадыла.

— Алай эсе, мен тенгими тас этдим, — деб ахсынды Хамит.

— Къалай тас этдинг, — деб кычырды Теммот, — кыйын кююмде мен сеннге ышанныкъма деб турама... Болушурукъ тюлмюсе?!

Хамит, не айтыргъа билмей, тынгысыз болду. «Мен алыргъа боллукъ эдим кызны. Атам сюйгенича бир къалын берликди», — деген оюм эсини кючлеб бир кесек тургъанлай, дагъыда башха акъыл аны алда акъылын, сапын кёмюкню юргенча, тас этди. Ол, эрлай атын тохтатыб, бети да хыпы къаап ала, Теммотха кёлуи узатды.

— Ма мени кёлум, Теммот!.. Иинаныб къал, сени насыбынг ючюн, неми да аярыкъ тюлме. Сен, комсомолчу джаш, ачханса мени кёзюмю дуниягъа. Сен

мениге алкыын толу ийнапа да болмазса. Ичингден «бай байлай кьаллыкды», деб табалай да болурса. Мени айтырым а: кёб турмай мен атам бла арамы тик этерикме, окъургъа барлыкма. Ол сен айтыучу джолуу табмайын мени амалым джокъду. Ма, тут мени эркиши кьолуму!..

Тёрт кьол, бир-бирлерин ийнакълар, бир уллу джумдурукъ къурагъандан сора, ат туякъ тауушла, сориуюн бола келиб, Къобанны гюрюлдегенине кьошулдула.

III

Теммот бла Хамит уллу ёзенни ичи бла барадыла. Къатларында тау сууну тынгысыз шууулдагъаны былагъа джол нёгер болгъанлай келеди. Тёгерекде уа, бирери бирер джерде уюб тургъан таш дорданла бла бир-бири ышыкъларына кысылгъан субай терекледен сора, джукъ да кёрюнмейди.

Бир заманда атлыла, джомакъдача, бир къарангы тыгъырыкыгъа ташайдыла. Аланы кёллерине, таш тюбюнден джумдурукъ чакълы бир адамчыкъ чартлаб чыгыб, джер тюбю патчахлыкыгъа кьонакыгъа чакъырлыкыча, сейир затла келедиле. Бир-бирде уа къайдан эсе да, къарангы кечеча, бир мазаллы къара кыуш кёрюнюб, быланы тырнакъларына илиндириб, ол кёк къаралдыда къарангы дорбунга элтиб атарыкыча кёрюнеди. Энишгеде уа, къара кыяны этегинде, бузлу къара суу къайнайды. «Аллах сакъласын ары тюшгенден а!». Джолоучула, хар атлам этгенлери сайын, адам айтыб кьолундан келмезча, бир кьоркьуулу суратлагъа тюртюледиле. Алай бла ала, иги кесек келгенден сора, ёрге, жарыкыгъа таба, чыгыб тебретиле. Энди аланы кёз алларында джангы къарам ачылды.

— Джетдик энди, — деб шошлукъну эм алгъа Теммот бузду, жарыкъгъа чыкъгъандан сора.—Анда, тюбюнде, мутхузду, къарангыды. Былайын а кёресе кюнню нюрю джасаб тургъанын. Тёгерегинг джашил кырдык. Ёрге къарасанг а — тенгизча кёгерген кём-кек кёк!..

Хамит, ачыкъ ышарыб, башын кымылдата, тенгини сёзлерин джакълайды.

—Мен былайына «Таулары ышаруу» деб атарыкъ эдим, — дейди Теммот. ёзенгиде ёрге кёлтюрюлюб, къамчисин да төгөрөк булгъай. — Бийчесын! Бизни да, малланы да багъуучу джер!..

— Тюз айтаса, тенгим, Бийчесын кесини алапат джайлыкълары бла атын айтдыргъанды. Кёк кийимли тизме таула тышында келген джеллени бери джибермейдиле. Минги Тау а хар заманда да былайда къаруул болгъанлай турады. Чыммакъ сархын хыны джелле дуккуллай турсала да, сан этмейди. Ёмюрлюк бузлары къабыргъаларына кюнню эринлери тирелгенлей, алапат шоркъала къуралыб, маллагъа суусабдан къанарча мадар табылады. Былайда болмагъан кырдык джокъду. Хауаны тазалыгындан, салкъын аязны уруб тургъанындан болур, не сокъур чибин, но окъура тюбемейди. Быллай джерледе малла игитда семиретиле!..

— Бу джерлени хар иги тилимдиси байла бла бийлени энчиликлеринде болгъандыла. Ала кеслерини къошларын эм берекетли джерлеге бегитиб, джарлылары уа таш къалаулагъа тыйыб тургъандыла, — деб Теммот нёгерине сагъышлы къарайды.

— Тюздю айтханынг, — дейди Хамит, — ёмюрледен бери да алай болуб келгенди...

— Болуб келген эсе, энди алай болургъа мадары джокъду, — дейди Теммот, ачыулу къан алыб, — Совет власть хорлагъанды, энди хар не да тенг болургъа керекди. Сени атагъа адамла джарлы халкъны къанын сыгъыб тургъанлары боллукъду энди. Халкъ төрт

бюклениб кюрешген сагъатда, кёрмеймисе аланы, къарынларын гыбытлача кёбдюрюб, ауурлукълары бла атланы сыртларын джауур этиб айланганларын!..

Хамит амалсыздан тынгыларгъа кюрешсе да, бетини тюрленигени, тишлерини асыры бек къысылгъанлары айтылгъан сёзле аны джебегине джетгенине шагъатлыкъ эте эдиле.

Андан сора экиси да, тынгылауну басыб, къошха келгенлеринде, кесича джарлы-джалчы джашла Теммотну тегерегине басындыла. Бары да бу ётлю комсомолчу джашны не айтырыгъын ашыгъыб сакълай эдиле. Онглу къауум, арлакъ кетиб, къушмуш эте, муну таба ачуулу къарайдыла.

— Мен сизге сёлешеме, джамагъат!.. «Джолдашла» деген совет сёз бла башлайма сёзюмю. Бир-бирибизге алай айтыргъа керекбиз мындан ары. Комсомол мени, джалда тургъанланы атларын, тукъумларын джазыб кел, деб джибергенди бери. Кимни къаллай бир джал алгъанын да билирге керекме. Орус джалчыла къагъытда договор этиб, анга кёре аладыла хакъларын. Бизге да алай этерге керекди.

— Мени нем договор этерге унамаса, мен кетергем керекме, — деб кычырды эртдеден бери джалда тургъан Хамзат.

— Совет джорукъгъа бойсунургъа керекди! — деб Хамит таукел джууаб этеди анга.

— Мен билген бла, Совет власть джорукъну буздурлукъ тюлдю, —деб Теммот ёрге турду. — Сиз, джарлы къауум, бир-биринги тутаргъа керексиз. Барыгъыз да бир тилли болсагъыз, байны не мадары барды, договор этмей. Малларын тюзге кысдаб къоярыкъ болмаз. Мен юйден чыкыгъан сагъатда орус устаз, сабийлени джыйыб, окъургъа, джазаргъа, джырларгъа юрете къалгъанды. Хар къайда да «смело, товарищи, в ногу»... деб джырлаб тебрегидиле. Оруслуланы бизге болушлукъларын, иги ишле бардыргъанларын сабийле да

ангылаб бошагъандыла. Сиз а, къарачыгъыз бир кесигизге, тау къушладан башхалыгъыгъыз джокъду. 1925 джыл башланнганында да, башыгъызгъа акъыл джыялмайсыз. Байладан къоркъмагъыз, ала къоркъаргъа керекдиле сизден. Къошулугъуз: «Смело, товарищи, в ногу», — деб Теммот къычырыб джырлаб башлады. Бир къауумла анга къошулдула. Ёмюрде бу джерледе ийиси да урмагъан революцион джыр тегюлюб тебрегенинде, байла, мурдар къан алыб, къошларына кирдиле...

— Бу шайтанны ичи къызыл шибижиди, халкъны къанын къайнатды, — деб ачыулу къычырады Хызыр, Хамитни ата къарнашы, — аны кюлун, аягъын да байлаб, джардан атаргъа керекди...

— Акъырын, аланла, — деб сакъландырады аланы Хасанбий, — сагъыш этерге керекди. Сени къарнашынгдан түүгъан аны блады, анга уа не мадар?!

— Болмагъа кюй! Меннге, атасына къаршычы бараллыкъ тюлдю ол...

— Тейри, барыб къалгъанын да кюрюрге...

Ала, бир-бирини аузуна чаба, иги кесекни даулашыб, артлары шыбырдаугъа кечдю.

— Къалайда тюбеширикбиз?

— Мени кюшумдан узакъ болмай ол уллу къаяны къатында.

— Хамитге селешиб керейик, анга алкъын кюб затны билдирирге керек тюлдю...

IV

— Ойнадыкъ, кюлдюк, джырладыкъ, — энди окъургъа, джазаргъа юренейик, — дейди Теммот, тегерегин къуршаб тургъан саубитген джашлагъа джарыкъ къарай. — Ол джолда мен талай зат кергюзтюб кетген

эдим. Хамзат, кьайда, сен бир айтчы эм алгъа айтылгъан орус буква кьайсыды?

— Шалаш! — деб кьычыргъанында, бары да кюлдюле.

— Нек кюлесиз, тюз айтады, — деб джакълайды Теммот Хамзатны сёзюн. — Шалаш эте башласакъ, эм алгъа юч таякъны салабыз, — ма былай!.. Алай а шалаш дерге керек тюлдю, «А» дерге керекди.

— Экинчи буква уа?

— Экинчи бубка... Орусчамы айтайым?..

— Айт, неча суйсенг да.

— Баран. Б... Б...

— Ючюнчю уа?

— Бол... В... В...

— Бол тюл, вол, де сора...

Ышаргъанларын тыймагъанлай, адамланы кёбюсю аны биргесине кёшулүб, тамакъларын бошладыла:

— А... Б... В... Г... Д...

Теммот, бир уллу къанга ташха харифлени тизиб бошаб, кьалгъанланы къалай джазгъанларын тинтиб къарайды.

— Ауурду бу карындач, — деб ахсынады Хамзат, — Мени кьолларым бу гитче затчыкъны туталмайдыла. Муну тутхандан эсе, бир уллу кьочхарны мюйюзюнден тартыб элтирге неда бир эмилик атны аркъан атыб тутаргъа разыма, — ол ийилиб, эрнин да къыйыгъына пийиб кюрешеди.

— Къыйынды окъугъан, Хамзат, алай а, юренсенг, кёб затны ангыларыкъса... Ленин джарлыланы къалай джакълаб кюрешгенин...

Теммот мында ишлеген сагъатында хаман джалчыланы джыйыб, элден келтирген китабларын окъуб туруучан эди алагъа.

— Окъу, энтда окъу, — деб тилей эдиле олсагъатда ала, — сени джылкъынга, малынга биз кёзюу-кёзюу къарай турурбуз...

— Алай боллукъ тюлдю, — деб ышара эди Тем-
мот, — мен джалчы тутуучуладан тюлме...

Алай бла, комсомолчу джаш Теммот, кеси да иги ан-
ыламай тургъанлай, джалчыланы- ичлеринде уллу ангы-
латыу ишленн бардырыб тургъан эди...

V

Кече... Тёгерекеде шошлукъ. Бир-бирде итле юрген,
ат кишнеген, кёзу макъыргъан тауушла келедиле
кёулакъгъа. Таула, джитилерин кёчюб баргъан булут-
лагъа чанчыб, кюушене тургъан доммайлача, кымсыз
сюедиле. Аланы чал башларындан сууукъ аяз ур-
гъанлай турады. Ай, булутланы ичин джыра бара да,
тышына чыкъса, джарыгъын дунягъа бюрке, рахат
джюзеди. Бурма башлы кёкенчикле, сууукъдан джыйы-
рылыб, бир-бирлерине кысылбдыла.

Алларында шынкъартдан кёзлерин алмай, зыбыр
тюкю джамчылагъа чырмалыб, экеулен ушакъны бар-
дырадыла.

— Алан сени, экибиз бир элде хоншула болуб ёс-
генликге, дунядан хапарынг джокъ кёреме. Да ол са-
гъатлада экибиз да гитчечикле эдик, джукъ айыра бол-
маз эдинг. Мен а бир затны да унутмагъанма, кыйын-
лыкъ унутулмайды... Тынгыла сора.

— Андан сора уа, айт къалгъанын да, — деб тилек-
чи болады Хамит.

—...Да андан сора уа атам партизанлагъа кетди. Юй-
де анам, мен, менден эки джылны кичи къарнашчыгъым
къалдыкъ. Элде джашаргъа кыйын болду бизге. Бай-
ла, бийле кёй эсенг, джууукъ адамларыбыз да арт
бурдула бизден. Ач, джалангач болуб, отунсуз къал-
дыкъ. Арбаздан тышына чыгъаргъа да кьоркъа эдик.
Бизни къалай джашагъаныбыздан хапарлы болгъан бо-
лур эди, бир кече терезе акъырынчыкъ къагъылды да,

атам кирди да келди. Анам бла иги кесек ушакъ этгенден сора, бизни барыбызны да акъырынчыкъ ёгюз арбагъа джюкледи да, элден чыкъдыкъ да кетдик.

Арба тауушму сагъайтды, огъесе ким эсе дамы билдирди да, ызыбыздан къуугъун чыкъды. Атам эрлаи бизге Баталпашинскеде бир адамны адресин берди да «Таша джол бла барыгъыз, мен быланы алларын тыяным», — деб, арба кючден ётерик бир къая тыгъырыкъны ичинде къалды.

Биз айтылгъан джерге джетдик. Къонакъбайыбыз къырылды-ёлдю... Атамы уа экинчи кёрюрге буюрулмады бизге... Элге Кызыл Аскер келгенинде, тюз хапар ёшитдик. Атамы ол къалгъан джеринде ауур джаралы этген эдиле малгъунла. Алай а ол, къаллайла этген эсе да, партизанлагъа дери сюркеле баргъанды. Алайда сора уллу уруш башланганды. Атам джаралы болуз тургъанлай къазауат этгенди. Кёб адамдан бошагъанды, душманны огъу муну да аямагъанды: къызгъан чечме кёкюрёк къангасын элек этгенди. Атамы алайда къызыл аскерчиле сый бла басдыргъандыла... Биз талай джылны оруслуланы ичлеринде джашадыкъ. Къарнашчыгъым бла мен школгъа джюрюй эдик, анам а ишлеген эте эди. Анда кирген эдим комсомолгъа да. Былтыр а анамы джууукълары къоймай бизни кеслерине кёчюрген эдиле. Мен а алайда кёб чыдаалмадым. Джюрегим бери тартды, туугъан джериме...

— Кёремисе, Теммот, сени окъууунг барды, къара халкъ сени бек сюеди. Сеннге джол ачыкъды, кесини айтханча, окъургъа кетериксе. А мени уа къара тууардан башхам джокъду, халкъ айтханлай. Эджиклеб окъуйма, джазгъанымы да киши чыгъаралмайды. Кысхасы бла айтыргъа — джолум тикди... Ах, сен бир билге эдинг—мен окъургъа къалай таралгъанымы. Атам а... Ол совет властны кёрюб болмайды. Комсомолну, окъууну юсюнден сагъынсанг а — къойнуна от тюшеди... Халкъ сёлешсе уа, меннге байны джашыды деб, кёлтюр-

туб сёлешеди. Не байлыгым барды мени, джюрегим садакы джыя турганлай. Сен кесинг айтаса да, байлык — джюрек иннетни кенглигиндеди деб. Мен атамы кюлунда болуб, иннетим кенгерлик тюлдю, ачыулу джумдурукча. кысылгандан кысылыб барлыкды. Джюрегим джарыкны кюсейди, не этейим...

— Билеме, — деб Теммот Хамитни сёзюн кыкса бёлдю. — Сени атанг каты адамды. Алай болса да, кёбгеми барлыкды? Совет властны тюзлюгюне, кючюне ийнансала, бек дженгил джууаш болуб кыладыла аллайла.

Хамитни башы эншге дженгди.

— Ийнанамыса, Теммот, меннге байлык керек тюлдю. Ол тюлмюдю мени джалчыланы бетлерине кыараргыа кюймай турган! Мен сагыш этген бла, ала меннге ийнанмайдыла, байны джашы болганым кючюн...

— Тюз айтаса, Хамит, адамы билиб кюйган алай тынч тюлдю, мен да болама аккыллы сеннге бир-бирде, байлыкны, атасын кююб, бизге кечерми деб. «Алма терегинден узак тюшмез», — деб орусда сёз барды...

— Сиз барыгыз да тюзсюз. — деди Хамит тунакы ауаз бла. — Мен атамдан айырымасам, мени тюзлюгюме киши ийнанмык тюлдю...

— Хамит, сен былайдамыса? — деб хыны таууш келди.

Ата кыарнашы джууукылашыб келгенин эслесе да, Хамит орнундан кымылдамады. Кенг кыанатлы кыара джамчыны кююне атыб, ол, кысыла-кысыла, отну кыатына сюелди. Аны хыны кёзлери, экисин кёзюу-кёзюу кыармай, Теммотда мычыганында, аны кесгин эмда джити кыарамына тюбөб, кюллары джылытхан сылтау бла шынкыартны кыатына чёгеледи.

— Иги отугуз барды да, джашла... Не сёлешесиз кечегиде, джукыугузну бёлөб... Кызла болурла сизге тынчылык бермеген, эшта.

Ол, джууаб да излемей, кёб соруу берди. Нек келгенин а джашырыргъа излеб кюрешди.

Хамит ата къарнашына хыны къарады:

— Сеннге джукъ айтыргъа базмайбыз биз, хар нени да эрлай къагъыб алыб атама джетдириб къояса, кеси джанынгдан да сёзле къошуб...

— Алай дегенинг неди? Ата къарнашынг сеннге аманлыкъ излериб тюлдю, сеннге ишим болуб келгенме... — деб Хызыр, къолун силкиб, ызымдан кел деген белгини бере, кетиб тебреди.

Хамит, хата этген сабийча, Теммотха къарады да, къымсыз болуб, ата къарнашыны ызындан тебреди.

VI

Теммот сагъышланды. «Энди уа быланы эслерине не тыюшгенди, Хызырны къарама алай къуджур нек эди? Кесибизникилеге джестерге керекме дженгил, анда тынчлыкълы болурма...»

Теммот, билмей тургъанлай от джылыуда къалкъыб къалыб, кимни эсе да кючлю силкиндиргенинден илге-ниб уянды.

— Теммот, Теммот, ёрге тур, айтырым барды, — Хамитни ауазы бек тынгысыз эди. Теммот, башын эринчек кёлтюрюб, тегерекге къарады. Алкъын джукъланыб бошамагъан отну адаргы джарыгъы Хамитни бетин азбуз къызартады.

— Мен айтханига бир тынгылачы, тенгим. Бу бай къауум сеннге не эсе да тиш къысыбды. Сакъ джюрю айланган джерингде. Адам болгъан джерде ала сеннге тияллыкъ тюлдюле. Джапгызлай джюрюгенин уа къой.

— Айт, кимледиле?.. Хасанбий, сени ата къарнашынг, эмда анычала, алаймыды?!

— Айталлыкъ тюлме, сен асыры дженгил адамса,

къан тѣюлюрге боллукъду... Къолунгу бер меннге, Теммот. Менсиз аягъынгы джукъгъа салмазгъа айт.

— Кѳремисе, сен къаллайса! Тюсюн айтыргъа унамайса, — деб Теммот, кѳлкъалды бола башлаб, аны тынгысыз эмда къоркъуулу къарагъан кѳзлерини тюртюлгенинде:

— Сау бол, Хамит, меннге джан аурутаса. Кесинг джангыз джукъгъа къымылдама дейсе. Болсун! Алай а Аминатха уа кесим джангыз барлыкъма, — деб Теммот чам этерге кюрешедн. — Эндн джукълайыкъ, тамбла иги сѳлеширбиз...

— Аперим тенгиме, — Хамит Теммотну сыртына къакъды. — Мен сени биргенге къаллыкъма...

Теммот джукъалаалмайды. Хасанбий, Хызыр, Аминат, Хамзат... туугъан анасы — бары да эсинден кетмейдиле. Хар не да эсинде къатышыбды. Аланы хар бирине бирер тюрлю сагъыш эте, кечени ауурлугъун ашырыб барады.

«Не умутлары барды эке? Хамит, ата къарнашына тюбегенли, не эсе да бек тынгысызды. Ол тюз айтады, сакъ болургъа керекди...»

Танг атды. Тѳгереке кѳз джетген зат бары да кесин тюрсюннге кѳчдю. Чыммакъ тау тѳнпеле, кюмюш хазырлача тизилиб, ариу джылтырайдыла. Бир-бирлерине къыппа болуб тургъан булутла, кюн таякъладан юркгенча, кѳкню къыйыры таба юрюлюб барадыла.

Кечеги чыкъ сууукъсуратхан къараууз къаяла джарыкъ тюрсюн алгъандыла. Къанатлыла, бир-бирлерине эришгенча, тюрлю тукъум джююлдеб, уяныб келген табигъатха сейир макъам къошадыла.

Малла, бауладан гузаба чыгъыб, кѳк кырдыкы гѳлеу сыртлагъаа кенг джайылгъандыла.

Сюрюучюле, бирери бирер джерде уюб, кюнню тау башладан тозурагъан джибек чачына къарай, атхан тангнга алгъыш этедиле. Кече джукъламай, бѳрю къан-

нга кириб айланган бир кѣаумланы уа тангы джарыкъ атханы не азчыкъ да кѣуандырмайды. Ала таша джерлеге, кѣарангы дорбунлагъа бугъунуб, ушакъны бардырадыла...

Теммот, белинден огъары джанын сууукъ суу бла чайкъаб, джан джаулукъ бла кѣызартхынчы ышыгъандан сора, эрлай кийипди. Джалчыланы кечирек эте чыкъгъан кѣауму муну кѣаты бла оза, джарыкъ саламлашыб, малларыны ызындан гузаба атлай барадыла.

— Эй, Хамзат, танг ашхы болсун! — деб кѣычырады Теммот, — «Шалаш» харифни упутуб кѣойма, кѣалгъанланы да юрен.

Муну накъырдасын эшитгенле барысы да ышарадыла...

— Ма джашау десенг, джашау, Хамит! Кѣб турмай адамла мында да алакат джашарыкъдыла. Кѣарамлары джарыкъдан-джарыкъ, ауазлары таукелден-таукел чыгъарыкъды. Джарыкъгъа, керти джарыкъгъа джол ачылгъандан ачылыб барады. Алакат боллукъду джашау!

— Ийпанама,—дейди Хамит, анга джууукъ келиб,— комсомолчула бары да сенича тынгысыз адамла эселе, джашауну алакат этериклерине сѣз джогъду...

— Аланы ичлеринде эм мухол менме...

— Алай эсе, мен сенден такъыл болургъа болурма, — деб Хамит, накъырда эте, Теммотну кѣзлерине кѣараб:

— Не эсе да мыдах кѣрюнесе, — деб кѣайгъылы болду.

— Бююн мен азыкъ келтирирге элге тюшерикме да, Аминатха да тюберге болурма. Джюрегим а бек тынгысызды. Мен аны сюнгеними биле болмаз ол... Аны ююн кѣайгъылыма.

Теммот, ат джерин имбашына атыб, атла таба тебреди.

— Мен да сени бла барлыкъма!..

— Бармайма дей эдинг да, не болду эди санга? Огъесе менн Аминат бла тубешириме заранмы болургъа излейсе.

Теммотну накъырдасын иги ангылаялмай, Хамит, къып-кызыл кызарды:

— Мен къыз ючюн эркиши тенгликни бузарыкъ тюлме. Экибиз хаман да бирге айланыргъа деб келишген шой эдик да!

— Сен айтханча болсун, — деб Теммот, баш энишге къараб, бу джашны таукеллигине ичинден къууанды.

Экиси да, джукъ айтмай, иги кесекни баргъандан сора, Хамитни джюрегин тынгысызлыкъ онглады: «Ма ала айтхан къая! Мен алда барайым, ётуб кеталсам, бир ашхы. Ёталмасам а...»

Къаягъа джетгенлей, Хамит тенгини джюгенине къадалды:

— Тохта!.. Аллыбызда къоркъуулу джол барды. Алгъа мен барайым!..

Хамит эрлай тюшюб, атыны башындан тартыб, къая эриннге джабышыб, сюркелиб тебреди.

«Бу нек алыннганды?» — деген акъылда Теммот, аны ызындан къысха тебрегенлей, башында дюнгордеген тауушланы эшитиб, эрлай тохтады. Тюз аллына талай таш тюшгенпиде, ол артына ыхтырылды. Бир кесекден ташла, — ууагъы, уллусу да къатыш, — бир-бирлерине тийиб, от чакъдыра, джолгъа тюшюб, алайда аякъ орунлу болалмай, баш энишге, бузча джаудула.

«Хамит бошалды!» — деб келди Теммотну кёлюне, аны атыны ташланы биргелерине тёнгереб баргъанын эслеб...

Бир кесекден тегерек шош болду. Ташланы араларына аягъын кючден сыйындыра, Теммот алгъа мыллыгын атды. Хамит, къая джарылгъаннга кысылыб, тылпыусуз болуб тура эди. Бети чыммакъ-акъ учхуи,

дженглери сагалланыб, бармакъ учлары да къанаб. Теммотну кѣргенлей, эс джыйды: «Аллахха шукур, сау-эсенсе...»

Теммот, Хамитни кесине къысыб, ийнакълай, айтды:

— Тенгим, о тенгим, мени сакълайма деб, кесингден бошаб къоя эдинг да! Сен болмасанг, мен, атым да, кесим да, ма анда, тюбюнде, джан тарта турлукъ эдик...

— Кел, былайдан дженгил къорайыкъ, — деб Хамит алда тебреди. Экиси да, арлакъгъа кетиб, бир уллу ташха олтурдула.

— Сен энди меннге керти да халал тенгсе! Сен мени атыма мин, кел, джарангы да бир байлайым...

— Джарамы хатасы джокъду, таш сыдыргъанды. Адамладан а кѣлюм чыкъды. Аланы бир къауумлары бѣрюден да амандыла. Мен, тели, сеннге алгъаракъ айтмадым да бу чотну юсюнден. Иги болгъан эди арта туракълагъанынг ансы, бошаллыкъ эдинг...

— Не айтханынгы ангылаялмайма, Хамит...

— Айтыргъа излегим а: тюнене ата къарнашым да, къалгъан худжула да сени къалай бошарыкъларыны юсюнден мени бла «сѣлеширге» чакъыргъан эдиле. Мен ала бла урушуб кетген эдим. Алайда джангыз бир эсимде къалгъан зат: «Къая...» «джар оюлгъан»... «таш-ла»... деб бир затла сандырай эдиле. Мен тели уа аны сеннге айтыб къоялмагъанма. Уялгъан этгенме мени быллай джууукъларым болгъанына.

Хамит, кѣзлеринде джыламукъла тютюнлей, тенгине къарады.

— Аламы этгендиле да джолну былай! — деб Теммот, бети тюрлене, Хамитни энтда да бир къучакълады.

— Ёнге уа,—Хамитни ауазы джыламсыраб чыкъды.

— Эсинги джый, Хамит. Сени къаллай эркишилик иш этгенинги энди тюгел ангыладым. Энтда сакъ болургъа керекди. Биз мындан ары эгиз къарнашлабыз,

тин кърнашлабыз... Энди, Хамит, сенден бир тилерим: муну юсюнден бусагъатда кишиге джукъ айтма... Бир кесек заманнга дери.

VII

— Къызым, сен арт кёзюде не эсе да мыдахса, — деб ийнакълы сёлеше эди анасы Аминатха. — Мыдах джырланы джырлайса, алгынча кюлмейсе, ышар-майса.

— Огъай, анам, кёзюнге кёрюнеди ансы, биягъынлай турама, — деб Аминат башын анасыны тобукъларына салыб, мыдахлыгъын джашырыргъа кюрешеди.

— Сен хайт деб джетген къыз болгъанса, джюрегинг кимге эсе да ачылгъан болурму, балам?..

— Алай къалай айтаса, ання! Мен юйден чыкъмайма. Кёргеним: арбаз, юй башы, төрт къабыргъа бла къара суугъа барыучу джолчукъ. Бир кесек эригиб джашайма ансы, хатам джокъду, — деб не эсе да бир ангылашынмагъан сезимлени теренине кириб, кеси да билмей тургъанлай, сынгсыб джылай башлады.

Айшат, къызыны башын ийнакълы сылай, сагъышха кетгенди.

«Ким боллукъду эке къызымы баш иеси? Биз бир юйде кёб турлукъ болмазбыз энди. Мени джазыууму аллах энди аны джолундан кери этсин. Кече арасында къара джамчыгъа чырмаб, ат аллына алыб къачхан эдиле мени... къалышы кючю бла...»

Айшат, къызын кесине къысыб, джылары тыгъылыб тохтады...

Ала да алай эте тургъанлай, аякъ тауушла эштилдиле.

— Нек эте турасыз быллайла, къатын? Ишигиз, кючюгюз джокъ, — деб Алий юйге ачыулу къан алыб кирди. — Тойгъа хазырлана тебрерге керекди.

Кёзлери мылы тартыб тургъан кызына эслетмей къарай, ол ич юйге ачыулу кириб кетгенинде, Айшат да кымсыз халда эрини ызындап сылджырады.

— Не тойну хапарын айтаса, а киши?—тишируу кыуу билеклерин, кыуш кыанатлача, ёрге кёлтюрюб, эрине сесскели къарады. — Джазыкъсын, ол алкыын сабийди!

— Сабийди де да тур хаман, мен сенге тамбла хазырламы дейме да? Иш алайгъа джууукълашханын билдиреме. Иги адам табсакъ, къарау джокъду. Меннге биреу, — сеннге аны ким болгъаны керек тюлдю, — келечилик айтханды. Къалыны маджал болса, бир да къарау къалмагъанды энди.

— Эй, киши, — деб акырынчыкъ сынгсыды кыатыны, — Аминатха уа не оноу? Ол адамны ким болгъанын билирге керек тюлмюдю ол.

— Ауузунгу тый! Не билгенни сёлешесе сен. Кыызгъа эшитдиресе. Мен атасыма. Сюйген джериме берликме. Сен ол кыйгъылыны кый да, анга сакъ бол. Аллайлагъа уучула кёбдюле. Энди къара суугъа да джангыз кесин ийме. Кесини арбазында турсун. Ингир джууукълашханлай а — юйге. Не азчыкъ да анга джукъ болгъанлай, башха зат этмей, къарнынгы тартыб кыоярыкъма.

Алий, андан сора да иги кесекни таш чартлата туруб, кыатынны кымсыз халын кёргенинде, мангылайыны сызлары теренден-терен бола, тапчаннга таяныб, сагъышха кетди.

Эрини тебгенин не бла сорушдурургъа билмей тургъан Айшат, кызыны эшикге чыкыгъанын эслеб, ызындан къарады.

— Кызчыгъым, нек мыдахса, аллах буюргъанны кёрюрбюз. Кыыйналма да, къарнашчыгъынгы да биргенге элтиб, суу алыб келигиз. Юйде суу джокъду...

— Азамат, кьайдаса, бери чыкь, —деб Аминат джарыкь ауазы бла таууш этди.

Джашчыкьгъа он джылдан аз атлагъанды, алай болса да ол кесин уллу адамча джюрютеди. Белинден хар кьуру да кьамачыгъын тешмейди. Эгечин анга ышаныб ийгенлерин ангылаб, ол артыкьсыз да уллугъа кетеди. Башын ёхтем тутуб, тегерегине да кьошакълы кьарай, Аминатны аллында барады. Муну да, эгечиникича, кьара кьалын чашчыгъы, узун кирпичкери, кюн кюйдюрген кьызыл уууртлары...

Ала кьара суугъа джетиб тохтадыла. Сууукъ чокъракъ суу кьая джарылгъандан кенг сьеммек болуб атыла эди. Кеси да, сабий джыламукълача, тап-таза бёрке эди. Кьара суудан узакъ болмай, кьалын нарат чегет башлана эди. Ёргеракъгъа кьарасанг а — ууагъы, уллусу да кьатыш сансыз-санаусуз кём-кёк дуппурла. Андан арыда уа башларын чал ургъан темир бетли деменигили кьаяла. Шошлукъну джангыз кьара сууну боркьулдагъаны бузады. Джер тюбюнден, кьарангылыкъдан, кьутулгъаны ючюн болур, бек кьууанчлы кьайнайды ол.

Уллу кьумгъанны суудан толтуруб, Аминат ташха олтурду. Юйлерине кьайтыргъа не эсе да джюреги тартмай эди.

— Азамат, бир кесек олтурайыкь...

— Солу, былайын мен да бек сюеме. Сени да юйде эригиб тургъанынгы билеме.

Бир кесекден экиси да, бир джерчикге чёгюб, шум болуб тургъанлай:

— Кьызчыкь, бир суу ичирсенг а? — деб бир арну ауаз эшитилди.

Аминат, сескекли болуб, секириб ёрге тургъанында, эркиши адамы ауангысын эслеб, кьымсыз болду.

— Бар джолунга, суу кьайда да табыллыкъды! — деб Азамат, джангы тюкленген гугуруккучукъча, бо-

юнчугъун созуб кычыра, кьамасына кьадалыб тохтады.

— Къарнашчыгъым, кьой аллайла этме. Бу таныш адамыбызды, — хаман Хамит бла айланыучу джашды. Бизге аманлыкъ этерик тюлдю, — деб Аминат, солууун кысха ала, къарнашчыгъыны аллына сюелди.

— Не этгенлигигизди? Мен сизни бла тюбешгениме бек кьууанчлыма. Айтырым барды, кел, кызычык, арлакъчык барайык...

— Барма! — деб кычырды Азамат, эгечине ышара тургъан саубитген джашха ачыулу къарай.

— Азаматчык, алай этерге джарамайды...

Аминат, къарнашчыгъына ариу айтыб, аны бираз сорушханча кьргенинде, Теммот таба уялчакъ къарады. Джашчык, кесини терслигин энди ангылагъанча, баш энишге болуб, арлакъ джанлагъанлай, джаш, сабыр эмда сакъ атлай, кызыны аллына келди. Экиси да тынгылайдыла. Джюреклени ургъанлары уа эмилик атлагъа ушайдыла. Ол болумда ала кьаллай бир тургъанларын да билмедиле. Теммот, бираз эс джыйгъандан сора, баш энишге къараб, кесини юсюнден талай сёз айтханында, кыыз джарыды. Туугъан элинден сора джукъ кьрмеген Аминатны уа джашха сорур затлары кёб эдиле. Алай а неден башласын? Былайда джаш бла ушакъ эте турса, ушагъыусуз болмазмы?

Кызыны ол сагъышларын билгенча, Теммот дагъыда талай сёз айтыб, атасыны партизанла бла айланган заманындан, кесини оруслуваны ичинде къалай джашагъанындан, школда окъугъанындан, бусагъатда уа тау джайлыкълада джалчылагъа окъургъа, джазаргъа юрете тургъаныны юсюнден хапарлы этди.

— Сора сиз окъуй билесиз! — деб Аминат, кьан кьуйгъанча, кызарды.

— Хо... Сеннге письмо джазаргъа да боллукъма, — деб, Теммот кыыз кёзлеге ийнакълы къарады.

— Керек тюлдү... Мен окъуй билмейме, — бу сёзлени ызы бла Аминатны, кысха солуй туруб, терсн ахсыныб тохтагъаны эшитилди.

— Алай эсе, мен юретирге бойнума алама.

— Огъай, огъай, бир да сагъынма, мен кызма. Кызгъа уа не окъургъа, не эркиши бла тюбеширге болмайды.

— Тюз айтмайса, Аминат! Бу адетни апендиле бла джахил адамла чыгъаргъандыла. Бизни ким окъутханды, билемисе? Тиширыу! Ма алайды чот. Орус тиширыула окъугъан, окъутхан да этедиле, дохтурлукъ да этедиле, ол огъай эсенг, фабрикалада, заводлада эркишиле бла бирге ишлейдиле.

— Кертими айтаса, аллах ючюн?!

— Игитда дейсе! — Теммот асыры кыызгъандан хапарны джангыдан айтыб башлады...

Аминат, къарнашчыгъыны былагъа къараб тургъанын эслеб, сескекли болуб кычырды:

— Ой, къарнашчыгъым, кюн батыб барады десенг а, кел, къачайыкъ!

Аминат энишге нийлгенлей, Теммот эрлай бир кюлу бла кёлтюрюб, къумгъанны кызыны азгъын имбашларына орнатды. Кёзле тюбешдиле. Джюрекле биягъынлай тыхсыдыла. Теммотну соруулу къараб тургъанын эслеб, Аминат, башы бла къарнашчыгъын кёргюзе, айтды:

— Мени къарнашчыгъым ат бла айланыргъа бек сюеди. — Бу сёзлени айтыр-айтмаз къарнашчыгъына айланды. — Бу адам бла тюбеширге сюесе да сен?

Джашчыкъны кёзлери, парат кёсеулеге джел джетгенча, джарыкъ джылтырадыла.

— Сен меннге атынгы берликмисе да?

— Игитда беремс? Къолунгу тутдур бери, энди экибиз шохла болдукъ...

Ол кюнден башлаб Азамат быланы араларында келечи болуб турду. Теммот анга хар тюбегени сайын,

атына миндире туруб, бир джарагъан къамчи да берди саугъагъа.

Къыз джюрек да кёб турмай бу джарлы юдегиден чыкъгъан алапат джашха толусу бла илешиб бошады...

VIII

Ала, экеулен болуб, уллу тёнгергени юсюнде, гылын къушла мыллыкга къарагъанча, бир-бирине джити къарай олтурадыла. Бири — Хамитин атасы — орта бойлудан алашагъа тартхан, сапран ауруудан ауругъанча, саргъылдым бетин басыб тургъан от маталлы къызыл сакъалы бла. Экинчиси — джукъа санлы мийик адам, гымых джюлюннген гитче къара сакъалчыгъы бла. Ол Аминатны атасыды.

— Мен сеннге эки ийнек, эки джарагъан аджир, эки джыйырма ууакъ аякълы, дагъыда аны кирик затла, кийимле, сауутла, къырым тауукъла... Бу уллу къалынды, — деб Абу-Юсуф къашларын кенгине керди, — мен сёзню ачыкъ этейим. Ким биледи, хар не да мен суйгенча болса, дагъыда къошаргъа болурма.

— Тюз айтаса, дагъыда бир кесек къошханлыгъынга, сени байлыгъынг таркыйырыкъ тюлдю, — деб, Алий аны джюрегин ёхтем этерге кюрешеди.

-- Мени огъайым джокъду, — деб башлады Абу-Юсуф, къашларын къаты туюб, — алай а ол Теммют деген шайтан къызылладанды. Бизни адетлерибизни аякъ тюбюнде теблерге излейди. Бийчесында ол джаш къауумну кесине илешдириб, революцион джырланы джырлатады, къара таныргъа юрестеди. Энди уа, джалчылагъа не эсе да бир къагъытха къол салдырыб, анга кёре джалыгъызыны алыб ишлерге керексиз деб, алай юретиб айланады. Аны комсомолчу болгъанын биле шойса да, партизанны джашыды, тыфу! Хар келгени

сайын джашым бир джангы зат айтыб келеди. «Мен сизден кетеме, атам, — дейди ол, — меннге сизни байлыгыгызы керек тюлдю, шахаргъа кетеме окъургъа». Билемисе, былай бла мен, байлыгымдан къой, джашымдан да айырылыргъа башлагъанма.

— Алайды де сора, — деб сагъышлы болду Алий, сакъалын сылай, — мен асыры аз къалын излеген кёреме сизден...

Абу-Юсуф, аны айтханына уллу магъана бермей, сёзюн бардырады:

— Тюнене джаш мени бир кесек къууандыргъанды. Юйлениуню юсюнден сагъыннганымда, онгсуннгапча кёрюндю. Игидда онгсунады, аллай кызыны табса!.. Джолда джар оюлгъанды. Алда уа нек эсс да Хамит келе тургъанды, атына таш тийиб энишге къуйгъанды, кеси уа, юсюнде болмагъаны себебли, сау къалгъанды. Ол аллах урлукъ комсомолчу уа аны ызындан келгенди да, атына да, кесине да джукъ болмагъанды. Ала-мат атым тас болду, — деб Юсуф, эринлерин бир-бирине къаты кысыб тохтады да, бир кесекден сёзюн джалгъады: — Алай бла биз келишдик. Бир кесек замандан джашны хар несин да хазыр этейим да, биз ёмюрлюк джууукъла болуб къалабыз. Ары дерн джаш сеннге да бир тюбер, кызгъа да бир эки сёз айтыр...

— Ким огъай дейди, ашыгыу джокъду. Кызыны биз, кюбюрге тутханча, алай сакъларбыз. Аны ючюн тынчылыкълы болугъуз, — деб Алий аз-буз джарыды.

— Мен бек насыблыма, Алий, мындан ары джууукълугъубуз ючюн, — деб Абу-Юсуф, ёрге туруб, Алийни кьолун эки кьолу бла бирден тутду. — Юйленнгенлей, Хамит юйден чыгъарыкъ тюлдю, ол Теммот деген онгмагъан а, ха-ха-ха!.. Аны сени кызынга кёзю къараб айланнганын билемисе? Ол алай болуб турганлай, аны суйген тенги кызыны алыб кетсе, джюреги тарс деб эки джарылмазмы? Мындан сора ала бир-бирлерине бир хата этерлеми деб анга кьоркъама ан-

сы, тенгликни юсюнден сёз боллукъ тюлдю. Ала къанлы джаула болсала — ма ол керекди манга! Андан со-ра Теммотну аягъы былайда туталлыкъ тюлдю да, къайры болса да башын алыб кстерикди.

Муну сёлешгенин джаратмады Алий. Абу-Юсуфну кёзлеринде бу ангыламагъан бир къуджур от джана эди, джюреги да — дертден къайнай. Ол бир-бирде, алыннган адамча, тегерсгине сескекли къарай, тёнгертгени тырнакълары бла сыла эди. «Кимге береме мен къызымы?» — деген сагъыш Алийни бир кесекге дерн санларын джызылдатыб туруб, дагъыда эс джыйдырды. «Да Хамит быладан айырыллыкъ болур... Къызын джукъдан керекли этерик болмаз ол...»

— Кел, Алий, бизге барайыкъ да, бир кесек джаншайыкъ, бир иги боза этгенме, андан да бир кёрюрбюз, — деб Абу-Юсуф джарыкъ тюрсюн алгъанында, Алий да огъай демеди...

IX

Кюнлени бир кюнюнде, суу алыргъа барыб, Теммот бла тубешгенинде, Аминат, башын муну кёкюрегине джууукълашдырыб, джюрексиниб джылады. Теммот, не этерге билмей, джунчуду.

— Не болгъанды сеннге, мени кёгюрчюнчюгюм? Джылама да, меннге хапар айт, болушур эсем а.

Аминат эрлай джылагъанын тохтатды. Экиси да бир-бирлерини джюрек тауушларына тынгылаб тургъанлай, къайдан эсе да Азамат чыгъыб:

— Кёб турмай муну ол эрши хуртдагъа къачырылыкъдыла, — деб, джюреги къыйналгъаны ауазындан таныла, баш энишге къарады.

— Не зат дейсе? — деб Теммот джашчыкыны аллына барды, — кимге къачырадыла?

— Кимге боллукъду болуб а! Хамитге... Ол байны джашыды, сени хаман хиликке этиб турады.

— Ауузунгу тый, не затла сандырайса сен, — деб Аминат джашчыкыны аузуна кьолун элтди. Алай а кеч болгъан эди. Хар не да белгили болду.

— Алаймыды чот? — деб бир джанына къарады Теммот, салкын болуб, — сора мени ышангылы тенгим антыбызны бузгъанды! Энди къалай этебиз да!..

Мыйында кёб сагъышла улуб, тынчлыкъ бермегенинде, ачыудан къалтырагъан кьоллары бла мангылайын ачитхынчы кысыб, иги кесекни къайдагъысын да билмей симсиреди. Аминат а, не этерге билмей, муну сёз айтырын ашыгъыш сакълайды.

— Нек тынгылайсыз? — деб Азамат экисине кёзюу-кёзюу къарады, уллу адамча, — сен эгечими ал да къач. Мен хар негизге да болушайым, не этерге кереклими айтыгъыз. Кийимлеринги да, ат да келтирейим.

Аминат бла Теммот аз-буз ышардыла.

— Мени джан къарнашчыгъым!..

— Мени эм ышангылы тенгчигим!..

Экиси да, бу сёзлени айтыб, Азаматны бирден кучакъладыла. Андан сора ачыкъ сёлешгенлери ючюн бир-бирлеринден тартыныб, баш энишге къараб, иги кесекни турдула. Бу джашчыкыны таукеллиги экисин да сейирсиндире эди.

— Мен терсми айтама да? Мени эгечими джаратмаймыса да сен?

— Джаратхан кьой, суйген этеме, — деб ол артда сёзню кючюнден эринлери тютюнлей, Теммот джашчыкыны кесине къаты кысыб, бетин бетине джетдиргенинде, Азамат джыйырылды.

— Не болгъанды, Азамат, нек къачаса менден?

— Бетингде чыгъанакъларынг барды, — деб энишге къарады. — Менни кучакълай тургъанны кьой да, эге-

чими ал да къач. Артда мени да элтирсиз. Анда школ-
гъа джюрюме. — Былашы ышаргъанларын эслеб,
Азамат таукелден-таукел сёлешди:

— Мен анда къой да кютерме, джылкыгъа да къа-
рарма.

Теммот аны сёзюн акъырынчыкъ бёлдю:

— Тойну болджалын къачаннга салгъандыла?

— Оразадан сорагъа.

— Эки байрым кюнден болады сора, — деб Теммот
экисине кёзюу-кёзюу сымарлаб къарады. — Мен сизни
джангы джарыкъ джашаугъа элтейим. Бир кесекчик
мычыгъыз. Сен а, Азамат, сизде болгъан затланы ба-
рын да мениге билдириб турургъа керексе. Энди бары-
гъыз. Сиз сёлешгенибизни кишиге ычхындырмагъыз.
Сен мен айтханны ангыладынгмы, Аминат?

Къыз, хо дегенча, башын акъырынчыкъ къымыл-
датды.

— Не азчыкъ да аккыллы болгъанлай, атанг сени
юйге джыйыб, кирит салыб къоярыкъды. Аны къыллы
къойса уа, къарауул да саллыкъды! Азаматха уа, кеси-
ме ышанганча, ышанама. — Теммот, джашчыкъны кё-
люн кёлтюрюрге излеб, аны кьолун, уллу адамны кьо-
лун тутханча, таууш этдириб тутду...

X

— Хамит, сен къатын ала айланаса деб эшитген-
ме, — деб Теммот аны кёзлерине джити къарайды.

— Ким айтады?..

Экиси да, кьошдан салкъын чыгъыб, джукъ айтма-
гъанлай, Къобанны джагъасында кёк кырдыкка келиб
олтурдула. Былайда, табигъатны чомарт кьойнунда.
хар адам кесин ёхтем джюрютеди. Тёгерекде ариулукъ
аламат сыфаты бла адамны джюрегин кесине байлаб,

сагъышларын да бир кесек заманны унутдуруб турур-
гъа болушады. Хауаны тазалыгъы бла дженгиллиги
адамны къарыууна къарыу къошады, джюрегин а —
мийикге тартады.

Хамит, тенгини джити къарамын кѣлтюралмай, тѣ-
герегине къарагъан кибикле этиб, кесин булджутады.
Хапарын къалай башларгъа билмей, дыгалас этеди.

— Къалай ангылатайым сеннге?.. Мени аллай акъы-
лым джокъду. Атам а сѣзню бардырады.

— Мен сѣз кимни юсюнден баргъанын билеме да,
аны ючюн къыйналама, — деб Теммот тамагъын кѣл-
тюртдю. Андан сора Хамитге терк бурулуб сорду, —
антынг эсингдемиди?..

Хамит, джылан ургъанча, секириб къобду:

— Тюзюн айт, сен аны бекми сюесе?

Теммот, не айтыргъа билмей, мычыды.

— Алайгъа сана. Сени ол суймегенин биле тур-
гъанлайынга, кесинги нек киршейсе? Сатыб алыргъамы
излейсе?..

— Сени анда не къайгъынг барды? — деб ачыулан-
ды Хамит, — алай а, эрлай эс джыйыб, дагъыда бия-
гъы сорууун къайтарыб сорду:—Айт меннге, экигиз да
бир-биригизни сюемисиз? Нек джашыраса да, айт да
къойсанг а муну. Тюзюн айтсанг, мен антыма тюз бол-
лукъма, алай тюл эсе уа, сеннге не башхасы барды,
аны ким элтсе да.

Теммот не айтыргъа билмей джунчуду. «Айтайым-
мы, айтмайыммы? Хамит мындан тюб билирге излей
эсе уа? Олсагъагда хар не да оюлду. Бу атасына джет-
диргенлей, ол да Аминатны атасына хапар берди. Алай
бла тойну болджалын къысхартдыла да къойдула, мен
эс джыя тебрегинчи... Огъай... Джукъ айтыргъа керек
тюддю...»

— Ма, кѣремисе, джукъ айталмайса? Сен аны суй-
меклигине аккыллыса. Ит биченни сакълагъанча эт да

тур... — деб ышарды Хамит, — кесим да тиймейме, башхагъа да бермейме...

Теммот секириб ёрге турду. Аны кьолунда кьамасы кюнча джылтырай эди.

— Сен мени да, кызыны да унукъдурдунг! Сеннге Аминат малды! Суюсенг — кесинг алдынг, суюсенг — башхагъа бердинг, алаймыды? Мени ёлюмден кьутхаргъаынг болмаса, мен сеннге этерни кёрюр эдинг!..

Хамит, арлакгъа кетиб, шкогуна кьадалды:

— Къара, къара мынга! Асыры дженгиллик этмеймисе?..

Ала экиси да эки джерде, ташлача уюб тургъаппайларына, сюрюучюлени дауур этиб, была таба чабыб келгенлерин эслеб, экиси да, ичлеринден дженгилликлери ючюн кеси кеслерине уруша, бир-биринден айырылыб кетдиле...

IX

Арадан кюнле оздула. Теммот кесине болушурукъ джашланы айыра тебрегенинде, Хамит, кьайдан билди эсе да, мынга кёлкъалды болуб келди:

— Сен меннге ийнанмаймыса?

— Нени юсюнден сёлешесе? — деб бюсюреусюз джууаб этди Теммот, атына къара суудан суу ичириб, отлаугъа ие.

— Кызыны къачырыргъа адамла кьураб айланаса, меннге уа джукъ билдирмейсе.

— Ким айтады? — деб бир джанына сескекли къарады Теммот.

— Сау эл. Джашырма да, айт да кьойсанг а. Биринчи тенгинг мен боллукъма.

Теммот энтда аккыллы болуб симсиреди.

— Мени атам, — деб башлады Хамит, — сени бла

айланнганыма разы тюлдю. Ол себебли, кызыны меннге алыб берсе, экибизни арабыз тик боллугъун биледи. Ол аны ючюн къан къазауат этиб кюрешеди. Меннге уа ол керек тюлдю. Юйден кетерикме мен, былай этиб турса. Табылыр меннге да бар къара иш. Сеннге уа болушургъа сюеме. Ол джолда этгенибизге ыйлыгъыб, бетими кишиге кѳргюзталмайма. Тишируу ючюн деб бир-бирибизден бошаб къоя эдик да...

Ала алай эте тургъанлай, бери джууукълашыб келген къарантханы эслеб, Теммот аллына атлады:

— Ары къара, Азамат чабыб келеди. Не болгъанды экен?.. Мен джашчыкъ бла сѳлешгинчи бугъуб тур, тилеб айтама...

— Къалай иги болду сени табхачым! — деб кычырды Азамат, асыры кызыуу келгенден солгуун кючден ала: — Аминат энди бери келаллыкъ тюлдю, бош сакълайса, — джашчыкъ, Теммотха кысылыб, джылаб джиберди.

— Азамат, не болгъанды, айт бери, эркиши шойса да!

Джашчыкъ, джыламулкъларын джашырыргъа кюрешсе, Теммотха айланды.

— Атам Аминатны юйге джыйыб, кирит салыб къойгъанды. Анам а джылайды. Терезе кѳзлерибиз гитчечикледиле. Ары, эгечиме, кючден кирген эдим да, ол мени къучакълаб, сеннге хапар билдириими излегенди. Ол сени бла, къайры сюйсенг да, кетерге хазырды. Кѳремисе, дженгим мылы болуб турады. Бу эгечими джыламулгъуду, къутхарыргъа кюреш аны, — былай айтыб бошаб, Теммотха умутлу къарады.

— Къутхармай а, теличик, игидда къутхарама! Сени да биргебизге элтейик, сюе эсенг...

Джашчыкъны кѳзлери, булут ичинден джангы чыккыгъан джулдузлача, джандыла.

— Элтирик эсенг, аламатды! Бирге-бирге кюрешир-биз. Мен кючлюме, ийнанмай эсенг, къарачы, — деб джашчыкъ, асыры бек кюч этгенден, санчыкълары къалтырай, билек кюшчюгюн къатдырды.

— Да сен тулпарса да, Азамат! Сени бла не къор-къуулу ишге да базыб барыргъа боллукъду, — деб Тем-мот, аны билекчигине тийиб кёре, ариу айтханында, ол кеси аллына ышарыб, санчыкъларын бошлады.

— Энди, Азамат, сен юйге бар да, Аминатха: сакъ-лаб турсун, джетебиз де. Кишиге джукъ айтмагъыз, бар, хайда!...

«Къалай чыгъарлыкъбыз аны? Эшик этилибди, те-резе уа гитчечикди. Сакълагъан да эте болурла алай-ын. Къалай этсин эке, — Теммот ауур ахсынды, — Ха-митге тилерге керекди» — деб кычырыб ийди ол.

— Тюз айтаса, — деб аллына сюелди Хамит. — Мен кызыны эшик бла огъунакъ алыб чыгъаргъа боллукъма.

Хамитни къайдап эсе да чырпыланы ичинден чарт-лаб чыкыгъанын кёргенинде, къууаннган да, сейирсин-нген да этди Теммот.

Хамит тири келиб, Теммотну джылы къучакълады. Теммот а, не эсе да сууукъ къанын джылытыргъа ашыкъмай, тыйгылы саламлашды. Андан сора ашыкъ-майын сабыр халда сёзюн джалгъады:

— Сен алай этерик болур эдинг, алай а, Хамит, кеч, мен... — Хамитни ачууланыб келгенин эслегенинде, гю-нахлы болмайым деген акъылда, Теммот сёзю тюрлен-дирди. — Былай этейик, шохум, сен Алийге былай-бы-лай, кызыны къачырыргъа келгенбиз деб билдиресе. Белгиленнген заманга мен, сени кийимлеринги кийиб, алайгъа келеме... Алай а, ким биледи, артыбыз къалай болур, къайдам, — Теммот аккыллылыгъы кетиб боша-магъан тюрсюн бла къарады Хамитге.

— Къалай гынтдылыса, Теммот? Энтда ийнанмай-мыса меннге? Дагъыда комсомолчума дейсе! Мен айт-

ханча этсенг, таб боллукъ эди. Чыгъарыр эдим да кьо-
лунга тутдурур эдим. Андан сора, къайры суйсенг да,
бар, джолунг мамукъдан!

Алай болса да, не этейик, сен айтханча болсун...

XII

— Нек тынгылайса, Хамит?! Джамагъатда джюрю-
ген адетни да бузуб, кесинг бла кёзден кёзге сёлешге-
нимде дамы ангыламайса мени? Къызны джаратма-
гъанлыкъмы этесе, тели джаш? Мен сеннге сукълан-
нган да, къууаннган да этеме. Къарыуунг, чырайынг,
байлыгъынг да болгъан джаш адам. Келин къалай арну
затды, сурат кибики башха болмай! Кеси да онглу
юйдегиден чыкыгъанды, кесингча. Кёб къалын да бер-
генме, алай болса да мен джангыз джашымдан джаны-
мы да къызгъанныкъ тюлме, — деб Хамитге дунияны
арнуун къуйду Абу-Юсуф.

Атасына бек кыйналыб тынгылай эди Хамит. Бети
хар секунд сайын тюрлениб, не этерге билмей, дыгалас-
да эди ол. Энтда бу мардада бир кесек сёлешинсе: «Да,
ол мени кёрюб болмайды сора, не этейим да», — деб
кычырыргъа артына барлыкъ тюл эди. Апы ангыла-
гъанча, атасы бираз сериуюн болгъанында, Хамит, ба-
шы къалгъан джары къачарча болду. Алай а Теммот
бла сёлешгени эсине тюшюб, тёзерге керекди деген
акъылда, къызны «алыргъа» сёз берди. Алай болса да
Хамитни джюрегинде бёрю кючюкле улуй эдиле...

— Джашым, джёнгерлеринги айыргъан болурса
къызны келтирирге. Сакъ бол, ышаннган адамынг бол-
маса, кишиге джукъ билдирме, — деб сакъландырды
Абу-Юсуф.— Не Хамзатха, не Теммотха ышанма, ала
комсомолладыла, ишибизни ичине оюб къояргъа артла-
рына барлыкъ тюлдюле. Эл советге баргъан эдим да,
анда, къыз урлагъан адет къалыргъа керекди деб, къа-

ла-балыкъ эте эдилс. Мен анда биреуге ары-берицикле узатханма да, ала джукъ айтырыкъ болмазла энди... Толусу бла эсгертгенме: былай-былай, бир кесек эсги адет бла, урлагъан маталлы этиб келтирликбиз, къайгъы этиб айланмагъыз, дегенме. Қъызын атасына да соргъандыла. Ол да хо дегенинде, не этерик эдиле, кымсыз болгъандыла.

— Ол меннге келирге айтханмыды? — деб, асыры уялгъандан, Хамит кыб-кызыл кызарды, — Теммот а?..

— Не Теммотду ол? — деб, къойнуна от тюшгенча, секириб турду Абу-Юсуф. — Къыз тели тюлдю, ангылагъанды къайда таб боллугъун. Джаланбыдыргъа барлыкъ болмаз ол да, не юйю къуругъанды. Энди, джашым, мен тойгъа хазырланайым. Сен а, уятны-хаятны, адетни да бир кесекчикге тас эт да, Алийге тюбе, — деб атасы, Хамитни сыртындан эркелетиб къагъа, дагъыда къошду, — кызгъа да тюбеб, бир-эки сёз айтханлыгъынга, ол сени ичине джутуб къоярыкъ тюлдю. Ой, хомух, сенича заманым болуб бир къалгъа эди, иги сагъан!...

Хамит, тынгылауну басыб тургъан болмаса, эки эрнин бир-биринден айырыб, джукъ айтмады.

— Тойну къачан боллугъун а кишиге билдирме, — деб Абу-Юсуф, ауур атлай, кёзден ташайгъанында, Хамитни эки кёзю къарангы этиб, джыгъылыргъы аздан къалды.

XIII

Кече. Гитче бёлмечикни аз-буз джарыта, патегеннге сугъулгъан ингичке ёзекчик тютюнлейди. Мюйюшле къарангыдыла, алайлада къара кёлеккеле ары-бери буруладыла.

Аминат терезе тюбге кысылыбды. Кёз джетген джер бары къарангыды. Анда, къайда эсе да тюрюнде, эки-юч джерден мутхуз джарыкъ урады, ол, кыыз джюрекни мутхуздан мутхуз этиб баргъан болмаса, джарытмайды.

«Ол юледегиле алкын джатхан болмазла, — деб келди аны келюне, — бары да джыйылыб, ушакъ эте, кюлюб-ойнай болурла. нзде уа... Шошлукъ. Джангыз суу таууш эшитиледи.

Ит юрдю, ат аякъ тауушла чыкъдыла. Кыыз илгениб къарады ары. «Меннге келе болурламы?» Огъай... Шык тырт тохтады. «Къалай кыйын болду, — деб ынгычхайды Аминат. — Анам, кел! Экибизни айыргъандыла». Кыыз орунга къабланыб джылады:

«Танымагъан адамынги сакълагъан къалай къоркъуулуду, шайтан, джин эсе да, билмейсе... Бери кириб келликдиле, джамчыгъа чырмаб, башха джары къоратырыкъдыла. Мен сюймеген адам мени къучакъларыкъды. Арну сёзле айтыргъа кюреширикди. Андан сора уа... хорларыкъды... Теммот, наным, мени къайгъымы этмеймисе? Кыйынды, бек кыйынды мени къутхаргъан Атам кече сайын къатымы сакълаб турады. Ма энтда барады акъырын мени тереземи тюрю бла. Мен джукълайды да, джукъ эшитмейди деб тура болур. Не джукъуду ол? Сакълайма... Сенден бир хапар келлик эсе уа... Тамблагъа салыннганды болджал. Кёкюрегиме гитче кезликчикни джашыргъанма. Тийиб бир кёрсюнлечи...»

Ачуудан кызыны гокка кёзлери шыбылача джашнадыла. Джюреги джорукъсуз урду. Назик бармакълары кеслери алларына джумдурукъ этилдиле. «Ма бу къола бла бууб къоярыкъма...»

Аминат кеси ауазындан кеси илгенди. Джетген джерде намысын, сыйын сакъларгъа къарыуу джетерин ангылаб, аз-буз джарыды. Теммотну эсине тюрюрюб, ичинден биягъы ийнарчыкъны джырлай, иги кесек ке-

чинди. Андан сора иги умутлагъа бѣлениб, ауурдан ауур бола баргъан кирпичлерин бошлады. Узаймай бир алакат тюшню кучагъына сингиб къалды.

Была экиси да бир-бири къолларындан тутуб, булутланы джырыб айланадыла. «Кѣгюрчюнум, — деб шыбырдайды Теммот, — кел мени бла. Экибиз да ма анда, ол уллу къалада, джашарыкъбыз. Киши тиерик тюлдю бизге, къоркъма!..»

Аминат илгениб уянды. Қъараса, бир къара кѣлекке юсюне джамчыны тутуб тура. Қъызы кѣзлери къоркъуулу джандыла. Ауузуна келген биринчи сѣзню айтыб кычырды:

— Кимсе сен, не керекди?..

Джууаб джокъ. Кѣзлери иги кериб къарагъанында, Хамитни бѣркю бла башлыгъын таныды. — Барлыкъ тюлме, ѳлтюрсегиз да, барлыкъ тюлме!..

— Джаным, кычырма, эшитдиресе. Теммотма мен, башха кийимле кийгенме, — деб джамчыны ары джанындан ийнакълы ауаз эшитилди.

Таууш анасы бла къарнашчыгъын сагъайтды. Азамат, орнундан къобуб къарантхагъа мыллык атды. «Хамит, тийме эгечиме!..»

— Азамат, не этгенлигинди?.. Теммотду бу!..

Теммот а алайда огъунакъ джыгъылды. Хамзат бла тенглерин джетиб кѣлтюрдюле аны. Хамит а — арсар болгъан Аминатны. Бары да атлагъа чабдыла.

— Дженгил болугъуз, атасы къуугъун этерикди! — деб кычырды Хамит.

Ала узайдыла. Ат туякъ тауушла бла бирге арба дыгъырдагъан да сериуон болду...

XIV

Танг атды. Аминатны анасы эс ташлагъанды. Азамат а, къабыргъагъа таяныб, бѣрю кючюкча, кѣзлерин тѣгерекке джандырады. Қъатында къан джугъу къама.

Алий, кьолларын джайыб, арбазда ары бла берн ба-
рады.

«Аминат... Не болду анга?.. Азамат а кимни кесди?..

Эгечини, Хамитини? Огъесе Теммотнуму?» Башы
къатышыбды. Абу-Юсуфха барыб халар соругъа уа
кьоркъгъан этеди.

Бир кесекден Азамат, арбаздан чабыб чыгыб, чегет-
ге тас болуб кетди...

Эртденбласында уа Абу-Юсуф, Хамит келмегенинде,
бир талай атлы да биргесине, Алийлагъа джууукълаш-
ды. Хар не да белгили болгъанында, кьуугъунга кеч
этиб кьойгъанларына кыйналдыла.

Артда Абу-Юсуф бла Алий, энчи къалыб, иги кесек-
ни дауур этдиле. Артлары бир-бири джагъаларына
узалыб, алай айырылдыла. Абу-Юсуфну бёрю кылы-
гъы ачылгъанында, ишни былай болгъанына таб кьуу-
анган да этди Алий. Эртденбласында уа къалыннга
алгъан хар несин да джыйыб, Абу-Юсуфну кьуу-шуу
арбазларына элиб тёкдю.

* * *

Атлыла элден ашыгъыш чыгыб, төгереклерине къа-
радыла. Таукелсизлик бла тагъаланыу таныла эди ала-
ны кёзлеринде. Төгерек къарангы. Теммотну халы кьу-
уандырмайды, джамчыгъа чырмаб, бичен юсюне джат-
дыргъандыла. Аны болумун таб кёрмей, Аминат ичин-
ден сынгыйды:

«Наым, бир сёз айтсанг а. Мен терсме! Не этейик?
Къанынг тыйылмайды. Меннге нск тиймели къама? Ой
аллах, кесинг сакъла!..»

— Кьуугъун эшитилмейди, — шошлукъну Хамит
бузду, — келигиз, шынкъарт этейик да, Теммотну джа-
расын байлаб, юйге элтейик. Анда, элде, иги фельдшер
барды. Аны юсюнден Теммот кёб зат айтханды меннге.

Бары да сагъайдыла. Шынкъарт этиб, Теммотну джарасын башлыкъ бла байладыла. Аминат, ары къаргъа къоркъуб, къымсыз олтурады. Бир кесек солугъандан сора, джолгъа чыкъдыла. Бек къоркъуулу кече эди бу. Джол ташлы, чунгурлу. Арба хар силкиннгени сайын ауур ынгычхайды. Адамла къымсыз болуб сандыракъ эге тургъан Теммотха ийиледиле.

«Аминат, дженгил... дженгил кетейик. Азамат... сен терс тюлсе... былай кел. Мен нек кийдим биреуню кийимлерин?.. Ары къарагъыз, ташла аууб келедиле... Аминат... кетме!».

Бир-бирде уа Теммот эс ташлай эди. Олсагъатда Аминатны джюрегине уллу къоркъуу кире эди:

— Тохтагъыз! — деб къычыра эди ол, — сау тюлдю... — Қъоллары къалтырай, аны мангылайына тийиб кёре эди. Джылыу ышан эслесе, дагъыда джолгъа джараша эдиле...

Танг атды. Барлыкъ джерлерине джетерге кёб къалмагъанды. Элдеп атлыла саркъыб келгенлерин кёрдюле была. Қъайгъылы болдула. «Қимледиле экен?..» Бош къоркъа кёре эдим. Ала былагъа туберге келген адамла эдиле. Теммотну къарнашы Ахмат, орус устаз, дагъыда тенглерин.

— Не болгъанды? — деб къычырды Ахмат, къарнашын кёргенлей.

Адамла башларын энишге ийдиле, бушуулу къарадыла, джууаб а этмедиле.

— Дженгил фельдшерге джетерге керекди... Джаралы болгъанды,—деб тынгысыз шыбырдай эдиле тегерекден. Хамит джолда бара хар нени да болушлусуча айтыб ангылатды Ахматха.

— Эл советге нек бармадыгъыз? Қъартланы джыйыб, хапарыгъызны айтсагъыз а. Ангылатсагъыз а. Қъалын берген, къыз къачыргъан адетге совет джорукъ бла къаты тыйым салыннганды, — деб устаз Никитенко ачыулу сёлешеди.

— Сиз оруслусуз. Сизге кыйынды ангылатхан тау-
луланы эсги джорукълагъа къалай къадалгъанларык.
Ма ол комсомолчуду, — Хамит Теммотну кѣргюзтеди, —
алай а ол да эсги адет бла юленирге излегенди. Мен
тели уа атамы, юююмю да атыб, мынга тагъылыб ай-
ланама...

— Сизни адет бла, — Никитенко Хамитге джити
къарады, — келинни къарнашчыгъы Ахматны къанлы-
сыды, алаймыды?

— Мени къарнашчыгъым керти да къанлы болур-
му Теммотну къарнашына? — деб кычырыкъ этеди
Аминат. — Сен, Ахмат, ѳлтюрюбмю къоярыкъса аны?
Мен къалай этерикме да?.. Теммот, ѳлме. Джангыз сен
джарашдыраллыкъса аланы!..

— Огъай-огъай, Аминат, бир да къоркъма, — деб
сабыр сѣлешди Ахмат, — мен комсомолчума. Қъанлы
дертни къууарыкъ адамладан тюлме. Алай айтыгъыз
Азаматха. Теммот да кечерикди аны этгенин...

— Эшитемисиз тюз сѣлешгенин, — деб Ахматны
кѣргюзте эди устаз, — сиз да къалын бла бернеш,
къыз урлагъан дегенча осал кылыкъланы кымылдат-
мазгъа керек эдигиз.

— Табсызды чоту къарнашынгы, — деди фельдшер,
укол этиб бошагъандан сора, Ахматха салкъын къа-
раб. — Кѣб къан кетгенди. Дженгил джарылмаса, бол-
лукъ тюлдю.

— Не этебиз да, джолдаш Кучеров?

— Дженгил заманы ичинде Баталпашинскеге джет-
дирирге керекди. Больницагъа. Кечикмесегиз — сау
къаллыкъды...

Ала, бек ашыгъыш болуб, Теммотну анасы болгъан
элге тартыб келди. Ана джюрек кючлю тукъум чанч-
са да, кесин тыяргъа, къатдырыргъа кюрешди. Аминат-
дан хапарлы болгъандан сора уа, аны эки джаягъына
эринлерин кѣзюу-кѣзюу джетдириб эркелетди, кырыл-
ды-ѳлдю. Мычымай биягъы арба джолгъа къуралды. Ами-

нат, Теммотну анасыны кьойшуна башын салыб, эзилб джылады.

Ызларындан кёб адам ашыра, Аминат, Ахмат, Кучеров Теммотну биргесине линейка бла джолгъа чыкьдыла...

Теммот больницада кёб джатды. Аны джардыла, кьан куйдула. Джашны кючлю чархы аурууну хорлай башлады. Аминат кёб кечелени джукъусуз ашырды, суйген джашыны кереклисине кьарай. Шахарны комсомолчулары терк-терк келиб, Теммотну саулугъундан хапарлы болуб турдула. Саулугъу акъырын-акъырын ызына кьайтыб тебреди. Кёб турмай Теммотха олтургъа эркинлик берилди. Аны джюрегин Азамат бла кьалай сёлеширге кереклисини юсюнден сагъыш басханлай турады. Джашчыкъ ангылаяллыкъмыды кесини терс болмагъанын? Шохлай кьалалырламы? Теммот анга кьарнашын джибергенди, чакъырta. Келирми?..

XV

Ала элге джууукълашдыла. Тёртеулендиле: Устаз, Хамит, Ахмат, дагъыда аны бла эки кьарнашдан туугъан джашчыкъ — Назир. Залим джашчыкъды. Сабий площадкагъа джюрюб тургъанды. Кёб орус сёз биледи. Окъуй, джаза да биледи. Аны Азамат ючюн алыб барадыла. Джашчыкъны кёрсе, илгизлик болуб айланганын кьояр деген акъылда.

— Аминат кьарнашчыгъымы келтирмей кьайтмагъыз деб бир бек тилегенди, — дейди Хамит, тегерекде сюелген таш кьадамаладан кёзюн алмай. Ол, бир кесек тынгылаб, дагъыда кьошду:

— Кьайдагъысын а киши билмейди аны. Бизни бла барыргъа унагъа эди ол, эшта. Теммот кесн сёлешсе, иги боллукъ эди...

— Сен тюзсе, Хамит! Атасы-анасы уа? Ийпанныкъ-

мыдыла ала бизге? Анасы иерми аны бизни бла? Ата-сы уа? Бизге бек тиш кыса болур. Алай болса да, хата джокъду, — деб кёл эте эди устаз, — баргъаныбыз артыкъ боллукъ тюлдю. Анасы бла къарнашчыгъыны кёллерин джабсарсакъ, Аминат да тынчлыкълы болур.

— Устаз, тюз айтасыз, баргъаныбыз игиди, — Хамит ауур ахсинды, — алай а менге атам бла тюбешген бек кыйынды. Бусагъатда ол джан-джанын талай болур. Сиз ючюгюз барыгъыз, мен бир кесек мычыйым... Ким биледи, кызыуу бла салыб барсам, бир хата чыгъыб кълмасын.

Нёгерлери аны айтханын тюзге санадыла. Ол арбадан эрлай секириб тюшюб, баш энишге чартлаб келген тау суучукъ таба джол тартды.

Ючюсю да Азаматланы арбазгъа кирдиле. Аланы насыбларына, тишируу чыкъды алларына. Къара шинли, чачы агъара башлагъан тишируу узун кирпичлерин къонакълагъа джерлегенди. Къансыз бетинде, чибиш аулача, сызла къатышыбдыла. Кёзлерин джыламукъ кюйдюрюб къызартханды. Къарамы да, атлагъаны да бек сакъды. Тынгысыз кёзлерин джаулугъуну тюбюне джашырыр къайгъылыды. Устаз, тиширууну аллына атлаб, саламлашды да, сёзню ачыкъ башлады:

— Бизни Аминат ийгенди бери. Къайгъы этмегиз деб айтдыргъанды.

Тиширууну кёзлери джарыдыла, къашы-башы тешилиб, азгъып джаякъларында джукъа къап джортду:

— Сиз керти да анданмысыз? Не болуб турады кызым? — деб мыллыгын атды тишируу къонакълагъа. — Кертда саумуду? Теммот а не этеди? Ой аллах, билмей тургъанлайыкъгъа, къллай кыйынлыкъ тюшдю башыбызгъа! Биз кызыбызны тас этдик. Азамат а ёмюрлюкге Теммотну къанлы джауу болду!

Тишируу ичин уруб сарнаб джылады. Устаз аны джубатыр къайгъыгъа кирди. Ахмат аны сёзлерин ти-

ширыугъа къарачайча ангылагыб, ол да бир кесек эс джыйгъанында, кесн талай сёз къошду:

— Амма, къыйналмагъыз. Къызыгъыз сау-эсенди. Теммотну да джокъду хатасы. Ала экиси да Азаматха къыйналадыла. Теммот джашчыкъны чыртдан да терсге санамайды, кесине салады айыбны. Ол Азаматны бекден да бек суюуб, къонакъгъа чакъыра къалгъанды. Эркинлик берсегиз, аны алыб кетерикбиз.

Айшат бу ишге сейир-танг болду. «Ол этгенин кечиб, Теммот керти да Азаматны кесине чакъыра болурму?..» Аккыллылыкъ бла бирге къууанч толкъун да урду тиширыуну бетине, алай а джукъ айтыргъа базмай, тынгылауну басады.

— Нек ийнанмайсыз? Ма мен Теммотну туугъан къарнашыма, — деб бардырады Ахмат. — Мен — комсомолчума. Қъанлы дертти джакъламайма. Азаматха мени сёзюм джокъду. Не ючюн десенг — аны терслиги джокъду. Киймеге эди биреуню кийимлерин... Биреуню сыфатына кирген — сый тюлдю эркишиге. Аманлыгъы джетген болур, эшта, башына, — деб суююмлю ышарады.

Тиширыуну тюрсюню тюрленди. «Былай иги адамла некдиле была, — деб келди аны кёлюне, — алдай болурламы? Азаматны, ала барыб, тас этиб къоярламы? Бу орус киши уа?! Бу да аман адамгъа ушамайды. Ол джангы совет джашауну юсюнден кёб иги хапар айтханды. Огъай, была аман адамла болмазла, эшта... биргелеринде да — джашчыкъ...»

— Арбазгъа кийиригиз атларыгъызны! Баш иём келе эсе, сиз, эркишиле, бир оноу этерсиз. Билемисиз ол къалай тюрленнгенин бу ишден сора... Кесини терслигин ангылагъанды. Азамат бла уа бек ариу сёлешеди. Тас этиб къояма деб къоркъа болур. Джашчыкъ а эсин ташлаб къойгъанды. Бир чегетде, бир дорбунлада бутунуб айланады.

— Сиз аны чакъыралмазмысыз, амма?.. Назирчик аны бла бир ойнар эди, — деди Ахмат татлы тил бла, — кёремисиз, муну къаллай суратлы элипеси барды.

Назирни къолундан тутуб, Айшат былагъа, барайыммы, бармайыммы дегенча, аккыллы къарады. Сора, аланы бетлеринде бир деб бир тюрленнген ышан эслемегенинде, джашчыкъны кесине къысды.

— Барыгъыз, амма. Биз баш негизни сакълайыкъ. Сен, Назир, Азаматха хар нени да ангылат. Чакъыр аны, экигиз да школгъа бирге барырсыз. Элиппени да окъу анга. Суратлагъа къарат, магъанасын ангылат... — деб юрете эди Ахмат анга.

Айшат, Назирни къолун бошламай джолгъа тири джарашды. Ала кёзден ташайгъанлай, была да, аланы ызларындан тебреб, джангыз аякъ джолчукъ бла ёрге кёлтюрюлдюле да, къаядап сыныб тюшген мазаллы ташны артына бугъундула.

Айшат таууш этиб къолун силкгенлей, къайдан эсе да чыгыб, аны таба бир къарантха джууукълашды. Қъарантха Назирни кёрюб, сесгекли къаралы, алай а энасы къулагъына нелени эсе да шыбырдагъанында, ийилиб аны къолун тутду. Бир кесекден къучакълашдыла...

Ингирде уа бары да юйге джыйылдыла. Азамат Назирден узаймай эди. Экиси, элиппени суратларына къараб, къууанчлы ушакъ бардыра эдиле. Устазгъа уа Азамат бир тюрлюле къарай эди. Назирден нелени эсе да соруб, башын къысха-къысха булгъаб кюреше эди...

* * *

Хамит ачыулу къайтды.

— Мени атамды ишни похлагъан, — деб башлады ол, башын энишге тутуб. — Мени да барды терслигим мында... Атам меннге къычырады. Болмагъаныбыз

кѣалмады экибизни. Мен джарыкѣгѣа силкинемс, ол а мени айю кюркеге, кѣарангыгѣа тартыб кюрешеди. Неге керекди меннге мал, кесим малдан да кѣарангы джашарыкѣ эсем? Сау болсун Теммот, ол мени кѣзюмю кѣб затха ачханды. Атам бла арамы айырдым, башха мадарым кѣалмагѣан эди. Мен, ала бла кетиб, ишлеген этерикме деб келемс...

Мычымай Алий кирди юйге. Сакѣалы иги огѣуна джетиб, юсю-башы да тозураб. Кѣзлерини мутхуз кѣарагѣанындан кѣонакѣлагѣа хош болмагѣаны танылады. Кѣаш орталарында эки уллу джыйрыкѣ кѣараладыла. Ол, кѣонакѣла бла сууукѣ саламлашыб, ызына терк чыгѣыб кетди. Эшик аллында эркиши, тиширыу ауазла иги кесекни кѣыза келиб, шум болдула.

Алийни бети иги огѣуна джарыб кирди ызына.

Ол, кѣонакѣланы айтханларына сѣз кѣошмай, кесини терслигин бойнуна алгѣанча, кѣымсыз олтурады.

Алларына тепси келди. Ол кюн боза аякѣ кѣб алгѣышха тынгылады. Кѣонакѣла кѣб сѣлешдиле. Алий оруслуланы юсюнден кѣб джангы хапар энитди. Джашауну игилендириуну, сабийлеге школла кѣурауну юсюнден сѣлешинди.

Устаз да тиширыуланы эркишиле бла тенг санауну юсюнден Ленин кѣол салгѣан декретни окѣуду. Совет иласть кѣалын алыуну, кѣызланы эрге зор бла бериуну тохтатыргѣа борч салгѣаныны юсюнден да кѣайтарылыб эсгертилди. Кѣанлы дертге да тыйым салыннганы чертилди, терсни сюдню джолу бла айыбларгѣа кереклисин ангылатды устаз. Джыйылгѣанлада устазны, Ахматны айтханларына огѣай деген болмады.

Бары да бек кѣууандыла, кѣб таша затны ангылатханлары ючюн, кѣонакѣлагѣа бюсюреу этдиле. Сѣзюню аягѣында устаз кѣаллай тилек бла келгенлерин билдири:

— Джашчыкѣны ийсегиз, Аминат бек кѣууанныкѣ

эди. Кёремисиз, Назир къалайды? Азамат андан да фахмулу боллукъ эсе уа...

— Сабийсиз сизге кыйын боллугъун ангылайбыз,— дей эди Ахмат да, ата бла аиагъа кёзюу къарай, — келе турурсуз ары, ала да джюрюй турурла сизге. Энди биз эм джууукъ адамлабыз.

— Сен билемисе, — Хамит Азаматха къарады, — Теммот бла мени арабызда къаллай шохлукъ джюрюгенин? Къолунгу тутдур, Азамат! Бирге барлыкъбыз, биз — шохлабыз.

Джашчыкъны бети джарыды. Эрлай къолун узатды. Аланы джарашханлары джыйылгъанланы къууандырды.

Бир кесекден Алий турду.

— Мен бир кесек тели болгъанма. Джолдан жанлагъанма. Энди ангыладым мен джаш адамлагъа чырмау болмазгъа кереклисин. Кертиси да бизге кыйын боллукъду, — деб къарады ол юй бийчесине, — алай болса да джашчыкъны иерге керекди. Бизни кызыбыз андады. Экиси бирге болсала иги болур. Акъыл да алыр анда. Мен бусагъатда Теммотну юсюнден джукъ айтмайма. Сау болса, кёре барырбыз аны къайгысын да...

Къалай къууанчлы эртденди! Узакъда тау сууну шоркъулдагъаны тунакы эшитиледи. Кём-кём наратла бла нызыланы джиги башлары кёкге джерленибдиле. Табигъат джууулуб, джангыдан тазаргъанчады. Тёгерскден къууанчлы ауазла кёлтюрюледиле. Арбазда уа юсюне хар не тюрлю зат джюкленнген арба сюеледи. Аминат бла Азаматха джораланыб кёб зат барды анда: сары джау, къакъ эт, бышлакъ тилкемле... Джууукълары бла хоншулары да къуру къол бла келмегендиле...

Къонакъланы хар бирине бирер ат джерленнгенди, аланы башларындан тутуб талай джаш адам сюеледи. Азаматха да берилгенди бир ат. Ол атына эртде огъунакъ къонуб хазыр болгъанды.

Азамат кесин джарыкъ кѣргюзюр къайгыгыъа киргенликге, джюрегини сескекли ургъанын тохтаталмайды. Ол барындан да бек устазгъа эмда Назирге бек ий-нанады. Ата-анасындан айырылыб баргъан тынч тюлдю анга, алай а эркишилик кѣллендиреди аны. Джыла-мукъларын тыяды. Къарыусузлукъ этиб къоярма деген къоркъууда Азамат адамланы ашыкъдырады. Дженгил къораргъа излейди былайдан.

— Ання, быллайла нек этессе? Мен уллу киши болгъанма. Мен къазауатха тюл, окъургъа бара шойма да, — деб атдан ийилиб анасыны къулагъына шыбырдайды. Анасы, салкъын ышарыб, аны мангылайын сыйпайды.

Алий арбаны, тѣгерек айланыб, хар несин тинтиб кѣреди, атланы эркетиб, сылаб-сыйпайды. Джашы эсинден кетмегенликге, аны таба бурулуб да къарамайды. Кеси кесин тыяргъа, булджутургъа кюрешеди.

Бир кесекден къонакъла, элчиледен джылы айырылыб, барлыкъ джолларына джарашдыла, Халкъ, ызларындан юрюлюб, иги кесекни ашырыб келди. Хамитни атасы уа бир да кѣрюнмеди. Джарашыргъа излемегенлей къалды...

XVI

Азамат Теммотну анасында юч кюнню турду. Сабий площадкагъа да талай кере барды. Къаллай бир сейир зат кѣрдю ол анда, къаллай бир джыргъа тынгылады, къаллай бир магъаналы сѣз эшитди. Ол Назирге асыры бек илешгенден чыртданда айырылыргъа суймей эди. Эгечи бла тюбешгени уа джюрекни бек къозгъарча эди. Бир-бири бла къыппа болуб иги кесекни турдула. Кѣл-лерине келгенни айтыб къутулургъа экиси да бирча ашыгъа эдиле.

Бир-бирлеринден тансыкъ алыб бошагъандан сора, больницагъа тебретиле. Азамат къалтырай эди, титирей эди. Теммотха къалай туберигин кёзюне кёргюз-талмай, тынгысызлана эди. Аны ол болумун эгечи терк огъуна ангылады.

— Азаматчыгъым, не болгъанды? Къоркъма! Ол сеннге джукъ айтырыкъ тюлдю.

— Урушмазлыгъын билеме. Мен а аман адамма. Ёлтюрюб къояргъа аздан къалгъанма...

Акъ халатланы къаблаб, экиси да орунга джууукъ-лашдыла. Азамат дыгалас этиб эгечини артына бугъунады.

— Кимди, Аминат, сени сыртынга джашырынган? — деб къычырды Теммот, тамагъын хыны этерге кюреше.

Аны алаймы эшитди — Азамат эшикке къачыб чыгъаргъа аздан къалды.

— Кечмеклик сал мунга, менме терс... Къарнашчыгъым мени асыры сюйгенден не затдан да артха турлукъ тюлдю. Мени ючюн деб этгенди, — деб ышарады Аминат, Азаматны кесине къыса.

— Теммот ючюн да, — деб къычырады джашчыкъ.

— Мени ючюн меними ургъанса! — деб Теммот тауушун кёлтюртгенден кёлтюре барады. Азаматны кёзлери джерни тешедиле. Асыры джунчугъандан, джыйырылыб, гитчечик болуб барады кеси да. Аны ол сыфатын кёргенинде, Теммот чыдаямлады.

— Былай кел, Азамат, — деб джумушакъ таууш этди, — мен ойнагъан этгенме, теличик. Неге къыйналаса? Сени терслигинг джокъду. Бизни кесибизни санчалыгъыбызды...

Теммот, ёрге кёлтюрюлюб, кючлю къолларын джайды. Азамат бир кесекчикни, ышанмагъанча, тесукъа этди да, аны кёзлерини джылы эмда ышаннгылы джылтырагъанларын эслеб, аллына чабды.

— Теммот, къарнашым, кеч! Мен мындан сора алай этерик тюлме, — Теммот аны кесини кенг кёкюрегине

къысханында, асыры бек къууанигандан, Азамат, не этерге билмей, джылаб джиберди.

— Не болгъанды, теличик... нек джылайса?..— Аминатны санлары эридиле. Кёзлерине исси джыламукъла басындыла.

Была алай эте тургъанлайларына, врач кирди.

— Мен а не эсе да болгъанды деб тура эдим. Была уа къууанчны, насыбны, бир-бирлерине кемсиз берил-мекликни джыламукъларыдыла. Бу бек хайырлыды джюрекге. Кёзле не къадар дженгил джибиселе, ол къадар да дженгил кебедиле.

Врач, къууанчны джылыуу тюрлендирген кёзлеге тынгылы къарай, ызына чыкъды.

Мычымай ючюсю да бир-бири къатларына къысылдыла. Джашауда болуб келген джангылыкъланы юсюнден иги кесекни сёлешиб турдула.

Быланы джашау джоллары да комсомолну юсю бла башха джары бурулду. Элге къайтмадыла.

Теммот совпартшколагъа окъургъа кирди. Аминат кюндюз кийиз тикген фабрикада ишлеб, кечеге школгъа джюрюб башлады. Азамат а къадалыб окъуйду.

Джай а ючюсю да, элге барыб, эрикгенлерин да кетериб, джууукъларын-тенглерин да къууандырыб къайтхандыла...

Хубийланы Абу - Хасан

ИССИ ДЖЫЛАМУКЪЛА

Келиб тюшген джолоучуланы алларына чабыб чыгъа да, кёзлери бла аланы ичинде Кочарны излей, Шогъай энтда бир кюнюн Стамбулну аэродромунда ётдюрдю. Сора кече арасы да болуб, сакълагъан самолетлары да келиб бошагъанларында: «Бюгюн да джолум бол-

мады», — деб мурулдай, акъырын келиб, юю таба теб-реб тургъан автобуса минди.

Шогъай келиб олтургъандан сора, автобус аэропорту арбазында туракълай турмады. Джолну эки джаны бла джорукъсуз тизилген юлени, джер-джерде джоппуджоппу болуб, къолларын силке, бир-бирине хапар айта тургъан адамланы, къургъакълыкъ кысыб, замансыз саргъалгъан мууал тереклени артда къоя барыб, кечеге шахарны иги джарытылмагъан кыйыр орамына джарашды.

Бу орамны — кесини джашагъан орамын — Шогъай беш бармагъын билгенча биледи. Алай а, бусагъатда терезеден неча кере къарады эсе да, автобус къалайгъа джетиб баргъанын, тюшерик джерине къаллай бир къалгъанын айыралмады. Кочарны Мюнхенден: «Шогъай, сёз бериб кетгенимча, Россиягъа барыб, Қарачайда айланыб келдим. Бир ашыгъыш иш чыгыб, башха джары джибериб къоймасала, бу айны аягъында Стамбулгъа джетиб къайтырыкъма. Алай ары баргъаным болса, сенге тюбеб, эсги джуртунгдан, юдегингден толу хапар айта кетерме», — деб джазыб, келмей тургъанына къайгъылы болуб, хаман аны юсюнден сэгъыш эте келгенине болур, орамгъа дженгил-дженгил къарагъанлыкъгъа, эси джукъда тохтамайды.

«Кочар келирге айтыб джазгъанлы алты ай болду. Бу быллай бир нек мычыды?» — деб сорады ол кеси кесине. Алай а джууаб табмайды. «Джуртумдан, юдегимден хапар билелмей, инджилиб айланнганымы кёре тургъанлайына, тыпгылаб къалай туралады? — деб сора Кочаргъа гурушха этеди. — Ол джазыкъ сабий бла ол джазыкъ тишируу саумудула экен?».

Сагъышлада къатышыб тургъанлай, эки мийик тауну бауурунда орналгъан эли, къошдан келсе, къууанч тыбырлы болуб, аллына чабыб чыгыучу бурмачач джашчыгъы Илияс бла кызылуурт къатыны Зухра кёз ал-

лына келиб сюелдиле. Ала алай кёрюнгенлеринде, кѣзауатха дери джашауу эсине тюшюб, кёлю бираз джарыды.

Алай а Шогъайны ол халы кёбге бармады. Къатыны бла джашчыгъыны эртде озгъан джашауу заукълу кёзююунден сюйюмлю ышара къарагъан тюрсюнлери кёз аллындан тас болургъа, джай кюнлени биринде къошха атлы келиб: «Шогъай, кѣзауат ачылгъанды, элге терк тюш», — дегени, «Аття, урушдан ызынга дженгил къайт, ання да, мен да, хычынла этиб, аллынга къараб турлукъбуз», — деб тёрт джыл болгъан Илиясчыкъны кетиб баргъан машинаны ызындан къолчугъун булгъагъаны, Зухраны да, кесин къатдырыгъа кюрешгенликге, эринлери къалтыраб, джыларгъа тартыша къалгъаны эсине тюшдюле.

1941 джыл Белоруссияны Слоним шахарыны къатында баргъан уллу къантёгюш сермешиуню кёзююунде атылгъан душман бомбала бусагъатда атыла тургъанча, къулакълары дууулдадыла, юсюн басыб тургъан топракъны тюбюнден кючден чыгъыб, ёрге къоба тебренлей, нелени эсе да айтыб джекире, чабыб келген фашист автоматчыла, концлагерден чыкыгъандан сора ГФР-ни кёб шахарында болгъаны, андан Америкагъа джол тутханы, эм ахырында Тюркге келгени, алай а бир джерде да Ата джуртун унутдурурча, кёл салыб джашарча джер табмагъаны кёзюне кёрюндюле.

Сора джуртсузлукъ бла джангызлыкъны кыйынлыгъы джукъартхан джюреги кёзгъалыб, бютеу санлары бирден къалтырадыла. Сыртына, мангылайына суукъ тер урду. Андан ол, ёрге туруб, терезеден башын эшик хауагъа тутаргъа дыгалас этди. Алай болгъанлыкъгъа къобалмады. Джюреги, къаты-къаты уруб, тылпыусуз бола, ызына олтурду.

— Акка, джугъунгму ауруйду? — деб сорду Шогъай-

ны къатында олтургъан джаш, аны алай этгенин эслегенде, къайгъылы болуб, кёзюне джити къарай.

— Джюрегим... Хауа джетмейди... Машинаны хауасы...

— Тохта, сора терезени кенгирек ачайым.

— Огъай, андан хайыр боллукъ тюлдю. Андан эсе автобусну тохтатдыр. Тюшюб, солуй-солуй, джаяу барайым ансы...

Джаш хахайлагъанында, шофер:

— Хаман муну былай бир этиучюсю барды, — деб мурулдай, автобусну джолну бир джанына джанлатыб тохтатды да, олтургъан джеринден бери чыгъыб:

— Къарт, автобусну хауасы джарашмай эсе, таксиге мине тур, суйгеп джерингде тохтата барырса. Мени алай эте айланыргъа эркинлигим джокъду, — деб къыджырады.

Шогъай, шофергъа да не айтыргъа билмей, кеси аллына къызара, адамлагъа да, тынчлыкъларын бузгъаны ючюн кечгинлик тилегенча, аз-буз ышара къарай, автобусдан эслеб тюшдю да, эшик хауада бир кесек сюелди.

Алай болгъанлыкъгъа андан джюрегине себеб болду деб танымады. Ариу себеб боллукъ эсе да, сагъышла эс джыяргъа, къайгъысын унутургъа къоймадыла. Амандан-игиден да аны кёлюне келмеген джокъду. Эм ахырында сагъышла: «Ол джазыкълагъа джукъ болуб, атадан аман хапар айтыргъа тартыныб келелмей тура болурму Кочар?» — деген соруугъа келиб тирелдиле да, аны биягъы джюрегин чанчдырдыла. «Алай болгъандан аллах сакъласын. Мен аны кёлтюраллыкъ тюлме», — деб, ачы сагъышын акъылындан кери къыстай, орамны ёрге таяна барыб, сол джанына бурулду.

Тёгерегин темир буруу къуршалаб тургъан уллу джасанма юйню ары джанында, джерге джабышыб тургъан-

ча, алаша юйчюгюне джетиб, эшигини кылычына узалды. Алай а кесини джазыууна ушаб, юсюнден мыдалык басыб турган тыгъыркычыгын ачыб, ичине киррге кёлю бармады. Ызына бурулуб, тыркыкга чёкдю.

Джюрегини ауругъанына да кыарамай, тютюн тарта, тышынча, ичин да ауур шошлук кючлеб турган кыарангы юйчюгюне иги кесекни кыараб турду. Бюгюннге дерн да кёл салмай джашаган тыгъыркычыгын бусагъатда анга сау адамны ичине джыйыб турган тар кыабырча кёрюндю. Андан ол: «Бу кюннге джетиб, былай джашагъандан эсе, тенглеримча, олсагъатда Белоруссияны тюзлеринде барган урушлада ёлюб кыалсам ашхы эди! Уллу аллах, ол кюн тенглерими алыб кетген душман окъла, бомбала мени ала бла бирге нек элтмедиле?» — деб кесини джазыууна кёлкыалды бола, олтурган джеринден ёрге кыоба тебрегенлей, кимни эсе да:

— Шогъай, бир кесек сабыр бол, — деб таууш этгенин эшитиб, илгенерек да болуб, тегерегине сескекли кыарады. Сора от хоншусуну, — кесича, узун бойлу кыуу кыартны — тири-тири атлай, аны таба келгенин эслегенинде:

— Байнал, сенмисе? — деб ёрге кыобуб, аны кыатына олтуртду. — Джукъму айта эдинг?

— Кыайдаса бюгюнлю?

Байнал, кыарангыракъ адам болса да, ангылагъан адамды. Хоншула болуб джашаган тогуз-он джылны ичинде Шогъай андан джангыз бир кыйыскъ сёз эшитмегенди. Кыуанчы, кыйынлыгын болса да, Байнал аны чакъырмай кыймайды. Джетген кюн аны кыатында болганлай, кёл этгенлей турады. Алай а Кочарны сюймеди. Хар тюбегени сайын: «Ий, Шогъай, муну сакълайма деб, кесинги бош джарсыта болурмуса?» — дейди да тебрейди. Ол себебден аэропортну аты сагъыныл-

гъанлай, сёз нени юсюнден барлыгъын ангылаб, Шогъай Кочарны аллына къараргъа барыб келгенин джашырыб къояргъа да бир тебреди, алай а кеси кибиб бир къартны алдаргъа кёлю бармады.

— Бягъы аэродромда эдим, — деб тюзюн айтды.

— Кочаргъа тюбеялдынгмы да?

— Тейри, бюгюн да тюбеялмадым. Не эсе да къа-
лыб кетди.

Ауазыны тунакы чыкыгъанындан, уллу къара кёзле-
рини, бютеу дунияны къыйынлыгъын ичлерине джыйыб
тургъанча, мутхуз къарагъанларындан Байнал Шогъай-
ны халы таб болмагъанын ангылады. Былай джукъусуз-
тынгысыз болуб, анча айны аэродромгъа джол салыб
тургъанына джюреги эриб, анга болушургъа изледи.
Алай а не бла? Къалай?

Байнал, сагъыш эте келиб, Кочарны, — джаш адам-
ча, омакъ кийинген, къаб-къара боялгъан чачын арты-
на тараб айланган орта бойлу кишини — иш этиб, кё-
зюне кёргюздю. Андан Шогъайгъа — кесини джылына
келишгенча джарашыулу кийинген узун бойлу къуу
къартха — къарады. Аланы бир-бири бла тенглеш-
дирди.

Алай болгъанлыкыгъа, бу эки адамны бир-бири бла
бу зат бирикдиреди, бу зат джууукълашдырады, дерча
джукъ табмады. Быланы тыш къарамлары башха бол-
гъанларыча, халилери, джашау джорукълары да баш-
хадыла. Бу къыйынлы кесини насыбын джуртуна къай-
тыуда кёреди. Кочар а... Оллахий, аны не къайгыла
джюрютгенин билген бек къыйынды. Олсагъатда: «Ко-
чар, сен а джуртунга тансыкъ болмаймыса?» — деб сор-
гъанымда: «Тейри, Байнал, не джашырыу, тансыкъ бо-
лур ючюн да къалмайма. Алай болгъанлыкыгъа къай-
тыб барыб, жангыдан Россияда джашаргъа асыры
къызгъаным джокъду. Коммунистле, мени атамча, къол-
ларында мюлкери, байлыкълары болгъан онглу адам-

ланы кѳурутханлы, анда берекет кѳалмагъанды», — деб башсыз-тюбсюз сѳзлени айтыб, башын алыб кѳойгъанын кѳрдюнгмю. Аны бир сѳзю бир сѳзюн тутмайды. Ары барыб келгенледен мен ненча кере эшитгенме, экинчи дуня кѳазауатда 20 миллион адамы кѳырылгъан Совет кѳрал, джер джюзюнде рахатлыкъны бегитиуге да уллу юлюш кѳоша, урушдан сорагъы джыллада уллу джетишимлеге джетгенди, халкъ, эркин джашаууна кѳууаныб, учунуб ишлейди, деб. Огъай, аз-кѳб айтсанда, Кочар мынга болушурча, игилик этерча адам тюлдю.

— Шогъай, Кочар сени кѳууандырыргъа асыры ашыкъгъанча кѳрюнмейди. Былай тентек болуб айланмай, Хафизаны — ол аламат тиширыуну — келтириб кѳоярмы эдинг? — деб сорду Байнал, сагъышланыб туруб. — Джашчыгъы Джемал да, адам джашындан юлюш этерча, бир огъурлу сабийди. Эрлай плениб кѳалыр эди. Хафизаны кеси бла сѳлешгенме да, огъай дегенча кѳрюнеди. Къатынга адамынг болса, кѳайгъынг да бир чачылыр эди. Юйюнг да насыбха, кѳууанчха бѳленир эди. Ансы сабий, тиширыу болмагъан юйюмюдю! Юйдегинг да анча джыллы сени сакълаб тура болмаз...

— Эшта-эшта, ол боллукъ зат тюлдю, — деди ол, татлы тенгине санаб тургъан адамы алай айтханында, джукъусундан илгениб уянган адамча, джити кѳарай. — Мен алай этерик болсам, бу заманга дер кѳрмейми тургъанма? Огъай, огъай, алай болургъа мадары джокъду.

— Джаратмаймыса?

— Иш джаратханда, джаратмагъанда тюлдю. Мен алагъа аман адамладыла, демейме. Экиси да бек огъурлу адамладыла. Ол кѳой эсенг, Илиясха шашмай ушагъаны ючюн Джемалны бютюн бек сюеме. Анга тюбегеним сайын, Илиясха тюбегенча болуб, бир джукъ

тутдурмай, къатыма чакътырыб эркелетмей къоймайма. Алай болгъанлыкъгъа, кёлюнге джукъ келмесин, сен айтханча эталлыкъ тюлме.

— Нек сора?

— Байнал, Тюркню бютеу дуниягъа айтылыб тургъан уллу шахары мени гитче тау элчигими орпун толтуралмагъанча, Хафиза бла Джемал да мени джуртум бла байламлы этиб тургъан адамларымы орунларын толтураллыкъ тюлдюле. Сен сынамагъанса да билмейсе ансы, дунияда адамгъа джуртсузлукъдан уллу кыйынлыкъ джокъду. Мен, къазауатны кыяматында ауур джаралы болуб, аджал бла да бетлешгенме. Концлагерни кыйынлыгъын да чекгенме. Ала бары да джуртсузлукъну къатында бош затладыла. Джашыракъ джылларымда, къалай этдим эсе да, анга да чыдаргъа, тёзерге кюрешдим. Энди, къарт болуб, онгсузлукъ юсюмден басханында, туугъан джериме термилгенден дуния джарыгъын кёрмейме. Илияс бла ол тиширыу сау эселе, алагъа къайтмай къаллыкъ тюлме. Мен аланы унутмагъанча, ала да, мени унутмай, аллыма къараб тура болурла.

— Шогъай, соргъаныма айыб этме: Кочар адамларынгдан тюз хапар айтыб келлигине, ызынга къайтыргъа болушуругъуна энтда ийнаныбмы тураса?

— Кочар айтыб этмей къоймайды. Ишинден бошай туралар ансы, келликди. Ол мени туугъан къарнашындан башха кёрмейди. Алай нек сордунг?

— Нек сордунгму? — деб Байнал, тютюн къабындырыб, ичине иги тартды да, тышына бошлады. Сора Шогъайны билегинден акъыртын тутуб, кёзюне, ашхы тегича, джылы къараб: — Оллахий, келсе да, ол сени къууандырыр деб айталмайма, — деди.

— Нек?

— Шогъай, джаным-кёзюм, Кочар сен, ышаныб, аллына къарарча, сеннге болушурча адам тюлдю. Былай къарайма да, сени джуртсуз, кюнсюз этген да ол болур деб келеди кёлюме. Аны джалгъан сёзлерине ийнаныб, мындан ары да башынгы джазыкъ этме. Джуртунгдан, юйдегингден керти хапар билирге, алагъа къайтыргъа излей эсенг, былай этиб айланма да, аллах бергенча, мында СССР-ни келечилиги барды, анга бар. Къоркъгъан затынг джокъ эсе, анга барыб, хапар сорургъа нектартынаса?

— Огъай, огъай, мени джуртсуз, кюнсюз болгъанымда Кочарны терслиги джокъду. Мени туугъан, ёсен джеримден да, юйдегимден да къазауат айыргъанды!— деди Шогъай. — Кочарны бош терслейсе. Ол болмаса, мен эртде гимигирик эдим. Мени джанымы Кочар къалдыргъанды.

Шогъай алай айтыб кёлкълды болгъанында, Байнал андан тереннге кирирге базмады. «Ашхы кечели бол, къарнаш», — деб аны кълун тута, юйюне кетди. Шогъай а, Байнал кетиб бошагъанындан сора да, ангысыны теренинде, аны бла даулаша, алайда дагъыда бир кесек олтурду. Сора кёлюне, Кочар ишинден бошайламай тура болур, деб келди да, анга письмо джазыб джиберирге таукел болду.

«Не башхасы барды кеси келиб хапар айтханы бла джазыб джибергенини? Къалай-алай да меннге юйдегимден тюз хапар айтса болду», — деб, кеси кесине кёл эте, юйчюгюне учунуб кириб, стол джанына джарашды. Алай а Кочарны, мени ишлеген джериме письмо джазаргъа болмайды, дегени эсиними тюшдю да, письмо да джазалмады. Тургъан джерини адресин а билмейди. Адресинги къя кет, керек болургъа боллукъду, деб тилегенинде: «Бусагъатда джарашыб джашагъан джерим джокъду. Джангы фатаргъа кёчсем, берирме», — деб къойгъанды.

Шогъай Кочаргъа иги болур ючюн къалмайды. Келгени сайын джарыкъ тюбейди. Кесинден аягъанын андан аямайды. Айтханын джерге тюшюрмей этеди. Шо, бусагъатда ол Кочарны орнунда бир болгъа эди. Джюз кере барыб кетер эди ол анга! Кочар а анча айны ичинде аны джашчыгъы бла къатыны не эте тургъанларындан бир да къуруса да эки-юч сёз джазыб джиберелмейди. Ол къой эсенг, тургъан, ишлеген джерлерини адреслерин, не иш тындыргъанын айтыргъа унамайды.

Бу затха Шогъайны джюреги мардасыз уллу къыйналды. Сора кеси кесине: «Мени, айтханыча, алай бек суюе эсе, бу былай нек этеди?» — деб соруб, аны сагъышына сингиб тургъанлай, бир джолда Байналны: «Шогъай, сени джюрегинг Кочаргъа ачыкъ болгъанлыкъгъа, аны джюреги сеннге ачыкъ тюлдю. Ансы ол андан бери сени бир джокълар эди», — дегени къулагъына келгенча болуб, ичги соруууна джууаб этди. Алайына Шогъайны кёжюрегинде ол кеси да тюгел ангылаб бошамагъан бир ишекликликни джилтинлери къабындыла. Сора ол: «Мен сени сакълагъандан да, джанымдан да бездим. Джетген кюн меннге этер игилигинг, тенглигинг бу эсе, меннге аллай игилигинг да, тенглигинг да керек тюлдюле! Сени сакълайма деб, заманымы бош ашырмайым да, тамбладан къалмай, Совет Союзну келечилигине барыб: «Не этсегиз да, къаным халалды. Термилиб тургъан тауларым бла адамларыма къайтыргъа болушугъуз ансы, деб тилейим», — деб ачыулана, Кочаргъа джаза тебреген письмосун ууучуна джыйыб, джуммакъ этди да, юй тюбуне быргъады.

Алай этгени джюрегине асыу болгъан болур эди, эски темир орундугъуна сыртындан тюшгени бла джукълар къалды. Не келсин, Шогъай аны бла Кочарны унутуб къоялмады. Эртденбласында огъуна кече Кочаргъа ишеклик болгъанына, дженгил келиб, хапар бермейсе,

деб терслегенине сокъуранды. Келечиликке да барыб айланмады.

Бусагъатда, таш ууакълаучу заводчукъда ишине бара, ол кеси кесине айыб эте келеди. «Энди тюбеб къалсам, аны бетине къалай къарарыкъма? Байналны сёзюне тагъаланыб, аны меннге халал тенг болгъанына аккыллы къалай болалдым? Ол мени суймесе, меннге юйдегимден хапар берирге къайгъырмаса, ол мени ючюн мындан Совет Союзгъа салыб бармаз эди. Кесинги юсюнгден кесинг хапар айтханынгы эшитселе, къууанырча, джашауунгдан джарашдырыб хапар айт деб Мюлхенден Стамбулгъа келиб, мени пленкагъа джаздырыб айланмаз эди. Ол джазыкъла мени ауазымы эшитгенлеринде, къаллай бир къууанган болурла. Қъалай аман адамма мен! Анча игилик этгенинде да, сау бол дерин орнуна анга кёлкъалды болама. Айхай, ишин-башны да къоюб, бир къралдан бир къралгъа доп деб тюшюб къалгъан алай тынч болса уа», — дейди.

Алай болгъанлыкъгъа Шогъайны къайгъысы аны бла басылыб къалмады. Иги да дейсе, ол ангылагъаннга кёре, аны: «Ильяс бла анасы саумудула экен?» — деген сорууна тюз джууаб берлик джангыз Кочарды. Ол а, мычый тургъан болмаса, келе кириб, аны джюрегин ашаб баргъан сорууна джууаб бермейди.

Ол себебден Шогъай анга, биягъынлай, гурушха эгегин къоймайды, бир-бирде ол аны, таб, эсинден къыстаб, унутуб къояргъа да огъай демейди. Не келсин, айдан да джукъ чыкъмайды. Кочарны кесини акъылындан не къадар бек къыстагъаны сайын Шогъайны аны бла тюбеширге излегени ол къадар ёсе барады.

Аны иши ауур ишди. Ол да унутдурмайды къайгъысын. Бир къарасанг, эте тургъанын да унутуб, сагъышха сингиб турур, бир къарасанг, мыдах къарамын аэродром таба узакъ ийиб турур.

Ингирде ишден бошаса, арыб тургъанлыкъгъа, нёгерлерича, заманында юйюне джыйылыр къайгъы этмейди. Несин да унутуб, олсагъатлай аэропортха угулады. Андан къайтса уа, хоншуларына кириб:

— Мени излей киши келиб эслегенигиз болдуму? — деб сормай къоймайды.

Сора аладан:

— Огъай, кёрмегенбиз, — деген джууаб эшитсе, кёлю джер бла тенг болуб, юйчюгюне къайтады да, люуюлдеуюк орундугъуна сыртындан тюшюб, биягъы сагъышына сингеди. Урушха дери джашауу, къазауатны къанлы джоллары, джесирге тюшгени, Ата джуртундан не къадар узакъгъа кетгени сайын аны анга тартхан джылыу ол къадар ёсе баргъаны, эли бла, адамлары бла байламлы хар зат эсине тюше да, джюреги, чий джарагъа туз себгенча, ачий, тангнга кёз кысмагъанлай чыгъыб къалады.

Алай эте, Шогъай энтда бир ыйыкъны ашырды. Учукъыйыры болмагъанча узакъ кёрюннген ыйыкъдан кьутулуб, солуу кюннге джетгенинде уа, танг джарыгъы билинир-билинемез, юреннгенича, джатхан джеринден секириб турду да, ашыкъ-бушукъ кийиниб, биягъы аэропортха тебреди.

Аллына тюбеген, къаты бла ётген танышлары, тохтаб - тохтаб, анга джити-джити къарайдыла, аны кёргюзюб, къуш-муш боладыла. Алай болгъанлыкъгъа ол алагъа эс бёлмейди.

Кёкде тогъай айлана келиб, аэродромгъа кьонаргъа баргъан самолетну кёргени сайын: «Аллах айтса, бюгюн Кочаргъа да тюберме, иги хапар эшитиб да къууанырма», — деб, кеси кесине кёл эте, кызыу баргъанын тохтатмагъанлай, аэродромгъа джетиб, аны къабакъ эшигини бир джанына барыб сюелди.

— Къарт, самолетунг келди, — деди бир заманда къабакъ эшиклени сакълагъанланы бирн.

Олсагъатлай Шогъай, эки къолу бла кёзлерине кё-
легке этиб, кёкге къарады. Сора джерге къонаргъа
баргъан самолетда ГФР-ни кърал белгилерин кёргенин-
де, бусагъатчыкъдан Кочаргъа туберигине ишексиз бо-
луб, юсюн - башын тюзетди да, аллыракъ турду.

Самолет, кёб бармай, келиб къонду. Андан тюшген
адамла туура Шогъайны къаты бла оздула. Алай бол-
гъанлыкъгъа, не бек сынаб къарады эсе да, алапы ичин-
де Кочарны кёрмеди. Болмагъанында, къууанч орнала
тебреген джюрегине къайгъы къонуб, джолоучулары ке-
тиб бошагъан самолетдан кёзлерин алалмай, иги кесек-
ни сюелди да, асыры бек къыйналгъандан ауузу бла
джукъ айталмай, къабакъ эшикни сакълагъан токъ ки-
шичикге: «Алай андан энди самолет келлик тюлмю-
дю?» — дегенча къарады. Сора ол да анга: «Огъай, кел-
лик тюлдю», — дегенча къарагъанында, джашауундан
да, хапар биллигинден да, ызына къайтырыгъындан да
тюнгюлюб, сыртына ауур джюкню кёлтюрюб баргъан-
ча, ауур-ауур атлай, «юйюне» тебреди.

Уллу къонакъ юйню къатында къулагъына къарачай
сёзле чалышмасала, Шогъай, ол барыуу бла барыб, юй-
юне джыйылыб къаллыкъ да болур эди. Алай а кимле-
ни эсе да аны кесини ана тилинде—кёбден бери эшитир-
ге, сёлеширге къосеб тургъан тилинде — сёлешгенлерин
эшитгенинде, озуб кетелмеди. Кёлюне: «Эсим хамаи
джуртума бёлюнуб тургъандан, тюрк сёзлени да къа-
рачай сёзлеча эшитиб тебрегенме», — деб келе, тауушла
чыкъгъан джанына къарады. Сора таза къарачай тил-
де сёлеше тургъан эки келбетли джашны кёргенинде,
джюреги къызыу-къызыу ура, алагъа джууукъ келиб:

— Айыб этмегиз, джашла, былай ётуб бара эдим да,
сизни къарачайча сёлешгенигизни эшитиб келеме, сиз
къарачай джашла болурмусуз? — деб сорду.

— Хо, къарачай джашлабыз, — деб ала экиси да

узун бойлу кѳубабет кѳартха: «Кимди бу, мынга не керекди?» — дегенча, джити-джити кѳарадыла.

— Аллах айтыб, Россия джанындан болумусуз?

— Хо, Совет Союзданбыз. Туристле болуб келгенбиз. Сорлугъунгму бар эди?

Кѳарт, кѳоллары кѳалтырай, тѳгереклерин терен ызлы джыйрыкѳла кѳуршалаб тургъан мыдах кѳзлерини кеслери алларына кѳуюлуб келген джыламукѳлары шюртдю.

— Мен... Мен да кѳарачайлыма, — деб сора джашлагъа, неден эсе да умутлу болгъан адамча, кѳарады.— Наратлы деген элденме... Сиз Наратлыдан тюлмюсюз?

— Огъай, биз экибиз да Кѳарачай шахарда, алгъынгы Микоян-Шахарда, джашайбыз. Алай а мени атамы эгечи Наратлыда джашайды да, бара-келе туруучанма, — деди джашланы бири, кѳартха эс бѳлюб кѳарай. — Нек дей эдинг?

— Юйдегим андады. Таулуладан Зухра неда Илияс деб адам таниймыса?

— Таулуладанмы? — деб узун бойлу чырайлы джаш, сагъыш этиб туруб: —Тейри, Наратлыда аллай адам болуб билмейме, — деди. — Ий, Хамит, Илияс дегени бизни Илияс болурму? Аны анасыны аты да Зухра шойду да?

— Илияс Шогаевичними дейсе? Ант этдир, тюз айтаса, Мухтар: Илияс Шогаевични анасыны аты да Зухрады. Алай а аны атасы кѳазауатда... — деб Хамит кѳартха джити кѳарады. — Тохта, мындан алда ГФР джанындан Кочар деб биреу келген эди да, Зухрагъа да, Илиясха да тюбеб. Шогъай сауду, Стамбулда джарашыб джашайды, деб кетгенди. Сен ол Шогъай болурмуса?

— Хо... Огъай... Мен... Шогъайма, — деди кѳарт, ѳмюрде сакѳламагъан болумгъа тюшуб кѳалгъанында, тили чала. — Саудула сора! Илияс да, анасы да саудула, нее?! Кѳалай иги болду сизге тюбеб кѳалгъаным.

Къазауат ачылгъанлы аладан хапарым болмай тургъан-ма. Къарнашчыкъларым, аллах ючюн, заманыгъыз бар эсе, аладан бир тынгылы хапар айта кетигиз. Не эте турадыла? Джашаулары къалайды?

— Джокъду хаталары. Бек иги джашайдыла. Илияс Шогаевич биз ишлеген заводда баш инженерди. Келинчик да врачды. Шахар больницада ишлейди. Эки къаракёз джашчыкълары да барды. Зухра да, къартлыкъ пенсиягъа чыгъыб, джашы бла, келини бла рахат джашайды.

— Кертимн айтасыз? — деб ол, биягъы кёзлерини джыламукъларын сюртдю да, кетиб къаладыла деб къоркъгъанча, джашланы билеклеринден тутуб, алагъа кёзю-кёзюу къарады. — Илияс инженер, келинчик врачдымы дейсиз?! Туудукъла да бардыламы дейсиз? Мен сизни ол ауузларыгъызгъа къурман болайым, къалай иги хапар айтдыгъыз, къарнашчыкъларым. Мени хапарымы эшитгенлеринде уа, не айтдыла? Къууандыламы?

Джашла, къартны соруууна къалай джууаб этерге билмегенча, бир - бирине къарашдыла. Шогъай а аланы мурукку этгенлери джаратмайды. Къайгъылы болуб, бир Хамитге, бир Мухтаргъа битеди.

— Сау-эсен болгъанынга къууаныр ючюн къалмадыла, — деди сора Мухтар. — Алай а, къазауатда джигитлик этиб ёлгенди, деб хапарынг алайгъа чыгъыб тургъанлай, къайда сатлыкъ Кочаргъа тагъылыб айланыгъанын эшитгенлеринде, не джашырыу, джюрекleri уллу къыйналды, таб, бушуу да этди.

Мухтар алай айтханында, командованиени, душманы Слоним шахардан ётдюрмезге, деген буйругъун толтурууда тенглери бла бирге этген джигитликлерини бир бёлеги кёзюне кёрюнуб, бир джанындан Шогъайны джюреги джылынды. Экинчи джанындан а Кочарны: «Ызыма къайтама деб, Совет властны къолуна тюшген-

ден аллах сакъласын. Советле джесирде болгъанлагъа да сатлыкълагъача къарайдыла. Терсни-тюню айырыб айланмай, чекден ётгенлей, не уруб къоядыла, не Сибирге ашырыб джибередиле», — деучюсю эсине тюшюб, кючлю абзырады. Сора, бир уллу хата этиб тутулгъан адамча, джунчуу:

— Къайда сатлыкъ Кочаргъа тагъылыб айланадымы дейдиле? — деб джашлагъа мыдах къарады. — Джесирде болгъаны ючюмю айтасыз анга сатлыкъ деб? Алай къарасагъыз, мен да...

— Джесирде болгъаны ючюн, киши кишиге сатлыкъ демейди. Къазауатны заманында кёб адам болгъанды джесирде. Аны ючюн деб гюнахы болмагъан адамгъа айыб салынмайды. Кочар а...

— Тохта, ол адет къалгъанмыды?!

— Аллай адет бизде ёмюрде да болмагъанды.

— Къалай болмагъанды? — деб, Шогъай джашлагъа кёзюу-кёзюу къарады. — Къалай болмагъанды? Сора Кочаргъа сатлыкъды деб не ючюн айтасыз? Ол бла мен концлагерде бирге болгъанбыз. Мен аны аллай затын эселегенме.

Шогъайны сёз урумундан былайда аныгъашынмагъан зат болгъанын сезиб:

— Шогъай, Кочар фашистлеге кеси разылыгъы бла барыб къошулгъанды. Бизде джюрюген хапарлагъа кёре, концлагерде да джесирледен джашыртын тюб бериб тургъанды. Къазауат бошалгъанында уа, къача барыб, «Эркинлик» деген радиостанцияда кесичаладан ышыкъ табханды да, энди аны эфиринден туугъан джуртуна дюн-дуняны кирип къуюб кюрешеди. Сора анга сатлыкъ демей, не дериксе? Бетсиз, дагъыда уялмай, Джорж Каплер деген тукъум бла турист болуб келиб, алай этмейсиз, былай этмейсиз, джашай билмейсиз, деб бизге акъыл юретирге кюрешгенди, — деди Хамит.

— Келди эсе, бир алакат болубму кетди! Майна, кьартла джыйылыб бардыла да: «Биз не этеригибизни, кьалай джашарыгыбызны кесибиб билебиз, сен бизге акьыл юретме да, кьабыр орунладан башлаб, сыйгьа, намысха дери сатылгьан «эркин дуниянга» бар да джаша», — дедиле да, болджалы да джетгинчи, итни кьыстагьанча, кьыстатдыла да джибердиле, — деб кьошду Мухтар да. — Айтсын энди айталгьанын!

Шогьайны бу затладан чыртда хапары болмагьанды. Ол себебден джашла айтханы тюзлюгюне экили болуб: «Сиз мени алдай тура болурмусуз?» — деб, ол алагьа сынаб-сынаб кьарады. Сора Хамит бла Мухтарны: «Огьай, тюз айтабыз» — дегенча, таукел кьарагьан таза иннетли кьэзлери бла тюбешгенинде, джюрегини ишеклигинден джукь кьалмады. Бюгюннге дери кесинден эсе бек ышаныб тургьан адамыны Слоним шахарны кьатында баргьан сермешиуню кьэюуюнде джангы кьатхан будай сабанлагьа, джуртларын кьорууларгьа чыкьгьан джашлагьа самолетладан бомбала кьуйгьан, юсюн басыб тургьан топракьны тюбюнден кючден чыгыб, ёрге кьоба тебрегеллей, нелени эсе да айтыб джекире, чабыб келиб, аны, кесича, абзырагьан джаралы аскерчилеге элтиб кьошхан, концлагерни, джуртсузлукьну учсуз-кьыйырсыз азабын чекдирген фашистледен чыртда башхалыгы болмагьанын ангылады. Сора джюрегин, кьуп-кьуру аны кесича, гюнахы болмагьанлай, кьанлы джауну сёзюне ийнаныб, джаны-кьаны бла суйген кьралындан, юйдегисинден узакьда кьалыб кетген, кьб джылланы джуртуна, адамларына термилиб джашагьан, **хар** кьалайдан: «Сен тыш адамса, сен ана тилинге сёлеширге, сабийинги, туудугьунгу эркететирге, туугьан джеринги хауасын солургьа мадары болмагьан джазыкь инсанса», — дегенча кьарагьан кьэзледен кьутулалмай айланиган адам ангыларгьа боллукь бир тюрлю, бир ауур сезим бла ачу кючлеб, тылпыуу тыйыла:

— Къарнашчыкъларым, мен аны алай адам болгъанын билмегенме. Тюз адамгъа санаб, туугъан къарнашымча, багъалатыб тургъама. Ол а... — деди Шогъай. — Ийпаныгъыз, мени кишиге хатам болмагъанды. Белоруссияда баргъан урушланы биринде ауур джаралы болуб, джесирге тюшген эдим да, экинчи ызыма къайтыргъа базмадым. Ол заманда Кочар: «Совет власть джесирге тюшюб чыкыгъанлагъа да сатлыкъларгъа къарайды», — дерге къалгъанында, хатам болмагъанлай, сатлыкъ атны алыб ёлгенден эсе, хар зат ангылашыныб бошагъынчы, мында тура турайын деб, къалыб кетдим.

— Да, сен да анча джылны ичинде аны ким болгъанын билирге уа керек эдинг, — деди Мухтар, къарт алай айтханында тынгылаб туруб. — Кесингсе терс.

— Хо, джаным, тюз этмегенме. Заманында ойлашыр амалтын, кесн кесимн азабха салыб къойгъанма, — деб Шогъай, баш энишге къараб туруб, терен ахсынды да, джашлагъа айланыб: — Къарнашчыкъларым, мени быллай бир къууандырдыгъыз эсе, ёмюрде мугурлукъ кёрмегиз. Бек уллу къууандым, кёб затха тюшюндюм. Сав болугъуз. Келигиз, аллах ючюн, юйге барайыкъ. Джашагъан джерим да узакъ тюлдю, — деб тиледи.

Алай а джашла бармадыла.

— Юйге бара айлашыргъа заманыбыз джокъду. Нёгерлерибиз сакълаб турадыла. Таблыкъ тюшсе, бир кёрюрбюз, — деб къартдан айырылыб, къонакъ юйге кириб кетдиле.

Хамит бла Мухтардан айырылгъандан сора да, алагъа дунияны алгышып айта, Шогъай алайда дагъыда бир кесек туракълады. Сора, алгын юсюнден басыб тургъан ауурлукъдан къутулгъанча, тири-тири атлай, юйюне айланды.

Тыгъырыкчыгъына джетгенинде уа, башха кюнледеча, мычый турмай, кесин биягъы орундугъуна атды.

Алай болгъанлыкъгъа джукълаб къалалмады. Джашладан эшитген затларыны, Кочарны итлигини юсюнден кёб сагъыш этди. Танг аласында кёзю къалкъыугъа бара уа, къыйынлыкъ чеге, ташча, къатыб бошагъан джюрегини эритген къууанчлы тюшге бёленеди...

...Къанатларында кызыл джулдузлары, кюнде джылтырай, уллу самолет аны джуртуна алыб барады. Стамбул, ол танымагъан шахарла, элле узакъдан узакъда къала, гитчеден гитче бола барадыла. Ма, бусагъатчыкъдан самолет аны кёбден бери кюсеб тургъан тау элине барыб къонарыкъды. Таула, суула джууукъдан джууукъ болуб барадыла. Зухра, келинчик, Илиясха шашмай ушагъан эки джашчыкны къолчукларындан тутуб, самолетну аллына чабыб келедиле...

«Акка, биз сениге бек тансыкъ болгъанбыз, хычынла да этиб, аллынга къараб турабыз, самолетдан дженгиликрек тюше кириш», — деб кычыра, туудукъла къолчукларын булгъайдыла...

...Илияс а къайдады? Нек кёрюнмейди? Ол чырайлы киши уа кимди? Тохта, ол Илияс болурму?

Олду, олду! Мен тышында къалай кёб заманны айланганма. Кёремсе тёрт джылында къалгъан сабийни уллу киши болуб тургъанын! Мен а ол алайлай тура болур деб тургъанма. Анасы да къарт болуб къалгъан кёреме. Бу заманга дери мен быласыз къалай джашагъанма? Энди мен быладан джукъгъа да кетерик тюлме. Бютеу дуняда мамырлыкны бегитиб кюрешген къралыма къайтыб келеме! Бу эки джашчыкны да, рахатлыкъ ючюн кюрешигиз, Ата джуртну сюйюгюз, аласыз адамгъа джашау джокъду, деб юретирикме...

...Самолет къонады. Илияс, келинчик, туудукъла, Зухра самолетха мыллык атадыла. Шогъай да, олтургъан джеринден дженгил къобуб, мыллыгын алагъа атаргъа дыгалас этиб, ёрге силкинди. Сора башын темир орун-

дукъну къулагъына уруб, аны ачыгъанындан уянды. Шошлукъдан илгениб, тегерегине сескекли къарады. Алайына гитче терезечикден ургъан мутхуз джарыкчыкъны эслеб, санлары кыйыла, джаралы айюча, ызына ауду. Джюреги тыпырдагъандан солууун алалмай, эки кёзюне къарангы ау чабыб, къарыусуз мыдах къарамын къуу-шуу юйчюгюню эсги газетле джабышдырылгъан джалан къабыргъасына ийиб, иги кесекни кымылдамай турду...

Сора, джатхан джеринден эрлай туруб, ариу кийинди да, мыллыгын Хамит бла Мухтаргъа атды.

— Сиз билимигиз болгъан, бара-келе айланыган адамласыз, — деди алагъа келгенинде. — Меннге джуртума къайтыргъа бир болушсагъыз а, деб тилей келгенме.

Джашла бир-бири кёзлерине къарадыла. Андан сора — умутлу болуб къарагъан къартха.

— Бу иш биз тюбей тургъан иш тюлдю. Соруб билрбиз да, андан сора билдирирбиз къайры барлыгынгы, не этеринги, — деди Хамит сора. — Кесниг да, бизни къралшы келечилигине барыб, хапар сора тур.

— Болсун, къарнашчыкъларым, болсун, — деб джюрек разылыгын билдире, къарт, джашланы къолларын гутуб, кетерге тебреди. Сора босагъагъа джетгенинде: — Айыб этмегиз соргъаныма: Қочар мени мында болгъанымы айтханында, джашха, Илиясха, джукъ айтмай къойдуламы? — деб сорду.

— Нек айта эдиле сора? Бизде, социалист къралда, терслиги болмагъан адамгъа терслик джабышдыруу, бир зат бла ыргъакъ илиндириу адет джокъду. Аллай акъылны эсинге да келтирме.

— Алай эсе, хайыр, — деб Шогъай чыгыб кетди.

Талай кюнден эшикге энтда ариу кийиниб чыкъды. Энди ол алгъыннгы Шогъайгъа хазна ушамайды. Хамаи кийиб айланыучу къара келегин тешиб, акъ кёлек кий-

генди. Кеси да башха кюнледеча тюлдю, джарыкъды. Аллына тюбеген танышларына ышарыб салам береди.

— Бюгюн не эсе да джарыкъса, — дейдиле ала анга. — Не, юйдегингден хапар билдингми?

— Хо, билдим, — дейди ол къууаныб. — Джаш да, анасы да саудула! Энди мен джуртума кетеме. Къагъытларымы джарашдыргъа барама.

— Аллахха шукур, кёб къыйналсанг да, тюзюн билдинг. Аллах джол берсин.

— Сау болугъуз, сау болугъуз. Былай джетгенлейиме, мен сизге джарашдырыб письмо джазыб джиберирме, — дей, автобусну да сакълай турмай, къызыу келиб, шахарны орта орамына чыкъды да, онг джанына бурлду.

Энди СССР-ни келечилигине кёб къалмагъанды. Бусагъатчыкъдан орамны сол джанында орналгъан юйге кириб, болумун айтырыкъды. Джуртума къайтыргъа болушугъуз, деб тилерикди. Анда олтургъанла анга эс бёлюб тынгыларыкъдыла. Сора, быллай бир джылны къралынга къайтыр амал этмей къалай тургъанса, деб сейирсинникдиле. Анга Шогъай керти болгъаныча тюз джууаб берликди.

Бусагъатха дери джурту бла, юйдегиси бла болмагъанына ичинден къалай кюйгенин айтырыкъды. «Аллах джангылтыб, бюгюнге дери тышында айландым. Энди кёбмю джашарыкъма? Сюеклерим джуртумда къалсынла», — дерикди. Ала Шогъайча адамны къалай джазыкъсынмасынла. «Да, не этейик, кёб джарсыгъанса. Биз да къагъытларынгы джарашдырайыкъ, сен да кетерге хазырлан», — деб къоярла, аллах айтса.

«Джуртунг, юйдегинг къарт да, онгсуз да болгъанынгда керекми болдула? Ахырда да мында къал да кет», — деб къойсала уа, не этерикме?

Шогъайны джюрегине къоркъуу урду. Алай а ол кёбге бармады. «Огъай, огъай, алай болургъа мадары

джокъду. Ала меннге алай айтырыкъ тюлдюле», — деб Совет Союзну келечилигине бурулгъанлай, аллына Кочар чыкъды да къалды!

Аны алай эсде-бусда болмай тургъан джерден чыгъыб къалгъаны Шогъайны джунчутду. Тили тутулгъанча болуб, ауузундан сёз чыгъаралмай тохтады. Шогъай анга, Кочар да Шогъайгъа къараб, бир-бири акъылларын окъугъанча, бир бири кёзлерине битиб къалдыла.

Алгъын Шогъай Кочарны акъылы, чырайы болгъан адамгъа санаб тургъанды. Бусагъатда уа къара чачлы, тиймечиклеца, къара кёзчюклери теренден къарагъан, къысха дженгли омакъ кёлекли, тар кёнчекли, джылтырауукъ туфлили токъ кишичик, джаны, сагъышы, оюму болмагъан гинджица, эрши кёрюндю. «Бу гинджи да, мени кесине гинджи этиб, мени бла гинджи оюн ойнаб тургъанды. Мында ары уа алай боллукъ тюлдю», — деб келди Шогъайны кёлюне. Кочар да къой ауузундан чёб юзмеген Шогъайны сууукъ тюбегенине сейирсинди. Чотну таб кёрмей:

— Не этесе, Шогъай, тынчмыса? — деб анга къолун узатды.

— Джокъду хата, — деди Шогъай да аны къолун туту. — Къалыб кетдинг да. Аэродромдан бусагъатда келеми тураса?

— Огъай, мен мында айланганлы иги кесек болады. Ишни юсю бла талай адамгъа туберге керек болуб, сеннге джолугъалмай тургъанма. Къалайды джашауунг?

«Мен, тынчлыкъсыз болуб, муну аллына къарай, кюн сайын аэродромну сакълаб тургъанма, бу уа сахарны рахат кыдырыб айланады», — деб келди, Кочар алай айтханында, Шогъайны кёлюне. Алай болгъанлыкъгъа, аны юсюнден джукъ айтмады.

— Меница адамы не джашауу боллукъду? — деб ол Кочаргъа джити къарады.

— Да, не хатанг барды? — деб Кочар къалай эсе да бир тюрлю ышарды. — Сен да, мен да суйгенле, колхоз джашаудан къутулуб, сенича джашаргъа табсала, шукур аллахха, деб къууаныб джашар эдиле. Алай а хар ким да мангылайына джазылгъанны кѣреди.

Кочарны ышаргъаны бла айтхан сѣзлери Шогъайны джюрегине къоркъуу кийирдиле. «Бу былай тюрлю нек сѣлешеди? Илиясха затха джукъ болгъан болурму? Джашла айтхан ётюрюк болурму?» Шогъай Кочарны кѣзлерине сынаб къарады. Ала анга къара кѣзлюклени тюблеринден «Сен мени къолумдаса. Мени тузагъымдан сен джукъгъа да кеталлыкъ тюлсе», — дегенча сабыр, хатерсиз къарайдыла.

«Огъай, джашла алдамагъандыла, — деди сора ичинден. — Ала билмеген затларын алай къурашдырыб айтырыкъ джашлагъа ушамайдыла. Сора бу кимни юсюнден айтады, сен да, мен да суйгенле, колхоз джашаудан къутулуб, сенича джашаргъа табсала, шукур аллахха деб, къууаныб джашар эдиле деб?» Шогъай, кесини сорууна джууаб табмай:

— Кочар, Къарачайда не эте турадыла? — деб сорду.

Кочар, кимни эсе да джазыкъсынганча, иш этиб, терен ахсынды.

Сора, айтханына ийнандырыр ючюп, хар сѣзюп бѣлюб-бѣлюб, кесини айта:

— Тейри, Шогъай, айтыргъа да кѣлюм бармайды. Алай болса да джашыралмайма. Джашауларында, ашауларында да алапатлыкъ джокъду. Къаллай бир айландым эсе да, бир берекетли эл кѣрмедим. Болгъан — къуу-шуу. Хар ким, кеси къайгъылы болуб айланган болмаса, киши кишиге къайгъырмайды, — деди.

— Бизникилеге тюбеген хапарынг барды. Не эте турадыла? — деб сорду Шогъай, аны не айтырын да биле тургъанлай:

— Хо, сизникилеге да тубедим. Бек кѳууандыла. Зухра да, Илияс да сени ёлгеннге санаб тура эдиле. Шогъай сауду, джашауу, ашауу да игиди. Стамбулда ох деб, кѳууаныб джашайды. Сизге тансыкъ болгъандан сора хатасы джокъду, дедим. Тюзю, ала ийнанмадыла. Тохта, сени атынг бла бир маджал джукъла кѳурашдырыб джиберейнк да, ийнанмасала, кѳрюрсе.

— Кимге?

— Къалай кимге? Зухра бла Илиясха.

— Да сора ала сени бла мени джукъларыбызгъа къараб тургъанларын ким айтды сеннге? — деди сора джаына джетиб. — Мен кѳб болмай Совет Союздан эки джашха тубегенме. Ала экиси да Илияс бла бирге ишлейдиле. Ол джашла айтханнга кѳре, Илияс уллу заводда инженер болуб ишлейди, келин да врачды, аналары да къралдан пенсия алады. Юйлери эркин, джашаулары иги. Алагъа джукъла алыб иерге неге керекди?

— Сен айтхан хапарла, ким айтыб алдагъан эсе да, ётюрюк хапарладыла, ол коммунист пропагандады, — деб Кочар кесини джалгъан сёлешгенин джабаргъа кюрешди. — Илияс да, Зухра да колхозда бел тюзетмей ишлейдиле. Саулукълары да къарыусузду. Кете тебрегенимде, Зухра, келиб, болушлукъ керекди, деб билдирген эди. Кѳоркъма, сенден киши джукъ излемейди. Сен бизге кереклисича джарашдырыб письмо джаз ансы, башхасын биз кесибииз тындырлыкъбыз. Ангыладынгмы?

— Биз деб кимге айтханлыгъынгды?

— Аны сеннге кереклиси болмаз да.

— Кереклиси уа джокъду. Дагъыда билирге излейме.

— Мени ким болгъанымы билемисе?

— Энди уа билеме деб турама. Сора уа?

— Аны биле эсенг, мени алыр, берир, сёзюмю ангылатыр джерим болгъанын да бил, Шогъай, — деб Кочар, огъурлу адамгъа ушаргъа излегенча, кесин ышар-

та келиб, ачуулу тюрсюн алды да, дагъыда бир затланы айтыргъа изледи. Алай а ол анга тынгыламады, темир къан алыб тохтады.

— Ауругъанынгмы барды? — деб сорду аны бетини тюрленигенин эслеген Кочар.

— Хо, ауруйма, — деб кычырды Шогъай, аны кёзюне джити къараб. — Бек къаты ауруйма!

— Ненг ауруйду?

— Джюрегим!

— Къачандан бери?

— Сени таныгъанлы, кесими сени питна ишлеринге алдатыб, джуртсуз, кюнсюз болгъанлы бери!

— Мен сени не айтыргъа излегенинги ангыламайма.

— Мен да ангыламайма сеннге ётюрюк дыгалас неге керек болгъанын!

— Къайда кёргенсе мени ётюрюк айтханымы?

— Мен сени таныгъанлы, сау сёзюнгю эшитмегенме. Алгъын мен къарангы эдим. Джукъ ангыламай эдим. Сен а менн: «Герман аскер Москваны алгъанды...», «Совет власть джесирлеге сатлыкълагъача къарайды...», «Совет Союзда адамланы эркинликлери бузуладыла...», алайды-былайды деб алдай эдинг. Бюгюн а Илияс да, анасы да колхозда бел тюзетмей ишлейдиле, болушлукъ тилейдиле, деб алдаргъа кюрешесе. Шо, бир айт: сеннге бу дыгаласла неге керекдиле? Эмчек бериб ёсдюрген анангы сатыб ашагъанча, джуртунгу сатыб ашагъан гырджынынг ичинге къалай джугъады?

— Джуртунгу сатыбмы дейсе? — деб Кочар Шогъайгъа неден эсе да джийиргеннгенча къарады. — Мен коммунист властны да, айтдырмай къоймай эсенг, сеничаланы да кёрюб болмайма. Совет власть болмаса, атамы мюлкю меннге къаллыкъ эди, сеничала мени джумушчуларым боллукъ эдиле. Ол затланы мен ёлюб кетгинчи не унутурукъ тюлме, не кечерик тюлме. Дертими алмай да къоярыкъ тюлме. Ангыладынгмы?

— Сени туура тыбырыңг тартылыб турады да! Ол кьадар ачуну, кир иннетни ичинге кьалай да сыйындырыб тургъанса?! Тюз этгендиле сени, сатлыкъны, кыыстаб джибергенлерин. Совет Союзда, сенича, ит адамлагъа орун джокъду! Дунияда менден джазыкъ, менден хариб инсан джокъду деб тура эдим да, бу джол сени быллай адам болгъаныңы билгенимде, кесиме къл салдым. Сеничаланы кьатларында мен адамма. Сен а харибден да харибсе.

— Сен, кьарт эшек, нелени джаншайса? Ким айтханды сеннге мени кыыстаб джибергенлерини?! Бар, сеннге иги тюберле. Алай а, Мюнхенде «Эркинлик» деген радиостанцияны эфиринден Совет Союзгъа кьаршчы неича кере селешгенсе, деб сорсала: «Юч-тёрт кере уа селешгенме», — дерге унутма. Сени ол, джашауум, ишим игиди, джуртума, адамларыма тансыкъ болгъандан сора хатам джокъду, деб махтапыб айтхан хапарларыңы мен юйдегинге элтиб тутдурмагъанма. «Эркинлик» радиостанциядан бютеу дуннягъа бергенме. Тыш кьраллада джашауну махтагъаныңг ючюн а коммунистле сеннге бек аламат тюберикдиле, бара кириш.

— Сени ол итликни этерге уа кьолунгдан кьалай келеди?! Ол бетсизликди! — деб кычырды Шогъай, Кочар алай айтханында. — Сени ол итлигинг ючюн да кьайтмай кьалмазма мен джуртума. Джуртсузлукъ, анга аманланы кьуюб ашагъан харам гырджының, сеннге, сары джауча, джагъыла эсе, айлан, калак итча, тыгъыла - сугъула, мен а, сеннге ачугъа, тамбладан кьалмай, кетеме джуртума.

— Бар! Ийманыңг алай болсун, сени сакълаб турадыла, хо! — деб Кочар джашауундан, кесинден да безген мугур кьартха, кёзюнде огъу болса, уруб аллыкъ адамча, эрши кьарады. — Меннге алкыың эртдеди. Мени алкыың мында этер затларым кёбдюле!

— Тохта, мени кибиклени алджатханым, насыбсыз, джуртсуз этгеним азды деб, ууунгу энтда башхалагъа джаяргъаamy умут этесе? Огъай, боллукъду дунияны бокълагъанынг! — деб Шогъай Қочарны бойнуна къадалды. — Сени, бетсиз, дуниядан...

Алай а къарыуу джетмеди. Кочар алкъын къарыулары тюгел кетиб бошамагъан къалтырауукъ къоллары бла, кёлеккеча, джукъа къартны джагъасындан тутуб, бир джанына быргъады да: — Да кёрейим сен ол джуртунга къайталсанг, къарт эшек...—деб ауузуна келген аманшы къуя, арлакъда тургъан джылтырауукъ машинасына миниб, орамны энишге кетди.

Шогъай а, джыгъылгъан джеринден ёрге туралмай, аны ызындан иги кесекни къараб турду да, кёб джылланы инджитиб тургъан къыйынлыгъындан къутулгъанына къууаншганча, харх этиб кюле, ёрге къобду. Сора, таукел-таукел атлаб барыб, СССР-ни келечилиги орналгъан юйню эшигини къатына келди. Алай а ичине киралмады. «Огъай, огъай, ызыма къайтарыгъыз, деб тилерге мени эркинлигим джокъду. Джашлыгъымы, къарыуум-кючюм болгъан заманымы тышында ашырыб, энди къарт да, онгсуз да болгъанымда, адамларыма, элиме не деб барлыкъма? Огъай, мен — гюнахы болмагъанлай кесин сатлыкъгъа алдатхан болумсуз инсан — джуртум бла, юйдегим бла зауукълу джашаргъа тыйыншлы адам тюлме», — деб мурулдай, абын-сюрюн эте, джолну ёрге тебреди.

СССР-ни келечилиги да, ол кюн сайын ичи бла аэродромгъа барыучу тылпыусуз тар орамчыкъ да, уллу джасанма юйню ары джанында, джерге джабышыб тургъанча, алаша юйчюк да, юсю бла самолетла ары бла бери тохтаусуз учхан аэродром да артда къалдыла.

Бир заманда ол, шахарны къыйырында джангыз кеси сюелген мазаллы терекге джетиб, бютеу джашауундан анга хапар айтыргъа излегенча, къарыусуз къоллары

бла аны кючлю кѳучакѳлады. Мыдах кѳарамын аны ѳрге чыгѳыб тургѳап кѳуу тамырына не, кѳургѳакѳсыгѳап эринлери кѳалтырай, терен ахсынды...

Ол кюнден сора Шогѳай талай кюнню аэродромда кѳрюнмей турду. Алай а кѳб тѳзелмеди. Джангыдан дѳюрюб башлады. Энди ол Кочарны аллына кѳараргѳа келмейди. Аны атын-чууун да сагѳынмайды. Юсюне «СССР» деб джазылгѳан кѳызыл дѳулдузлу самолетха тюберге келеди. Анга тюбесе уа, эки кѳолчугѳу бла бойнундан кѳаты кѳучакѳлаб, бетчигин бетине салыб: «Ат-тя, таурухчукѳ айт», — деб тилеучю Илиясчукѳга, насыбдан толгѳан уллу кѳара кѳзлерин эри бла джашчыгѳындан айыралмай, сѳююмлю кѳараучу Зухрагѳа тюбегенча болады. Ата дѳуртларын душмандан кѳоруулай дѳигитлиѳ этиб ѳлген, бютеу санларынга адам айтыб ангылаталмазлыкѳ бир тюрлю бир кѳарыу, дѳенгиллик берген алапат хауалы дѳашил таулада мал кютген, чыпчыкѳланы дѳарыкѳ дѳююулдеулерине батхан кенг тюзледе мюргеу ѳсдюрген, «Шогѳай, бюгюн ингирде бизге келмей амалынг дѳокѳду. Джашчыкѳны бешикке салабыз», — деб кѳууанчха чакѳыра келген тенглери, тойда стемейге баргѳан дѳашла бла кѳызла кѳзюне кѳрюнедиле. «Орайданы» дѳарыкѳ макѳамын эшитгенча болады. Сора ол, дѳуртун бекден бек тарта баргѳан дѳылыуун кѳуру ангысы бла сезиб кѳоймай, бютеу санлары бла да сезгенча болуб, келиб кѳоннган самолетха кѳараб туруб, кесинден сора киши эшитмезча: «Хош келдинг», — деб шыбырдайды. Дѳолоучулары миндириб, кѳкге кѳлтюрюлсе уа: «Иги дѳолгѳа бар! Ким биледи, бир кюн манга да бир насыб чыгѳыб, мен да сени бла дѳуртума кетиб кѳалыр эсем а», — деб, баразалача, терен ызлы дѳыйрыкѳла басыб тургѳан бетинде дѳюрекни кѳюдюрюб чыкѳгѳан исси дѳыламуѳла кѳалтырай, кѳзден ташайыб кетгинчи, самолетну ызындан кѳараб турады...

Къагъыйланы Назифа

* * *

О сабийлигим! Бѣлечи мени джангыдан бешикге, эшитдир анамы ауазын! Салыб эсеме, къайтар кесеме эсимден кетмеген сыйлы тюрсюнню. Қъын бла къамача, суу бла джагъача, тайма юсюмден, кетме къатымдан!

О сабийлигим! Бѣлечи мени джангыдан бешикге, эшитдир анамы ауазын!..

* * *

Дунияда джыламукъ сыйынса кѣзюме, истемей алырем аны кесеме. Джарылгъан джюрекле бир болуб къалсала, сыйыпырча менде кѣкюрекге. Санарем кесими эсирик чѣрчекге, алырем истемей ол джюреки да ма бу кѣкюрекге.

Дунияда ахсынган бир тылпыу болса, ол бушуу болуб юсюме къонса, ых деб айтмазем, о туугъан джерим, бушуу тюбюнде эзилир эдим, ахсыныр кюнюнг къуру мен болсам...

* * *

О тенглерим! Джашаууму джилтинлери! Джюрегимден чырт кетмейсиз, соруб кирмегиз юйюме. Джулдуз учханча, тартынмай кишиден, сары танг бла бѣлюгюз джукъуму, сизден къызгъанмам ёмюрге джугъуму. Келигиз кюндюз, сормагъыз кишиге, келигиз, келигиз, тат-

лы тенглерим, юйюме, хурмет саласыз джашаууму хар кюнюне.

Келигиз, келигиз, татлы тенглерим, юйюме!

* * *

Шам Къарачайда кюнча джанса къызыл гюл, илячин къанатын джулдузгъа тиресе, бурма толкъунлу Къобан ёзенде улан тууса, кёкле тюбюнде кём-кёк Чегемде дуния уланы сейир Къайсын, кюн тийгенча, ышарыр.

Тарпан кирик ётгюр джаш суйген къызын шам тепсеуге чакъырса, назик джюрекге ол ёртен салса, Чегемдеги нарт уланы сейир Къайсын секириб туруб джаныгызгъа барыр.

Шам Къарачайда Къобан бокъланса, джукъланса бир джулдузу, джерни-кёкню титирете, сейир Къайсын Чегемде ахсыныр...

* * *

О туугъан элим, анамы ариу кёзлери! Кюн келиб тийсе башлагъа, сен ушамайса чыртда башхагъа. Къобан бауурунга шоркъулдай, къучагъын джая кёкде ай санга, джарыгъын себед кём-кёк таланга.

О туугъан элим, джулдузлу джерим! Арбазынг сайын бир татлы тенгим. Ахсынса эсим, кыйналсам кесим, санга таяна, себед табама.

О туугъан элим, анамы ариу кёзлери...

* * *

Ол поэтед. Сагъышладан топ-толуед джюреги. Джулдузла бла биле эди сёлеше. Балхам излей кёблени джарасына, джарсытаед хар кюн сайын ол кесин.

Инджилесд, ашда, сууда заманында табылмай. Алай а ахсынмаед ол тышындап, эслетмеед чырт кишиге джарсыуун. Неге да билеед ол кесин тѣздюре...

Къуру джуртуна инджиуон джашыралмаед кишиден. Ол тылпыу да сыйыныргъа унамаед чырт джюрекге: джарыб чыгъа эди тышына, исси къаны мукъут эге къара джерни, учхун болуб чыгъа эди кѣм-кѣк кѣкге.

Ол поэтед. Сагъышладан топ-толуед джюреги...

* * *

Кѣм-кѣк къыппала, бурма шоркъала, сабий булджууча, бир джукълана, бир джана, тау эмчегииден кѣм-кѣк юзюлюб, къайры барасыз бирден тизилиб?

Таула джарыйла, сизни ашыра, кѣк титирейди, сизге ышара...

Ырхы келиб, бузайым деди тюрсюнюгюзню — бузулмадыгъыз. Кюн исси бууб, джутайым деди—джутулмадыгъыз. Къыш чилле джетиб, бууайым деди, буз гыйы болуб сирелмедигиз...

Сабий кѣлюча, кирсиз шоркъала, джюрегимден юзюлюб агъасыз, сора бир тамчыдан печик бокъланасыз, кѣм-кѣк кѣксюл шоркъала?..

* * *

Эртденликде, шо, бир туруб къарагъыз: суу сюзюлюб къалай сейир саркъады.

Эртденликде, шо, бир туруб сынагъыз, хауа къалай таза болуб къалады!

Къалай иги боллукъ эди, адам да, табигъатха сукълангандан, хар кюн сайын тазаласа иннетиш...

* * *

Джыла, сарна, о тыйгычсыз кёкюрек, андан башха сен не билесе? Не этеринг да мени кёмеринг тюлмюдю...

Ышан, сакъла, умутчу джюрек, не этеринг да мени булджутурунг тюлмюдю...

* * *

Космонавт Комаровгъа

О къара кече, умутну юзген къаратон къатын, шо, кёзюнг кыйыб къалай урладынг кёк бауурунда джаннган джулдузну, не деб джуталдынг джут тамаггынгга, джарылмадымы къара бауурунг?

Сылпагъарланы Кулина

РАШИД

Къышхы эртден... Бу сёзю магъанасында ненча тюрлю бояу барды!

Къышхы эртден—кимге кыйын, узун иш кюнню башыды. Кимге бир такыйкъагъа башха затха эс бёлюрге кёймагъан, не аз да эссизликни кечирмеген, кёзю джитилигине, кёолну эблилигине, кёлню эслилигине, санланы джигерлигине хар секунда сынау болгъан узакъ учхалакъ джолду. Кимге — тауусула, тамамлана билмеген ауур юй къуллукъну аллыды.

Къышхы эртден сабийлеге таурухлукъ тамаша кюнню башлауду.

Ыйых кюн болгъаны эсиме тюшюб, дерсге ашыгъыргъа керек болмагъанына ичимден асыры оздуруб къууаннганыма кеси кесиме кюле, терезеден къарадым.

Кечесинде къар джаууб тургъан эди. Энди уа кюн

таякъла чыкълы хауада тебсей тургъан, кёксюл джер тылпыу, кюмюшлене-къалтырай, кёкге кёлтюрюлюб, санларынга дженгиллик берген, джюрек туююмчеклени эритген бир сейир эртден тууб тура эди.

Машина озгъан болур, терен къарда орамны арасы бла эки баразалы джол тюшгенди. Хар арбаздан анга, Къобаннга джетек суучукъла къошулгъанча, терен тар джолчукъла энедиле.

Орамны эки джаны бла тизилген юрге, къайын, суу тал терекле, юслеринден къаланиган къарны къагъаргъа дыгалас этгенча, акъ чалыулу бутакъларын тёбен-тёбен ийгендиле.

Орам аягъында дуппургъа сабийле басынгандыла. Кимини «тырнакълы» мийик чанасы, кимини алаша кенг, къанга чанасы, кимини темир джаялы тюкен чанасы. Бир къауум чанасыз сабийле да бир андан, бир мындан хаух тилей, кёзюулеринден артыкъ уча болурла, дауур, хахай къозгъай, ойнайдыла.

Эм сейир а Рашидчикди. Юч джыл болгъан томпур джашчыкъ.

Ол джангы къалын къарда кеси энчи джол салыб барады. Тереклени тюблеринде чунгурланы юслери бла барады.

Къалын къарда тобукъ тюбюне дери бата, туура тартыб, бир терекден бир терекге барады да, аз билинген терек тюбю чунгургъа секириб тюшюб, сора бара тургъан джанына секириб чыгыб, алгъа атлайды. Джыгъылмай, чунгурчукъдан «хорламлы» ёталса, энчи сокъмакъчыгъын бирси терекге тартады, алай болмай, чунгурчукъгъа секириб тюшюб, секириб чыгыб кеталмай, джыгъылгъаны болса, келген джанына ызына чыгыб, «джыкъгъан» чунгур таба джангыдан атлайды... джангыдан секиреди...

Мен сейирсиниб къараб турама. Рашид а салады энчи джолун.

Эки терек тюб чунгурдан хорламлы озду. Ючюнчю юсюнде туралмай, томалды. Чунгур ол бирсиледен терен юсюнде туралмай, томалды. Чунгур олбирсиледен терен болур эди.

Джашчыкны юсю-башы къар болду. Ол а аны сте-меди, къакъгъан атлы этиб, ызына чыкъды. Кесекчик сюеле туруб, — къалай атларына бичим эте болур эди, — чунгургъа таукел атлады, джюрюшюн тюрлендирме-генлей, секириб тюшюб, секириб чыгъыб кетер муратда. Алай а энтда джолу болмады. Биягъы къаргъа бия-гъынлай томалды. Дагъыда ызына чыгъыб, чунгургъа ючюнчю кере ёшюн салды.

Джетинчи кересинде Рашид чунгурну хорлады. Джы-гъылмагъанлай, секириб да тюшдю, секириб да чыкъды.

Ышарылыб, юйю таба хорламлы къарады, кимге эсе да къол булгъады. Сора, джангы къарда джангы сокъ-макъ сала, аллында терек таба таукел атлады.

Адам халини къуралуууу бу да бир кёзюучюгю-дю...

ДЖЕЛ СЮИМЕКЛИК

Эки джаш адам къадалыб партюх бачханы чагасын этедиле. Талгъан белин тюзете, чага этиуню тохтатыб, Азрет узунсаб чагасына таяна сюелди.

— Зухра, асыры къаты кюрешдик, кел, исси бираз сыннгынчы, солуюкъ. Ансы беллерибиз юзюледиле.... — деб, джумушакъ ауазы бла юй бийчесин тотхатды.

Зухра да, чагасын кююб, партюх бачханы тышында джумушакъ, къалын кырдыкга барыб олтурду.

Азрет аны ызындан суйюнюб къарады.

«Аны ол эки эшмеси огъуна бардыла бир къауум къызланы багъалары, — деб келди Азретни кёлюне. — Ол джумушакъ джюрюшю, ариу кымылдауу, санлары-ны джыйымлылыгъы, башчыгъын субай тутханчыгъы

уа... Адамла тюз айтадыла, муну юсюнде уа насыбым тутханды...»

«Насыбыма, Азретни тюз, ариу халиси барды. Сау болсунла аны алай юрете билгенле. Не ишден да башын артха тутмайды. Тиширыуну сыйын, къачын кёре да биледи...» — дей сагъышланды Зухра да, Азретни кесине тартхан исси къарамын бютеу санлары бла сезе.

Азрет, Зухраны къатына келиб, кырдыкга бауурланды. Ары-берини юсюнден ушакъ эте келиб, хурджунундан назму китабчыкыны чыгъарыб, окъуй келиб, сора:

— Мен да бир-бирде поэт бола да ийнарчыкъла джарашдыра туруучанма, Зухра, кишиге эшитдирмейме ансы, — деди.

— Меннге уа, эшитдирлик тюлмюсе? — деб ынарды Зухра.

— Сенден джашырмайма, джаратмазса деб къоркъама ансы.

— Джюрекден айтылгъан сёз джюрекде орун табмай къалмайды, — деди Зухра.

— Огъай... Эм алгъа халкъ ийнарлагъа тынгыла...

Темирден бедженле тыймазла, паным,
Мени санга айланиган къанымы,
Сюймеклигиме ийнанмай эсенг,
Чыгъар да бир алчы джанымы.

— Ариу ийнармыды, Зухра?

— Ариу да, иги да ийнарды. Халкъ джыр...

— Мени кёлюмдегин айтханды, — деди Азрет.

— Сени? — джунчуб, Зухраны ауузуна башха сёз тюшмеди.

— Ийнанмаймыса? Алай нек сордунг? — деб Азрет сагъайды.

— Ийнанама. Нек ийнанмайма!?

— Алай эсе, сен а мени сюемисе? Къалай сюесе? Бир айт, шо...

Зухра андан да бек джунчуду. Юйленгенлерине джылдан артыкъ болса да, Зухра, алкъын кёлюп ачыб, Азрет бла эркин сёлеширге юреналмагъанды. «Мени кёлюмю, кесим айтмагъанлай да, кёре билирге, сезерге керекди бирге джашагъан адамым, артыкъ сёзден не магъана барды, уятынгы-бетинги ачхандаи сора», — деб, акъылы алайды.

Азрет а джууаб сакълайды.

— Сюеме, — деди Зухра, ауазы аз эштиле, киши эшигдими дегенча, тегерегине къарай.

— Къалай сууукъ джууаб бересе! — деб, Азретни кёлюне джетмеди. — Керти да сюе эсенг, къалай сюесе, бир айт...

— Да не къалайы барды, алай бош, къалгъанлача сюеме.

— Къалгъанладан артыкъ суймей эсенг а, асыры онгарыкъ тюлме, — деди Азрет дагъыда.

Зухра сагъышланды. Баш иеси керти да ийнакъ сёз сакълагъанын ангылады. Алай а не деб ангылатсын кёлюп? Къалай айтса да, сёзле джюрегини керти сезимлерин бераллыкъ болмазла. Кеси да джюрек ишлени юсюнден къолай сёлеше да билмейди.

Бираз сагъыш этиб туруб:

— Бир исси кюн салкъыи джелчик урса, аны къалай сюе эсек, сени да ма алай сюеме, — деди.

— Джелчикнича? Джелнича сюесе сора! Джел... Не сыфаты, не бояуу, не тутхучу болмагъан джел... Джел суймеклик? Огъай, Зухра, мени туура алай сансыз кёресе деб а турмай эдим. Эки джылы сёз табалмадынг, аллай бир тилегенимде. Дагъыда бир арбазгъа джыйылыб, бир тыбырда джылыныргъа кюрешиб тургъанбыз биз...

Азретни кёлю бла ёпкелегенин ангылаб, Зухра алджады, не айтыргъа билмеди, аны аллай бир кёлю къалырча, не палах айтханын да ангылаялмады.

Азрет а кыызгъандан кызыб барады:

— Ышанигапынгдан табхын деб, Зухра, ма бюгюн кёлюнгю толуга ангылатдың, иги кыыз. Эшта, биз бир-бирибизни мындан бек кыйынамай, ариулукъ бла, ким да кеси джолу бла джанласакъ, алай таб болур. Терслигим болгъан эсе, кеч, Зухра!

Сейирсинген Зухра не дерге да эсгергинчи, секириб къобуб, Азрет узая башлады.

— Азрет! — деб кычырды Зухра ызындан.

— Къой, иги кыыз, мени теличикге санама. Сау къал!

Зухра, эс джыйыб, ызындан юйге келгенинде, Азрет къайры эсе да думп болуб тура эди. Ол кече да къайтмады.

Ачуланиган Зухра, кийимин-затын джыйыб, ата юйюне кетди...

Арадан джыл озду.

Не Азрет, не Зухра башларына башха оноу этмейдиле, бир-бирин а унуталмайдыла. Бир-бирине кёлкъалдылары да кёчалмайдыла.

Зухра ата юйюнде турады.

Азрет да къартлары блады.

Биягъы джай джетди, исси, къургъакъ джай.

Бир джолда Азрет, къартлагъа болуша, биягъы бачхагъа чага этерге чыкъды. Кюн кыызгъынчы ишледи.

Ыржы юсюнде мазаллы сослан ташны юсюне джалгъауучну салсанг, тую деген бирге къуймакъ бишириб ашаргъа боллукъса дерча, кюнню иссилиги алай болду.

Кюн, бара барыб, эриб, андан ары кымылдаялмай, бир джерге тагъылыб къалгъанчады. Таула джанындан

кѡагыучу шош аязчыкъ да кѡайда эсе да думп болгъан-ды: иссиден чегет табада бугъа болур.

Заман кюнортадан джангы аугъанды, Азретни уа кѡошунда суусабы тауусулгъанды. Эбли, джаш кѡоллада джигер ойнагъан чага сериуюн болгъанды.

Чырмауукъ ханс бла джетек нартюх сабахчыкъла джумушатылгъан, зыбыр бюртюклю семиз кѡара топракъгъа акъырын тѣшеледиле. Аладан кѡутулгъан узунчапракъ джаш нартюх сабахчыкъла, уча башлагъан кѡанатлычыкълача, ёрге-ёрге силкиниб, эркин керпесленирге умут этедиле, алай а аяусуз иссилик аланы да эмиб, мууал чапракъларын тѣбен салындырады. Бошакѡоймаса, артда заманы болмазлыгъын эслеб, Азрет, кѡара тери бара, кюрешеди. «Уф! деб бир аязчыкъ къакъса!...» — деб кѡлюне келеди.

«Аязчыкъ» дегенлейине, Зухраны айтханы эсине тюшдю. Кѡалай деген эди, шо? Хы, «бир исси кюн салкын джелчик урса, аны кѡалай сюе эсек...» Тобаста...

Азретни кѡлюн билгенча, тѣбентинден салкын аязчыкъ ура башлады. Хар зат дженгиллениб, солуу алгъанча болдула. Азретни мууал санларына кѡарыу кѡайта башлады.

«Джелчик... ма быллай кѡзюуде ургъан быллай салкын джелчик...»

Зухраны сѣзлери Азретге эндиге дери белгили болмагъан бир сейир магъаналы, ариу да, ийнакъ да болгъан сѡйюмлю сѣзле болуб, джюрегин эрите, татлы эшитилдиле.

Эндиге дери ол сейирликни эслеялмагъанына кеси кесинден ыйлыгъа, бир кесек сюелиб, чаганы да бир джанына быргъаб, ол Зухралары таба джортуб кетди...

САДАКЪАЧЫ

Гузаба озуб баргъанлайыма, мени джолну джанында чёкген садакъачыны джалынчакъ узатылгъан азгъын кьолю тохтатды.

Заман эмген онгсуз санла. Джашлыкъны джылы чырайындан эртде айырылгъан, онгнган джыйрыкъ бег. Насыблы умутла джилтинлемеген, тубан кюнча, мутхуз кёзле...

Хариблик онглагъан къалтырауукъ кьолла...

Къатында уа, тёппеси джерге айланыб, эски буршу гапшасы, ичинде талай багъыр шай...

Садакъачыны кёгерген къургъакъ эринлери хар озгъаннга тилек бла алгъыш мурулдайдыла...

Мен, аны джел кёозгъай тургъан чакъмакъ чал чачына, ары-бери озгъанлагъа кёзюу бурула тургъан азгъын кёонгур бетине къарай туруб, умутлу узатылгъан джыйрыкълы кьолуна къагъыт сомну тутдурдум да джолума кетдим.

Бираздан, ишими да тындырыб, ызыма къайтыб келе, биягъы садакъачы олтургъан джерге къарадым.

Ол, насыбсыз, джугъун да билмей, тюбюнден кесилген дюккюшча, джол джанында бауурундан тюшюб тура эди.

Къатында — кьюру чагъыр шиша!

Чачына чёб умурла джабышыб.

Къаралгъан эринлери эсирик сандыракъланы тёге эдиле...

Меннге, кимни эсе да пасыкъ кьолю бычакъ бла джюрегимден сермегенча, алай кёрюнуб, джюрюшюмю сёл этдим. Ызымдан келген джолоучу, ким эди эсе да, меннге абыныб, джыгъылыргъа аздан къалды...

Джол джанында кьолланы узатмагъанлыкъгъа, мынга ушагъанла арабызда алкъын тюбейдиле, деб келди кёлюме.

ГИНДЖИ

Озгъан джылларынгы эсинге тюшюре башласанг, эсинге тюшюрюрге излемеген тюбешиулеринг, унутургъа кюрешген кёзюулеринг, къутулургъа суйген сезимлеринг къайтарылыб эсге тюшерге ёч боладыла...

Бир джыл Иссисууда солуй эдим. Солугъан кёзюуюмю таблыгъы бла хайырлана, къалгъанлача, мен да кюкюрт-водород ванналагъа джюрюй эдим.

Элингден тышына чыкъсанг, элинги, джуртунгу тансыкълагъандан болур, элингден болгъан хар танышны артыкъ да бек багъалатаса, таб, элде тюбей тургъан кёзюуюнгде сан этмеген адамынга да тышында тюбесенг, джууукъ, татлы адамынгы табханча, алай тансыкълайса.

Аны ючюн болур эди, къарачайча сёлешген тишируулагъа тюбегенимде, танымагъан, билмеген адамларым болгъанлыкъгъа да, тансыкълаб, эс бёлдюм.

Ала да, менича, хар кюн сайин ванналагъа джюрюйдюле. Талончукъланы бир кюн, бир кёзюуде алгъанбыз да, суугъа джюрюуюбюз да бир кёзюуге тюшерге ёчдю. Кёб тюбешебиз.

Меннге ала эс иймейдиле, мен а, барыб шагърей Солургъа, сёлеширге тартынсам да, алагъа эс бёлгенлей турама.

Тиширыула ючсулендиле. Эки амма бла бир джаш тиширыу. Аммаланы бири — адам илеширча, тамам хурметли сыфаты болгъан, джылы къарамлы, суйюмлю, огъурлу адамды. Сёлешгени да сабыр, ауазы да джылы.

Мен ичимден анга Огъур Амма атагъанма.

Огъур Амма менн кесине тартханлай, эсими, джюрегими да кесине байлагъанлай турады. Ауазын тансыкъ-

лаб, тубеген джерде тиширыуланы ол, Огъур Амма, болгъан жанларына ётюученме. Ол къуру да сол жан-нында болуучанды, — бирси амманы онгъ жанына салыб.

Бирси амманы хар неси да Огъур Аммадан башхады. Кёзлери ачы джитидиле. Луазы базыкъды, хыныды, ауурду, къургъакъды. Къашы-башы жарымайды. Къа-лын тогъай бурну, миз къарамлы кёзлерин джумаракъ этиб, джити, сууукъ къарауу, онгъ кёлунда чум гулоч таякъчыкыны хаман джерге-джерге къагъа туруучусу аны сыфатын артыкъ да хыны, суюмсюз кёргюзедиле.

Аны мен берген аты Чыгъанакъ Ханымды.

Мени тиширыулагъа сёлешалмагъаным да Чыгъанакъ Ханымдан илгеннгеним ючюндю.

Джаш тиширыу а адам сейирсиширча бир инсанды. Анга инсан дерча да тюлдю: сау адам болгъаны бла таш сурат болгъанын айырмакълыкъ кыйынды. Нек десенг, не жану болгъан сау адамгъа, не жану болмагъан таш суратха ушамайды.

Анга отуз тёрт-отуз беш джылмы болады, огъесе андан аз неда кёбмю болады, билген кыйынды. Аны не сёлешиб, не ышарыб, не башын ары-бери буруб, адамлагъа къараб, не Огъур Аммагъа-затха эс ийиб кёрлюк тюлсе. Олтурса, турса да, ол халда, таш суратча, уюб къалады. Эслеб къарай кетсенг, жангыз санлаб бир кирпич къакъгъанын кёруге боласа.

Кюнде кюйгенча кюл бетли азгын бетинде не аз да джашау ыз танылмайды, мазаллы къара кёзлеринде — не аз да сезим, оюм ышан билиммейди. Бир джерге къараса, алайдан кёз алалмайды. Тамам гинджичады. Бояуу, бети онгъган эски гинджича.

Негерлери Гинджиге эс бёлмейдиле, санлаб бир джукъ соргъанлары болса да, «хо» неда «огъай» деген-

ден башха, джукъ айтмайды. Джашау тылпыу джюрюмеген джансыз тюрсюнуне къарасам, сууукъсурагъанча болама, кесими аны юсюнде бир терслигим болгъанча, джюрегим эзиледи, кесими джарыкъ халымдан джунчугъан этеме. Сейири неди десенг, бу уюб тургъан джансыз тюрсюнге хаман къарарым келеди. Бир сезим ышан эслесем деб эте болурма. Къула къуу тюзде къалгъан адам, аллыма не бир суу, не бир джан чыкъса деб, не арыса да, хаман алгъа кетиб барады. Умутчулукъ адамны къайры эсе да тартыб барыб турады. Мен да, Гинджиини бетине къарасам, алай бола болурма.

Сейирди, не зат джетдирирге боллукъду адамны ол болумгъа?

Къатангы, субай санлары алкъын къарыулудула.

Уллу кыйынлыкълары, бушуулары болгъан, ауруу эмген, игиликден, къууанчдан тюпгюлген адамланы кёре тургъанма, ёзге ёмюрде быллай тюрсюнге бир да тюбегенме...

Гинджиини сырып кесим да билмей тургъанлай ангыладым. Ол да былай болду.

Бир джолда мени кёзюуюм аладан алгъаракъ къауум бла тюшдю да, ванна сеансдан сора солуучу бёлмеге чыгъыб таяндым. Ала суугъа бизден сорагъы къауум бла кирген кёре эдим да, бир бёлек замандан, тизилиб кириб, ал тизгинде таянчакъ шиндиклеге олтурдула.

Биягъынлай, Огъур Амма бла Чыгъанакъ Ханым ушакъгъа джарашдыла, Гинджи да, этиучюсоча, къабыргъагъа битди да къатды да къалды, — кымылдагъаны болса, олсагъат ууалыб къаллыкъча.

Мен да, алагъа къарай туруб, эрикгенimde, кетер акъылда, юсюмю тюзете чыгъайым деб, мазаллы кюзгюню аллына сюелдим.

Къадалыб чачымы-башымы тюзетеме, кюзгюде уа

аланы суратларына кёзюм джете турады. Не десенг да, ишге ашыкмагъан кёзюююнгде кесинге кёбюрек эс бёлесе. Мен да алай этиб, чачым бла асламыракъмы кюрешдим, огъесе Чыгъанакъ Ханымны усу тутхан кёзюучююнеми тюртюлдюм, билмейме. Чыгъанакъ Ханым, меннге джити къараб туруб, биягъы бюсюреусюзсант, алай а хыны ауазы бла:

— Ий, бу чубурчачла дуння бизге къарайды дебми турадыла экен, шо? — деб, мазаллы буршун хиликкерек чюйюрдю.

Аны эшитгенлей, чач-баш къайгъыны унутуб, кюзгюде меннге чанчылыб тургъан, мизча, джити кёзлеге битдим. Къаты, сууукъ, джабышмакъ кёзле... адамдан огъур къууумну, эркин тылпыуну, джарыкъны, джылыуну эмген, джукълатхан, буюкъдургъан ачы кёзле...

Эс джыйыб, кесими эсгергенimde, таракъны къаты кысыб, узалгъанымча, кълуму ёргеде тутуб тура эдим.

Болсала, узун, къутас эшмелени ким сюймейди!..

Ызыма дженгил бурулуб, кесиме ийнаныб кълалмай, биягъы Чыгъанакъ Ханымгъа къарадым. Биягъы кёзле, биягъы сыфат, биягъы... таякъчыкъ..

Огъур Амма кёзлерин тёбен джибергенди.

Гинджи, биягъыилай, джансызды.

Гинджи!..

Ма Гинджини гинджи этген!

Гинджини гинджилиги меннге джугъа башлагъанча болуб, къуджур мууаллыкъны сезе, илгениб, эшик таба мыллык атдым...

Андан бери талай джыл озса да, кюзгюге кёз джетдирсем, къачан да Чыгъанакъ Ханымны кёзлерине тюртюлеме. Юйюкдюрюрге, юйютюрге, джара салыргъа деб къарагъан чыгъанакъ кёзле. Ауур кёзле..

Сора олсагъатдан ызыма бурулуб кетеме.

Шаманланы Медиха

ОЛ АНАДЫ

Танг атсын деб ашыкыгъанлыкыгъа, юйде олтургъанланы бири да игиликни сакъламайды.

Джаш тиширычукъ Саният джыл болгъан джашчыкны кёкюрегине кысыб, дженгил-дженгил кёзлерин сюртеди. Орундукъда сабийчикле, аякълашыб, рахатлы джукълайдыла. Саниятны анасы бла тамада эгечи кёб болмай джетгендиле бери. Юйдегиде бола тургъан хапарлагъа тынгылаб, не айтыргъа билмей, сагъышлыдыла.

Кече арасында Руслан, не эсе да бир джырны макъамын мурулдай, эшикден киреди. Къонакъланы кёргенлей, джунчуду, сора дагъыда джарыкъ болургъа кюрешиб, сау келигиз деб, аллына атлады. Къайын анасы, башха замандача, не этесе, балам, деб эркелетмеди. Чамчы, пакъырдачы къайын кызы башын буруб аны таба къарамады, къараргъа да излемеди. Къатыны уа, джыламукъларын кюцен тыйыб, кёкюрегине кысылгъан балачыкны тулучугъун сылайды.

Руслан юйню арасында, арсар болуб, бир кесек турду, сора эрлай ызына айланыб, эшикни да къаты уруб, чыгыб кетди. Юйде юч тиширыу бла юч сабий. Арбазда да, къолундан папиросу тюшмей, ауузундан, бурнундан да кёксюл тютюн пйирилиз кёкге чыгъа, бир эркиши сюеледи. Джюреклерин бушуу кючлеген адамланы юслерине мыдах танг атды. Биягъы эшик биягъынлай ачылыб, Руслан джыланча кирди. Эрлай орундукъну къатына джетди. Огъай, ол сабийлерине ашыкъмады. Энишге ийилиб, ары дери хазыр этиб къойгъан машогун бери чыгъарды. Ол кёзюуде сабийле уяндыла.

Соня, алагъа къараб, ичинден:

— Атагъыз сизни къоюб кетерге тебрегенди, — деди. Джашчыкъ бла кызычыкъ, аны джыламукъларын кѣргенлей, кычырыкъ этиб джыладыла. Тѣрт джыл болгъан джашчыкъ а, машокну башын кысаргъа ийилген атасыны бойнуна къадалыб:

— Атдя, атдя, ання нек джылайды? — деб атасына кысылыргъа изледи. Алай а Руслан, рахатлы джукъудан бѣлюннген сабийчикни ата джылыу бла джылытыргъа, тыркъ-тыркъ-тыркъ деб ургъан джюрекчикни тынчыкълы этерге ашыкъмады. Эрлай ёрге туруб, бир къолуна чемоданны, бир къолуна да машокну алыб, эшик таба айланды. Атасыны бойнуна не къадар къадалды эс да, джашчыкъ, къоллары ычхыныб, полгъа джыгъылды. Ата къолла, къурушханча, сабийге дагъан болмадыла. Ары дери кесин тѣздюрюб тургъан, кѣб кѣрген, кѣб билген къарт ана, джашчыкъгъа ийилиб, кюеуюню ызындап ачы къаргъаргъа ауузун ачыб, дагъыда... джашчыкъгъа ариу айтыб, кѣкюрегине кысды.

Мюйюшю оюлургъа джетген, тюбюнден суу чыгъа тургъан юйде, эки темир орундукъчукъ, ашарыкъ столчукъ, дагъыда ууакъ затчыкъла болмаса, джукъ джокъду. 23 джыл болгъан Саният бири биринден гитче юч сабийни энди аякъ юсюне кеси салыргъа керекди.

Неден башланды бу кыйынлыкъ? Сюйюб, ызындап тюшюб, атларгъа къоймай алгъан эди Руслан, сора нек къачды? — деб Саният кеси кесине кѣб кере сорады.

* * *

Бурунгу джыл Руслан Ставрополь джанына ишлерге кетген эди.

— Мен машина алыргъа ачха джыяма, — деб, юйдегисине хазна джукъ кѣргюзмеди. Отпуска алыб келгенинде да, аягъына дери турмай кетди. Саният ууакъ

сабийле бла аны ызындан джолоучу болуб айланалмады. Арт джолда уа келиб бир ийыкъ туруб, болгъанны къалабалыкъ этиб къачды. Къачды, «дя-дя-дя»,—деб гокка хансчыкъ кюннге айланганча, къолчукъларын узатыб, ауузчугъун ачыб, къыл-къыл деб кюлюб, мамурашчыкъча, ары-бери аунай, атасына чабыучу гитче уланчыкъдан. Къачды, не заманда да балагъа дагъан болгъан ата кюнню, не заманда да джюрекни ойпатхан ата джылыуну излеб бойнуна къадалгъан Рамазанчыкны джерге атыб. Къачды... бурмачач, кесине ушагъан къызылуурт къызчыгындан. Къачды... къачды къачан эсе да узакъдан къарамындан тоймагъан, къатында олтурургъа, эркин сѣлеширге термилиб, джылла бла ызындан айланыб кючден табхан Саниятындан...

Башха джерде уа этмеген, асламысына уа биреуню уясына, бетин, намысын, адамлыгын да атыб, тыгъылмагъан эркиши биринчи сезимлери бла къурагъан уясындан алай тынч чыгыб кетмейди. Кесини таза юдегисинден ѳнгелемсейди, эм багъалы адамларын истемей, башын алыб тас болуб къалалмайды. Аллайын, Руслан да, бир уя табмаса, къачмаз эди.

Алай а аллай уялагъа, Русланча, аджашхан, тутхучсуз эркишиле, къанатларын къагъыб келиб къоннганлыкъгъа, кѳб турмайдыла, дагъыда кѳлтюрюледиле. Кѳбле тургъан, кѳбле тѳблеген уяда юдеги джылыу табмайдыла. Уяны несини кесини да барды энчи къылыкълары—«аллай къонакъланы» алларына къарагъан, аланы дженгил-дженгил ауушдуругъа излеген. Ол юреннген ауруу тутуб къалады. Олсагъатда къонакъбай, джауар кюнча, къашын, башын тюеди, «юйсюз, кюнсюз, хашгѳн, мен тилебми келтирген эдим сени»,—деб, тонун чюйре киеди. Ол заманда, суу юсюнде кѳмюкча, джашауну толкъунларында чайкъала айланган адам эки бутун эки алаша этиб, къарыуу, саулу-

гъу бар эсе, неди амалы, кѣлтюрюледи. Къонаргъа башха уя излей кетеди. Бир-бирде уа: «Эски джуртум, джан джуртум, халал юйдегим», — деб, къошха кирген ... салпыланыб, ызына къайтады. Юйдегисинден, тобукъланыб, баш уруб, кечмеклик тилерге огъайы джокъду.

Алай а... Ол, джангы кюеу болуб, отоуда пых-пых эте тургъан заманда ол къойгъан балала, ёксюзлеча, мугурланыб, тишируу а, эл сѣз бир джанындан, аякъ тюбуне тебленген сыйы бир джанындан, юй джарлылыкъ, сабийлени мыдахлыкълары джунчутуб, аланы барына сагъыш эте, джыламугъу бла гырджынын тенг ашай, кѣб заманы оздурады. Ол ачыу алай дженгил унутулуб къалмайды. Саняат барын да сынады...

Саняат бушуу бла кѣб кюнлерин ашырмады. Адамла къолларындан келген бла болушдула. Сабийлерин яслиге, садха джарашдырдыла. Кеси да ётмек заводха кирди. Эртденден ингирге дери иште, ингирден сора сабийлерин джыйыб юйге келсе, ашарыкъ этген, эски джуугъан. Аны бла бирге сабийле бла ойнаргъа, ушакъ этерге да заман табады. Аллай юйдегилени бакъгъан алапат дарманла: заман, иш, коллективди. Саняат да, джюреги джарыкъ бола, джашаугъа кѣз ача тебреди. Ингирде, тансыкъ болуб «сабийлерине джетсе, кѣзлеринден бир тукъум бир арну нюр джилтинле тѣгюледиле. Кѣб кере «Менден насыблы болмаз бу дуняда», — дейди ичинден. Талай замандан элни арасында иги юйчюк алды. Къолу джигер тишируу юйню ичин да джарашдырыб, адам джашаугъа чыкъды.

— Ненча джылымы зыраф ашыргъан эдим, Руслан не тукъум болумда термилтиб джашата эди. Ах, бизни къоюб кетди, деб джылаб айланнганыма кюйюб барама, — деученди энди эгечине.

Саняат бир кюн ишден келгенинде, арбазда айлана тургъан эркишини эслеб, къайсы къарнашым келгенди

юйдеп деб, аллына дженгилирек атлады. Юйюпе джетсе — Руслан. Саниятны бети тюрленди. Бутлары кьалтырагъанча болду... «Къыйынлыкъ келлик, сабийлени кьозгъаргъа тебregenди», — деди ичинден. Алай а этер мадары джокъ эди. Уллу джашчыгъы, атасын таныб:

— Мама, папа келиб турады. Узакъдан келгенди да, — деб алгъа чабды.

Алай а, алгъынча, кьолчукъларын кериб атасыны бойнундан кьучакъламады. Ата боюн келтюрмей, ата кьолла тутмай, баурчугъун джерге ургъанымы тюшдю эсине? Къайдам, сабий джюрекчикде не бар эди? Джашчыкъ артха туракълады.

— Атангы танымаймыса, теличик, — деб Руслан, ышарыб, джашчыгъына атлады. Ол кёзюуге Саният, кьызчыгъыны кьолундан тутуб, гитче джашчыгъы да кьойнунда, арбазгъа кирди.

— Биреуню арбазында не айланаса, бусагъатдан келген джолунг бла ызынга къайт, — деб хыны къараб, къаты бла озду. Ауазыны къатылыгъына кеси сейирсинди. Эшикни ачыб, сабийчиклерин юйге киргизди.

Руслан:

— Хай, хай, хай, къалай алапат болгъанса, кишнучукъ, алай этме, тохта, — деб кьолун узатханлай, Саният къатында тургъан суу агъачны алыб керилди. Ол джумушакъ Саният алай этер деб Русланны ёмюрде да келлик тюл эди кёлюпе. Арсар болуб, ауузундан сёз чыкъмай, бир кесек симсиреди. Сора терк огъунакъ ызына айланыб, шокча, атылыб арбаздан чыкъды.

«Адам эслесе, эркишиге кьолун келтюрсен ол уялмазны кёрдюнгмю дерик болур эди, алай а аны келгенине андан да бек ыйлыгъырыкъма. Эринден бир айырылгъандан сора, артыкъ да Русланча этиб кетген эрин, юйге кьойгъанны, башха эркишини кьойгъандан педн башхасы?» — деб, кёлюн басаргъа излей, юйге кирди.

Сабийлени кьозгъалгъанларына, дагъыда кёб затха

джюреги кыйналыб, Санянт кечени аман бла ашырды. Эртденбла башы ауур болуб, орундан кючден турду.

Кюзюге къарагъанында, кёзлери сюзюлюб, тюблери не къара чабыб. Джангыз кечеге алай болгъанына кеси да сейирсинди. Джашлыкъны эм иги кёзюю Руслан бла байламлы эди. Ол себебден Санянт, не бек кюрешсе да, кёб затланы джюрегинден алыб атыб къоялмай эди. Бююн сабийлени яслиге, садха хазырлай, сагъышын чачаргъа излей, бир джырны макъамын мурулдаргъа кюрешди. Ичинден а:

«Огъай, энди Русланига ызына джол джокъду. Ол менден игиге санаб баргъан тиширыуу бла насыблы болсун. Меннге да бу сабийледен сора бир адам керек тюлдю. Быланы бир ышаргъанчыкъларына къор болсунла».

Биягъы иш, тенгле, танышла. Къайгъыны чачхап, сагъышны унутдургъан адамла.. Заман ашыгъыш кетиб барады.

Бир кюн Санянт, нени эсе да кызыу эте тургъанлай, Надя тенги къатына барыб:

— Ол тюнене излеген джаш келиб, сени бир чакъырыгъыз, деб тилейди, — деди.

— Кимди экен мени излеген? — деб, арбазгъа джарыкъ ышарыб чыкгъанында, Назим сжелиб тура эди. Школ тенги.

— Къачдан келгенсе, капитан? Отпускагъамы ийгендире? — деб кюлун тутду Санянт да.

— Бирси кюн келген эдим. Лизагъа тюбеген эдим да, ол хапарынгы айтды. Классыбыздан джашлагъа, кызлагъа бир бек тансыкъ болама. Артыкъ да, билемнсе.. — деб нени эсе да айта тебрегенлей, Санянт, айтыб къояды дегенча, ауузуна чабды:

— Билеме, билеме, школ тенгле бек багъалыдыла. Лизачыкъ энтда сакълайды сени. Кёрдюнгмю, алгъындан да ариу болгъанды. Келечиле чепкен сокъганча

джюрюйдюле. Алай а ол бир джашны да джаратмайды.

Назим ышарыб, айт, айт, мени да ичимдеди, дегенча тынгылайды. Сора бир кесекден:

— Саният, Русландан нек айырылдынг, нек? — деб кёзюне къарады.

— Бизни къоюб кетгенди. Пятигорскеден ары барыб Тёбен Маринки деген джерде бир тиширыугъа джалгъашхан хапары барды, — деб, неге эсе да ахсынды. Экисини да бетлери тюрленди. Бир тукъум бир мыдахлыкъ басды. Назим дагъыда шошлукъну бузду:

— Сюелиб нек турабыз. Сени заманынг бармыды бир кесек сёлеширге?

— Бир сагъатха дери персерыв болады. Кел олтурайыкъ, — деди Саният.

— Саниятка, кеч, школда атынгы айтыргъа сюеме, сен юч сабийни анасы болгъанлыкъгъа, меннге Санияткалай къалгъанса. Сен тюзюн бир айт, Руслан бла тургъан заманыгда насыблыгъа санаймы эдинг кесинги?

Саният Назимге къарады. Сора бир кесекни тынгылаб туруб айтды:

— Хо. Насыблы эдим. Мени зор бла бермеген эдиле арга. Кесим баргъан эдим. Джарата эдим... Ол бир затны да багъалатмады. Менден игини табды..

— Боладыла аллай эркишиле. Энтда къайтыр. Сенден а ёмюрге айырылыб къалай къалыр?

— Огъай, Назим, бир сынган гырджын экинчи джабышмайды, деб халкъда бош айтылмайды. Сенден уялмай айтайым, Русланны алгъын къаллай бир сюе эсем, бусагъатда аллай бир кёрюб болмайма. Айырылгъан заманда бир бек къыйналгъан эдим да, энтда арга кюеме. Сабийи болгъан тиширыуну не хатасы барды! Ала бла ох деб турама.

— Саният, сен алкыш джашса. Бек джашса. Ёмюрюгю джангызлай ашырмакылык...

— А джаш, ырысламаймыса меннге алай айтырга, юч сабийни анасы тишируу, ёмюрюн джангызлай ашырамыды сора? Кесинги сабийниг болса, билirse, — деб ышарды.

Назим:

— Саният, ышарсанг, тамам алгын Саниятка боласа, кыайда айлана эсем да, сени ышарганынг кёзюмден кетмейди.

Саният не эсе да айтырга тебегенлей:

— Ий, шо, бир тынгыла, бёлме сёзюмю, — деб тиледи Назим...

— Саният, сени эрге барганынги меннге Мухтар джазгъан эди. Андан ачы хапар мен ёмюрюмде да эшитирик болмазма. Джашаугъа былай кыалай эсе да бир тюрлю кыарай эдим андан сора. Сант болуб кыалгъан эдим. Не ючюн джашайма мен дуняда, деген кюнлерим бола эдиле. Ма муну ючюн деб бир зат да табмагъанма. Бу джуртланы джокыларым да келмей эди. Узакъдан кыараб бир кёрюме деб келген эдим бу джол да, — деб башын энишге ийди. Саният Назимни сюйгенин эртдеден огъунак да биле эди. Энди уа... Ичинден кёб затлагъа сагъыш эте:

— Назим, сен тишируду деб мени сыйымы кёре эсенг, школ тенгиге санай эсенг, ол таурухланы сагъынма. Мен энди анама...

Олсагъатлай Назим, башын ёрге кёлтюрюб:

— Саният, экинчи кере ёлтюрме мени. Этме насыбсыз, джазыкъ. ...Ийнап меннге! Джюрегими эки джарыб кыарасанг да, алайды. Ийнамагъанлыкъ этесе, билеме. Исси сютден ауuzu кюйген, сууну да уф деб уртай эди, дегенлей, бир кере джангылгъанса, энди кыоркыгъан этесе...

Ол сёзюн да бошагъынчы, Саният ёрге турду.

— Назим, иги джолгъа бар, школ тенгиге санаб джокълагъанынг ючюн, сау бол. Мени бир тилерим: ана тиширыуну бу анады деб сыйын кёре тур. Бош накъырда да этме. Ана саулай суюмеклигин, саулай джюрек джылыуун сабийлерине береди. Башха адамгъа аны джюрегинде орун къалмайды... Қъалмайды...

Назим, кёз къабакъларын кючден кёлтюрюб, Саниятха мыдах къарады. Сора:

— Сау къал, ана, керти насыблы ана бол... Кеч, — деб къолун узатды.

Экиси да эки джанына кетдиле. Назим, аскерде юреннгенича, тири атлаб барады. Энтда бирчик кёрсем Саниятны деб, ызына къараргъа суюгенликге, кесин кючден тыйыб, орамгъа чыкъды. Субай сюекли, чырайлы капитаннга тюбеген кызла кёзлерин ойната къарайдыла. Аны суюгенинден насыблы болурму, деб бири бирине накъырда этедиле.

Назим а, нек келген эдим мен бери, нек джолукъдум мен анга?! Мен биле эдим аны алай этерин, биле эдим... — деб терен сагъышлы болуб, кишини эсле-мейди.

Иги узакъ кетгенден сора, ичинден «Сау къал, ана, сау къал, арну Саният, сен сабийлеринге къараб, ала бла ойшай, кесинги насыблыгъа санайса. Менн насыбым а сен эдинг. Қъараб кёргенликге, къолунга алалмазлыкъ узакъ кёкде джулдуз болдунг меннге. Дженгил-дженгил кетейим бу джерледен тенгизге. Учсуз, къыйырсыз суулада айланырча энтда аллымда», — деб акъылы, эси Саниятда эди.

Саният а: «Биринчи суюмеклигиме керти болмагъаным джетген болур. Багъалатмадым биринчи сезимлени. Назимге уа ышанмагъанлыкъ этген эдим. Кёб кызла сюедиле аны, мен да суюе эдим. Алай а аны джазгъан письмоларына ийнанмай эдим. Мени суюгеними билиб, ол да заманын ашыыргъа излейди, бирлеча, кызланы письмоларындан коллекция джыяр

муратда джазады, деб джууаб этерге излемей эдим, — деб, ётген джылланы эсине тюшуре тебрегенлей,—энди болгъанны барын да дженгил унутургъа керекме. Мен анама...» — деб, сабийчиклерин кёзюне кёргюзюб, ичинден ала бла ушакъ эте, цехге кириб, тенглерине кёшулду.

Ёзденланы Борисбий

УЗАКЪДАГЪЫ ДЖУУУКЪ КЪАВЫРЛА

Ана джюгю ауурду. Сабийини аягъына чыгъанакъ кирсе, кесини джюрегине чанчылгъанча кёрюб ёсдюрген уланы, джашауунда биринчи магъаналы атлам этгенлей, джазыу аны ана бауурундан айырса...

Сау тийрени тойгъа чакътырыб, келин алсам, сую-юмчюлюкге, — деб кёб джылланы узагъына асырагъан саугъасын кюбюрню теренинден чыгъаргъан кюн къазауатны хапары келсе уа? «Анам, саума, сиз а?..» деген кёууанчлы сёзлени орнуна: «Джашыгъыз джигит-леча ёлгенди...» деген хапар келсе уа? Ананы кёзлери къарангы этиб, джюрегин кыйынлыкъ кемириб, башы тегерек айланиган сагъатда уа?..

* * *

Бу кыйынлыкъланы кёлтюрген бек мардасыз кыйынды, алай а ана чыдайды...

Къарачайны кёксюл тауларына къачхы сууукъла тюшгендиле. Кюзде ишленген бичен къалаула ар-базлагъа, колхоз кёшлагъа джыйылгъанды. Джайлыкъладагъы сюрюуле элlege эниб орналгъандыла.

Тийреледе кьобуз, харс, орайда тауушла кьысха-кьыс-
ха чыгъадыла. Къарачайда келин алыу, кьыз чыгъа-
рыу кёзюу башланганды.

Бюгюн ма бизни тийреде да барды той.

Джол узуну, ююшлерин бере, джол тыйгъан ар-
къанладан, темир чыбыкъладан, ат-улоудан кючден
баш алыб келген машинала арбазгъа кириб тохта-
гъандыла. Келинни машинадан тюшюргенликге, тиши-
рыуладан киши къучакъламайды аны. Артхаракъ
къалгъанды да, бары да Секинат амманы сакълай-
дыла. Биринчи ол къучакълаб, келин бла кюёуге ал-
гъыш айтыргъа керекди. Алайды адет тийреде. Алайды
амманы хурмети, сыйы!

...Секинат амма унутмагъанды, унутурукъ да тюл-
дю. Джашла, аны кёре, келиб кетгенлеринде, келинни
бла быллай ушакъ болгъан эди:

— Кюёулюкню джаратдыңмы?

— Къайдам....

— Джарлыды деб къарама, кьызчыкъ Эртде бир
патчах джарлы кьызны тилегенинде, кьыз: «Мен кьол
узатсам, кьолум этегине джеталмазлыкъ патчахха
тюл, былай имбашына джетерча джарлыгъа барлыкъ-
ма», деб кьойгъанды дейдиле.

— Кьой эди...

— Огъай, ол сёзлени магъанасын айыр. Кюёулюкге
гурушханг болмасын. Аты бар, сыйы бар. Тёрт саны
сау... Эрин эр этерик да, къара джер этерик да къа-
тынды.

Секинат эри бла талай джылны ариу джашады.
Кёгюрчюнле кирик, сабийле кёрдю. Алай а хатерсиз
джазыу насыбыны бир къанатын сындырды... эри
ауушду.

Ма ачы къазауатны хапары келди элге. Кьызланы
джаулулукъларын кьысаргъа узалгъан кьоллары кьы-
мылдамай къалгъанча болдула. Джаулулукълары имбаш-
ладан учхалай, джерге мыдах тюшдюле. Анала, бе-

шиклеге кѡабланыб, таи суратха ушаш уюб кѡалдыла... Секинат а? Аны да эки джашы аскер джылдады. Тамадасы юйленгенди. Кичиси уа...

Кѡолуна шкок туталгѡан бары бирден аскерге атландыла. Секинат да эки джашын бир кюн ашырды...

Кѡайтмады гитчеси. Ахыр кѡагъыты алкѡын джанындады амманы: «Меннге кѡайгъы этмегиз. Чотла игидиле. Джангыз сизге, кесим орнатхан тереклериме, хуна ташларыма, ариу макѡамла айта саркѡгѡан сууларыма тансыкѡ болгѡанма. Мени сакѡлагъыз. Хорлам бла кѡайтырыкѡбыз. Ол кюн узакѡ тюлдю...»

Ол кюнню анала бек ашыгъыб сакѡладыла. Бир кѡоллары чагада, бир кѡоллары сабийлеринде, джанларын-кѡанларын артха салмай кюрешдиле. Джаш келинлени нюр тѡгюлген джаякѡларын тер бла джыламукѡ кюйдюрдю, кѡызланы субай санлары бюгюлюб, джумушакѡ кѡол аязлары берчден толду. Джюрекле джаугѡа дерт джетдирирге талпыб, ачыудан темир сыфатха кирдиле. Сакѡладыла хорлам кюнню тиерин. Ол, иги кесек мычыса да, келди. Дуния кѡууанчдан байракѡлача чайкѡалдыла. Бушуула да аз тюл эдиле, алай а, неди мадар, бел кѡатдырыргѡа, тѡзерге керекди.

* * *

...Той баргѡан джерде тауушла ананы сагъышларын чачдыла. Тиширыулары арасында Зуриятха кѡю илинди. «Джашау дегенинг сууча саркѡыб кете кѡреме, — деб сагъыш этеди амма. — Ол кѡб болмай кѡыз чыгѡаргѡанды деб ким айталлыкѡды». Зурият, Секинатха тюбесе, тартынгандан, уялгѡандан, башын кѡлтюралмайды бюгюн да.

Зурият! Бу атны эшитсе, Секинатны санлары джы-

зылдайдыла. Тохтарчыгъы Зуриятны не джерге, не кёкге сыйындырмай джюрюй эди.

Хей, къанлы къазауат! Тохтарчыкъны ананы бауу-рундан джыртыб алмаса эди уа!..

Амма, джюреги кызыу тебе, тиширыуланы ара-сындан акъырын сыбдырылыб чыкъды.

* * *

Бир кюн узакъ республикадан аммагъа кысха телеграмма келди. «Джашыгъызгъа салынган эсгерт-мени ачылыууна чакъырабыз сизни...» Амма, почтачы-гъа окъутуб, бу хапарны эшитгенлей, тамагъына бир зат тыгъылгъанча болуб, солуюлмай иги кесекни турду. Кеси аллына бир затланы кычырыб ийгенинде, кеси да илгенди. Юйден келини чыкъды.

— Не болду, анам?

— Сен ёлмей, мен ёлсем, не боллукъ эди, балачы-гъым?! Таш суратны башымамы урама мен энди. Оу-оу, мен джарлы, мен хариб...

Келини суу келтирди. Амманы бетин сылады. Ол бир кесекден эс джыйды да къалтырагъан ауаз бла айтды:

— Келин, суююмчю чыгъар. Чепкенлик келтир...

Телеграмманы иесине табдырылгъанына къол салдырыгъа деб сакълаб тургъан тиширыуну кёрюб, келини анга соруулу къарады да, эрлай юйге кириб, къагъытха чырмалгъан бир затны алыб чыкъды.

Амма аны почтачы кыызгъа таукел узатды.

— Ал, кызым, къолуму къайтарма. Мен бу хапарны отуз джыл сакъладым, кызым! Отуз джыл! Кёре-се, эсгертме салгъандыла. Джашым адамланы джюрек-леринде джашайды! Джашайды...

Эсгертме! Бу сёзню эшитиб, келини джарыды. Ам-маны болумун энди ангылады. Къара кийиб киялма-

гъан, къарасын ачыб ачалмагъан, сакълаб сакълаялмагъан, унутуб унуталмагъан амма! Ма, джашына эсгертме ишлегендиле. Узакъ джуртда эсгертме салгъандыла... Бош затмыды ол!

Бу огъурлу хапар къысха заманны ичине элге джайылды. Кёб турмай арбаз адамдан толду. Хошкелдиге келгенча джыйылды джамагъат. Зурият да келди бери. Тохтарны алкъын унутмагъанды. Тохтар къазауатха кетген кюн ёмюрге аны эсинден кетерик тюлдю...

— Энди сен да кетесе, не? — деб соргъан эди Зурият.

Къыз тынгылайды. Эринлери къалтырайдыла, джюреги къызыу тебеди.

— Мен сени... — къыз сёзюню ахырын айталмады.

— Мен да... — деб джаш баш энишге къараб къызарды

— Аллах айтса, къазауат узакъ бармаз. Сен дженгилде къайтырса, — деб кёл этеди къыз. — Атам-хариб айтыучан эди, бир кюн темирчини чакъырыб, бир патчах: «Таңгига дери минг чюй хазырламасаңг, аджалыңг джетгеннге сана», дегенди. «Чёгюч тийгинчи, тёш солуу алыр» дегенлей, темирчи, эталлыкъ тюлме сора, ёле эсем да, бир джукълаб къалайым дегенди да, орунга кириб джатханды. Таңг атмай патчахны къаласындан биреулен келгенди да төрт чюй тилегенди андан. «Джангыз чюй да этмегенме, — дегенди ол. — Неге керек эди?» «Патчах ёлгенди да, аны сандыгъын бегитирге төрт чюй табылмайды», — дегенди келген. Алайын, сен поездден тюшюб, шкогунгу къолгъа алгъынчы, Гитлерни сандыгъын бегитирге чюйле излеб башларгъа да болурла.

— Зурият, уллу къазауат боллукъду бу. Алкъын адам улу быллайны кёрмегенди. Алай а биз хорларыкъбыз... Къоркъма, хомухлукъ этмем... Сакъларыкъмыса мени?

— Игитда! Ауругъан адам тангны атарын сакълагъанча сакъларыкъма. Кёзлерими нюрюн джолунга джарыкъ этиб сакъларыкъма. Сен джорюучю джолланы эшмелерим бла сибире сакъларыкъма. Букъум болса, кёздедеги джыламугъум бла суу бюрке сакъларыкъма...

— Кимни акътылында бар эди, былай боллукъду джазыуубуз деб. Алкъын къалам тутуб къатмагъан бармакълагъа, чалкъы тутуб берч болмагъан къоллагъа шкок аллыкъма... Джашауну кечеси-кюню да ариу кёрюннген джылым — онсегиз джылым — энди толгъан эди. Муратларым уллу эдиле... Алай а халкъгъа бирге келген къыйынлыкъды. Окъ къызбайны джокълайды. Қоркъакълыкъ этмем. Қайгъылы болма. Санга болгъан уллу сыймеклиги джарсыгъанына къыйналама джангыз.

...Зурият Тохтарны ашыра баргъан сагъатда кийген чепкенин бюгюн да сакълайды. Ол кюнлени эсге тюшюрюб, кёзлерине джыламукъ ура, кириб келди Секинат амманы арбазына.

Эл джыйылыб ашырды амманы узакъ республикагъа.



Эсгертмени ача, къарнаш республиканы адамлары гаулу джашны юсюнден кёб джылы сёз айтдыла. Бу эл ючюн баргъан сермешиуде джигитлик этиб ёлгенин, аны туугъан джерини адресин пионерле табхандыла. Элчиле апаны аллына келиб баш ийдиле. Ана сёлешалмады. Джашыны къабырына джыламукъ да тамызалмады ол. Ала къуруб бошагъан эдиле...

Ызына къайтыр кюнюнде джашыны къабырындан бир уууч топракъ алыб, къолджаулугъуна туюдю.

Баласыны къабыр топрагъын ууучуна къысхан ана къолланы не уста суратчы да салаллыкъ туюдю, аны

джюрегини къалай тебгенин не уста поэт да айталлыкъ тюлдю. Аны кёрюрге керекди джангыз. Олсагъатда ангыларыкъса ананы къаллай болумгъа киргенин.

Дотдуланы Хыйса

ДЖЮРЕКНИ ЧАКЪЫРЫУУ

(повестден)

Танг эртде атхан эди. Бештаудан тургъан джел терклени чайкъай, бир-бирде джерни зыгъырын сибириб, узакъ джары ашырады. Эртденнги къутсуз болгъанлыгъына, кюн джылы ышарыб тийгенди.

Кёлню юсюнде ууакъ толкъунчукъланы джел ызына тарай барыб, ала тас болургъа, джангыдан, сютню башын аулагъанча, таймаздан къошуб барады. Суу, джагъагъа кесин уруб, тырмысындан ёрге чыгъады, дагъыда, джел шаушалгъанлай, орнуна кириб, сабыр сюзюледи.

Хасан, кёлню тегерегине бир-эки чабыб, джууунду. Ол чыныкъгъан джаш болгъанлыгъына, бюгюн сууну сууукълугъу этине чыгъанакъча чанчыла эди; джел болгъанлыгъы ючюн тюл эсе. Мычымай кюн да кёл-тюрюлдю, джел да сериуонден-сериуон бола тебреди. Сюйюмлю табигъат алкъын джашил кийимге кирмеген эди, джазны бурну къарагъанлыгъына. Андан-мында джанкъозла чыкъгъан эдиле. Джумушакъ джашил кырдыкчыкъла былтыргъы хансны ичинден джер-джерде джоппуланыб чыкъгъандыла. Къуу-шууду тегерек.

Хасан, кийиниб бошаб, кюнбетде орналгъан скамейкагъа олтурду. Аны бусагъатда сагъышы терен эди. Бютеу къралгъа белгили эди анда, уллу Волганы джагъасында, автозавод ишленниги. Хасан а ол ишден

къайдан къалсын! Тюзю, юйде болум да алай къолай тюлдю: анасы бла эгешчигидиле, алай болгъанлыгъы ючюн, эсине тюшгенден Хасан таяргъа унамайды. Аны тенглери бирери-бирер джерге кириб окъуйдула; кёбюсю—ишлейдиле, Хасан а — шоферди. Ма, ючюнчю джылы барады, ишлеб тургъанлы.

«Анамы не хатасы барды? Ашарындан-ичеринден джарты боллукъ тюлдю—эки джашы къатында; ала юйдегили болгъанлыкъларына, анамы менден да бек сюеди...»

«Сонягъа уа къалай этериксе? Аны къоюб кеталлыкъмыса?»—дейди джюрегини теренинден бир таууш Хасаннга. Анга уа джууаб табалмайды, не этиб. Не джаны бла да къараб, кёб сагъыш этиб кёрюб, кеси чегиб билгенди джаш: Соняны бек сюеди, андан айырылгъан алай тынч тюлдю!

Ала экиси да бирге окъуб бошагъандыла орта школну. Джашауну джылы тылпыуу бирча урмайды хар адамны бетине. Соня, майна, Иссисууда институт-да окъуйду, ючюнчю курсну бошарыкъды... Сау болсун, башын уллу кёрмейди, Хасаннга джылы сёлешгенлей турады, умутун сёнгдюрмейди. Хасан да окъуяллыкъ эди суйген джеринде, алай а аллында къала кетди да, энди уа заочно окъургъады мураты. Не башхасы барды, биллим алыргъа суйсенг?! Соня да биледи Хасан тутхан ишин ёмюрде да биширмей къоймаучусун. Ол, Хасанны акъыллы кёзлеринде джылтырагъан джарыкъгъа таймаздаң сукъланганлай туруучанды...

Бузлаб тургъан джер кюнню кючюн ангылагъан болур: къара балчыкъ, аякъгъа джабышыб созулады. Узакъ болмай, терен къулакъда, сабийча, тилкъаууракъ ауазчыгъы бла къара суучукъ джырын джырлай эди. Суйюмлю кюнню бетин къара булутла джабыбды, джайыла келиб, кёк да джыламсыраб башлады. Хасан, джукъудан уянганча, эрлай ёрни ту-

руб, къара пальтосуну джагъасын къайырыб, джолгъа чыкъды. Бюгюн шабат кюндю, ким биледи, Соня келирге да болур юйге. Хасанны бусагъатда андан башха къайгъысы-сагъышы джокъду. Бусагъатда аны бетине къарагъан аны кёзлеринде мыдах умутну сезимин эслерик эди. Сонягъа айтыры кёб эди. Алай а, ала-ны сюзе барса, бири да келишмейди.

«Огъай, алай айтсам, тюз ангыламаз», — дейди Хасан, хар бирер тукъум оюм келгени сайын кёлюне. Ол, шылпылай тургъаннга да къарамай, эки кёлун сыртына чалышдырыб, автостанция таба акъыртын атлаб барады. Орамда кызыу джюрюген адамла джаланбаш, ашыкъмай атлагъан Хасаннга бир-бирде соруулу къарайдыла, ол а аланы эслеген да этмейди. Мычымай джетди джаш ашыкъгъан джерине.

Кюн мутхуз бет алгъанлыгына, ол кюн эртде эди. «Соняны эртденигиде дерслери болур, — деб келди аны кёлюне. — Келсе, кюн ортадан ингирге келликди... Аймыса, сакъларма бир кесек...» Эшик аллында таксиле, автобуса тизилиб тургъанлыкъларына, адам кёрюнмейди: джолоучула, минер автобусларына заманлары джетгенлей, чыгъадыла. Джангур бекден-бек кюч алыб, юй башладан, быргъыладан шоркъала барадыла. Хасан, ашыкъмай сакъларгъа дегенлигине, ичкери кириб олтуралмады. Ол, мюйюшге кысылыб, тютюн тартады. Бети сагъышлыды. Аламатды, ма былай, джангур кёмюклени асфальтда джюзгенлерине къараб тургъан! Заманны къалай кетгенин биллик тюлсе. Хасаннга заман не акъыртын джюрюгенча кёрюндю эсе да, Соня къатына келгенин эслеялмады.

— Не этессе, Хасан? Нек джибийсе джангурда? — деди Соня.

— Сау кел, Соня! Игилик эт! Ичинде адам дауурдан безгенимде, чыкъгъан эдим таза хауагъа. Къалайды окъууунг-башынг?

— Джокъду хатам бусагъатда. Аламат да тюдю, ёзге...

— Былай бер чемоданынгы. Кел, бир ауузланайыкъ,—деб Хасан, Соняны кьолундан ауур къара чемоданны алыб, аллына таукел силкинди.

— Тохта, къайры бараса? Юйге джыйыллыкъ болурбуз, огъесе ол адет кьалгъанмыды? — деди Соня, чамына тартына.

Хасан аны эштири да келмеди:

— Джолоучу болурса, бир кесек олтурайыкъ, арыгъанынг да кетер.

— Тохта, кафегеми дейсе? «Тюбешнуге?»

— Хо. Нек кьоркъдунг аллай бир? Атла берн, — деб, Хасан ызына айланды.

— Мен ары барыргъа суймейме, анда ичкичиле бир кёб боладыла.

— Кел, кел, кьулагъынга алма: биз ичерге бармайбыз да.

Кафеде, кертиси бла да, Соня айтханча, «кьулакъ отлары» дженгерек болгъан адамла да бар эдиле. Ала алай уллу дауур этиб кюрешмей эдиле: хант чачыучу тиширычукъ, джорукъну сакълар ючюн, тамагъын чыртда аямай эди. Бир-бирине къысыкъ салынган столланы орталары бла кьолунда саханы бла къызыу джюрюй эди ол. Хасан бла Соняны къатларына келиб:

— Не ашарыкъсыз, джаш адамла? — деб джарыкъ сорду.

Хасан Сонягъа къарады.

— Джылы зат келтиригиз, — деди Соня.

Кафеде кёб мычымадыла. Ала ашаб-ичиб чыгъаргъа, шошайгъан эди. Батаргъа джеришген кюн къызгъылдым булутдан къараб, айырылыу суйюмлю джарыгъын тегерекге чачханды. Терек бутакъланы учларындан джангур тамчыла салынгандыла.

— Соня, окъуб бошасанг, къайда ишлериксе? — деб сорду Хасан, сёзю неден башларгъа билмей.

— Тольяттиде ишлерикме,—деди къыз самаркъаууракъ ауазы бла! Сора джашыртын къарады джашны бетине: анда не аз да хыны тюрсюн эслеялмады. Соня биринчи суймеклигини сезимин анга бошунагъа ышанмагъанды! Огъай, аллай адам алдарыкъ тюлдю! Хасан, не бек джунчуса да, Сонягъа сёлешмей къоялмады.

— Соня, — деди ол мыдахыракъ, — мени аллым ары айланганлыкъгъа, кесинг билесе...

— Айтмай огъуна къой, билеме не деригинги. «Миллионла барадыла, мен аладанмы хомухма?» Ол болур айтырынг. Мен аланы эштиб бошагъанма сенден эртде огъуна, башха не къошарыкъса?

— Мен узакъ джары кетгенлигиме, аны ючюн биз бир-бирибизге не аз да тюрленмебиз — деб турама.

— Ол сёзлени эштирме меннге, Хасан, тилейме.

— Нек?

— Нек эсе да. Сен мени кимге санайса? Нек ангыламайса? Мен сеннге сорама: Джерии этегинне нек къачаса? Элингде турсанг, не боллукъду?

— Соня, мени ангыларгъа керексе: адамны сыйы адамлыгъы бла чыгъады... Мен да...

— Къачан кетериксе?

— Беш кюнден. Сеннге тюбей кетерме.

— Къыйналма. Къалыр мадарынг чыртда джокъмуду?

— Огъай, Соня.

— Сени тыяр кюч да джокъду, алаймыды?

Хасан, джууабны орнуна тик энишге къараб, башын булгъады.

— Да, джолунг мамукъдан! Хорламлагъа джетиш!

— Сау бол, Соня, — деб шыбырдады Хасан билирбилмез. Кюнню кёзю батаргъа джеришиб, алда, ол джолун башлагъан табада, мутхуз ай кёкге чыкыгъан

эди. Эки джаш адам, бир-бирини юсюнден бу кёзюде кёллерине не келгенин айырталмай, бири джунчуб, бири да, — амалсыздан, — хыныракъ тийгенине ичинден сокъурана, айырылдыла.

* * *

Самолет Куйбышевни аэродромуна келгенин стюардесса—джаш бурмачач кызычыкъ — билдирди. Джерге тюшгюнчю огъуна сезген эди Хасан ачы сууукъну. Джер-джерде кюртле къаланыб, джел кёзюнгю ёрге ачдырмайды, къарны боранлатады. «Мында уа сууукъ кёреме», — деб келди Хасанны кёлюне, анда, Кавказда, джыйырма эки градус джылылыкъны эсине тюшюрюб, кеси аллына ышара. Сагъат тогъуздан атлагъан эди. Адамла ичгери кириб олтургъандыла: бусагъатда Тольяттиге автобус джюрюмейди. Хасанга не эсе да былайгъа джыйылгъанланы барысы да ары барлыкъча кёрюндюле. Адам кёбдю, барысы джылы кийиннибдиле, джангыз бу эди джалан пиджагы бла — джыйылгъанланы кёбюсю анга сейирсиниб къарайдыла. Майна, бир джерге джоппуланыб, гюрджюлюле кеслерича кызыу сёлешедиле. Аладан берлакъда, сахтиян тапчанда юч азербайджан джаш, орталарында олтургъан орус кыздан кёз алмай, «не айтады» — деб, анга тынгылайдыла. Хасан аланы къатларына барыб олтурду.

— Сен а къайдан келгенсе? — деб сорду джашланы бири анга. — Кийиннгенинге кёре — узакъданса.

— Да, мен да сизден бир кесек джууугъуракъдан келгенме, — деди Хасан ышарыб. — Черкесскеденме... Иссисуудан узакъ болмай, биле эсегиз да...

Юч джаш да, кыз да башларын силкдиле: Исси-сууну билмеген адам бармыды!

— Танышайыкъ, — деб къолун биринчи узатды къыйырда олтургъан джаш. — Мени атым Гарибди.

— Весал, Вали, — деб Хасанны къолун тутдула ол экиси да.

— Мени атым Лирады, — деди сюйюмлю къызчыкъ, гитче акъ къолчугъун узатыб.

— Къайданса? — деб сорду Хасан.

— Лениногорскеден. Эштгенмисиз? Татарлыма.

— Айхай, эштгенбиз, — деди барысы ючюн да Гариб, Хасанига айланыб: — Джылы кийимниг джокъмуду? Биз да былайда кийингенбиз.

— Хо, — деди Весал, — Кавказны эсинге тюшюргенден хайыр джокъду энди, ишлерге келген эсенг.

— Таукеллендирдигиз, — деб Хасан чемоданына узалды...

Эшик аллы сууукъ болгъанлыкъгъа, адамла кирибчыгъыб турадыла: кими самолетдан тюшюб келеди, кими — тынгысыз болуб, кетер заманын ашыкъдырыб, джюрюйдю.

Эшик ачылыб, эки къыз кирди. Ала тегереклерине къараб тургъанлайларына, Лира орпундан секириб ала табагъа мыллыгын атды:

— Рая!

— Лира, къайдан чыкъдынг?

Къучакълашдыла.

— Бу мени тенг къызымды, Зина, бир джерде джашайбыз, — деди Рая, негерин кёргюзтюб. Лира экисин да джашла таба тартды:

— Келигиз, олтуругъуз. Танышыгъыз: была Кавказдандыла...

— Биз туура Кавказдан да тюлбюз... м-м-м.

— Тау Артынданбыз, — деди Гариб, къызланы къолларын тутта.

Рая — келбетли орус къыз, кёксюлдюм джылы пальтосу тобугъуна джете, джылы джарыкъ кёк кёзле-

ри бла — Хасанны къатына олтурду. Зина уа джашланы ёрге тургъанларын алай бек онгсунмады:

— Джашла, кыйналмагъыз!

— Ол сёзге бир къара! Къайда кёргенсе, сора, джыйырманчы ёмюрде эркишиле рыцарлыкъ этмеген?—деб, Лира Зинаны ийнакълаб, олтуртду.—Рая,—деди ол, бир джанына айланыб: — Ий, бир айт, ненча джыл болгъанды биз айырылгъанлы?

— Алдамай эсем а, сегиз джыл болады. Биз 1962 джыл кёчюб кетген эдик да...

— Джашау дегенинг сейирди! — Лира, кёзлерин сагъышлы сюзюб, башын булгъады.

— Мен да тюбөб къалырма да, кимге болса да бизни табадан, — деди бусагъатха дери тынгылаб тургъан Хасан.

— Тюберсе — тюбер. Вообще, былайда тюберге боллукъса, — деди Лира, — сейирди джашау дегенинг...

Кечени ауурлугъу эртде кетген эди. Джаш адамланы кёбюсю къалкыйдыла. Хасан кёз да къысмады. Ким биледи, муну кёзюне аллында не боллугъуну юсюнден сагъышла келе болур эдиле. Тюзюн айтсакъ, сагъыш этерча эди. Ол алкъын Сонядан айырылгъанына толу ийнашыб къалмагъанды: бир-бирде къатындады деб турады, Бусагъатда болумну унутуб, бир джанына бурулуб, Сонягъа сёлеширге ангарылады. Мычымайын акъсылдым танг да атды, чыракъланы джукълатдыла. Аяз да къакъмайды. Джерде къар, асыры тазадан, кёксюлдюм кёрюнеди кёзюнге. Мутхуз эртденни кюн джарытды, тёгерек эриб тебреди.

Кюнортагъа, асфальтда эриген къардан ууакъ-ууакъ кёлчукле джайылдыла. Къарны ауурлугъундан бюгюлюб тургъан терекле бир кесек беллерин тюзетдиле, юй башладан тамчыла, бир-бирине ал бермей, агъыб кёшулуб, таш джолгъа саркъдыла...

Узун тар коридорда адам чагъым болгъанлыгъына, секретарны эшиги джабылмайды, адам асыры кѣбден.

— Бизде ишлене тургъан заводха, — дейди ол, барысын да ауузуна къаратыб, — учсуз-къыйырсыз Россияны джерлеринден кѣб адам келеди. Биз анга къууанабыз — джаш тѣлюню кѣолу бла джашауну излеми толады. Дангыл тюзде деу завод къураллыкъды, билемисиз сиз аны къаллай зат боллугъун?! — секретарны кѣзлери ъхтем джандыла. Асыры учунгандан, ол, керекли сѣзю табмай, ууучуна джѣтел эте, ишни болумуна кѣчдю:—Алай демеклик, джолдашла, иш кѣбдю. Кѣб эсе уа, кесигиз билесиз, кыйынды. Былайда хомухлукъ чыртда джарарыкъ тюлдю. Биз хорларгъа керек-биз, хорлам а кеси аллына келлик тюлдю! Эсигизге салама: заводда иш кыйынды, олтуруб тютюп ичерге заман табарыкъ тюлсюз — конвейер джорукъ бла ишлериксиз. Иги сагъыш этигиз.

Оюм этсиплеми, деген эди да, секретарь бир кесекни тынгылаб турду. Джаш тѣлю сѣз кѣошмады.

— Энди болумну билдигиз, кесигиз кѣрюгюз,— деди ол, сѣзюп тамамлай.

— Андрей Павлович, — деб, алгъа чыкъды кызыл къанлы келбетли джаш, — биз былайгъа кѣоркъаргъа деб келмегенбиз, ишлерге деб келгенбиз, ушата эсегиз, сѣзден ишге кѣчейнк.

— Аферим, Алексей, — деб джашланы бири аны имбашындан къакъды. Кызла бирден ышардыла.

Бир затла айтды Зина да кеси аллына.

— Алай эсе, — деди секретарь, — ашхы джолгъа!

Чачылышдыла.

Джумушакъ «Икарус» аэропортдан Тольяттиге тебреди. Мылы асфальтда чархла джырылдаб барадыла. Джол, тогъай айлана барыб, чегетни ичине киреди.

«Джырларыкъ!»—деб кычырды кыйсы эсе да.

Джырны ариу макъамы узакъгъа созула эди. «Икарус» кызыу барады, алай а, не кызыу барса да, алкъын

заманны озгъан улоу чыкъмагъанды. Кюн да, кёзге кёрюнмей, джолун къората барады. Ма, Тольятти. Шахарны кыйырында, троллейбусну ахыр тохтаучу джеринден, джол бир джанына бурулады. Анда, дангыл тюзде, эки-юч мекам кёрюнеди. Джолла айырылгъан джерледе «Бютеусоюз комсомол къурулуш» деб джазылыб турады. Ма завод. Аны аллында вагончукла бардыла, алададыла къурулушну тамадалары, ишчилери. Мекам уллу болгъанлыгъына, алкын иши кёбдю. Былайда кёрмезлик адамынг джокъду. Майна, тобукларында озгъан резин чуруклары бла къызгылдым балчыкны ийлеб, электрикле индекни ичи бла мазалы къара кабелни тартыб кюрешедиле, алада арлакда сантехникле быргъыланы джалгъайдыла. Заводну ичинде уа монтажникле конвейерлени джарашдырадыла... Майна, талай къыз, челеклери, буштуклары бла, къабыргъаланы сюртюб кюрешедиле. Была барысы да джаш адамла эдиле, алгъаракъ келгенле. Ала кеслерин бир кесек ёхтемирек тутадыла.

«Къалай кёб иш барды былайда! Машинала чыгъарыб тебрер ючюн а, алкын иги терлерге керекди, — деб келди Хасанны кёлюне. — Бу къурулуш да джашаучады, адамланы бирикдиреди. Бошунагъа джазылмагъанды: «Аталарыбыз Магнитканы къурагъандыла, биз а — автозаводну» деб, тюз заводха кирген джерде...»

Таулу джаш, былайда ишлеригине къууана, алгъа таукел атлады.

* * *

Келген кюнлеринден башлаб ишлеб тебретиле джашла, къызла да. Хасан сантехниклеге болуша эди. Тышындан къарагъан адам анга шекиртди дерик тюлдю: Хасан темир быргъыланы уста биледи, радиатор-

ланы чачады, джыяды эмда керекли джерлерине тагъыб, джалгъайды. Иш кызыу барады. Заводха «Фиат» кампаниядан машиналагъа керекли затла тохтаусуз келгенлей турадыла, джаш тѣлю ашыгъыбды; «Къачан джыйыб тебрерикбиз?» Алай а мадарынг неди? — сакъла, мекам битгинчи.

— Монтажникле аллыбызны тыярыкъ тюл эселе... — деб къайгырады юй сюртючюлени башчысы.

— Бизде тыйгыч боллукъ тюлдю -- мени къушларым экишер къатха толтурадыла мардаларын, — дейди анга джууабха чѣрчексиниб, монтажниклени тамадасы, къаракъаш субай башкир джаш Сейфулла.

Былайда тюзню, терсни табмакълыкъ кыйынды: хар ишчи кесине базады, сѣюне неди. Тѣртеулен да полну «джасаб» кюрешедиле, башларын ѳрге кѣлтюрмей. Аскерден джангы къайтхан болурла: тѣртюсю да саргылдым формаларын тешмей ишлейдиле. Ала киши бла да даулашмайдыла, керекли затлары къатларындады, джарымындан асламысын битдиргендиле.

— Аферим! — дейди къурулушну тамадасы, аланы ишлерине къараб. — Быллай джаш тѣлюбюз болуб, бизни не хатабыз барды? Аферим!

Хасан, радиаторну хырын буралмай, кѣб кюрешди. Ол, не къарыуун да аямай, тишлерин къаты кысыб, силкинди, алай болгъанлыгъы ючюн, тотму болгъан эди да, чыртда тебмеди.

— Къайда, келчи, экибиз да бир кѣрейик, — деб аны бир джанындан токъ джаш чыкъды.

«Тохта-тохта, къайда кѣрген эдим мен муну?» — деб сагъышланды Хасан, алай а эсине тюшюралмады. Таулу джаш, алай уллу разы болмай, биягъындай, узунуракъ темир таякъ бла бурургъа кюрешди.

— Терсине бураса, сабырыракъ бол, чоюндан этилгенди: сыныб къалмасын, — деди биягъы джаш, Хасан аны сан этмегенин къулагъына да алмай. — Сол хырды, значит, онг джанына бурургъа керексе... Сейирсин-

ме; мен сантехник болуб сегиз джылны ишлегенме.

«Алексей!» — деб келди олсагъатлай Хасанны кёлюне.

— Хасан, — деб узатды ол кьолун, раднаторну хырын буруб бошагъанлай.

— Алексейме. Кючюнг кёб кёреме. Анда не болуб ишлей эдинг?

— Къайда? — Хасан Алексейни сорууун ангылаялмады.

— Кавказда дейме, бери келгинчи...

— А-а-а. Шофер эдим.

Алексей ууакъ-ууакъ башын силкди...

— Арт эки джылны мен да машинада ишлегенме. Сен джукъда окъуймуса?

— Огъай. Быйыл кёрлюкме, заочно киралсам. Сен а?

— Политехническийде окъуйма. Экинчи курсунда...

— Мен да, ары киралсам, кёрлюкме.

— Да сени назмула джазгъан хапарынг барды да, журналист-зат боллукъса деб тура эдим.

— Назму джазмагъан адам бармыды джашлада? Аланы алай бош джазама... Билемисе, литератураны бск сюеме.

— Математиканы уа?

— Аны да.

— Аман тюлсе: залим боллукъса, — Алексей, джылы ышарыб, Хасанны имбашындан къакъды. — Хасан, мен тюнене бир джерге джарашханма, кел сен да.

— Биргенге адам бармыды?

— Огъай. Экибиз турубуз.

— Общежитие бергинчи, кел. Кесинг кёрюрсе: бир да иги джерди, чегетни къатында, Волгадан да узакъ болмай. Мен арматурщикле бла ишлейме, ким биледи, бир-бирибизге тюбеялмай къалсакъ, ма, — деб Хасанга адресин берди. — Келмей къалма!

— Лёша, кьайда тасса? Сени излеб айланадыла, дженгил бол! — тегерекбет сарычач кьызчыкъ анга суююмлю кёзлерин джандырды, сора, Хасанны эслеб, ийнакъ къарамын джашырырга кюрешди.

— Уялма, — деди Алексей, — таныш: бу Хасанды, Кавказдан келгенди, къарачай миллетденди, кеси да алапат джашды, билемисе?! — Алексей, ал бармагъын тиш тургузуб, кёзлерин кьызчыкъча сюзю. Кьызчыкъ, олсагъатлай шум болуб, кьолчугъун Хасанга узатды:

— Люба, — Алексеиге джумушагъыракъ: — Леша, айыбды, сакълаб турадыла.

— Кетдим. Хасан, унутма, келмей къалма. — Алексей заводну аргъы кыйырына чабханлай кетди. Ол кетер-кетмез, саптехниклени башчылары да джетди: кьолунда, темир чыбыкъга тизилиб, чоюн пробкалары.

— Быланы орунларына бояу джагъыб салырга керекди, — деди ол Хасанга, — этапырмыса? Кеч бола тебрегенди...

— Нек эталмайма? Бер бери дженгил!

— Заман да аз къалгъанды — тамблагъа кьоярмы эдик?

— Не тамблады ол? Мен ма бусагъатдан огъуна битдирейим аны...

— Огъай, кьолну учу бла этген джарарыкъ тюлдю: сууну ийгенден сора акъсала, табсыз болур, андан эсе, тамбла деменгили этерми эдик дейме...

— Бюгюн огъуна тындырайым, — деб, Хасан, экинчи номерли кысхачны алыб, ишге киришди.

Ол заводдан кеч чыкъгъан эди. Кими — чегетден, кими тепсеуден, кими ишден кечигиб къайтхан джаш адамла кёб эдиле. Троллейбус тыкъ-тыкълама болгъанды. Аллында сюелген джашдан Хасан Алексеини тургъан джерин соргъанында, ол, ызына айланыб, ышарылыб джууаб берди:

— Иги кесек барлыкъса сен а. Энтда юч остановкадан тюшериксе, ашыкъма.

Тюшгенлей огъуна, Хасанны кёзюне мюйюшде юйню мангылайында Мичурин атлы орам илинди. Ол экинчи номер эди: «Алексей а бешинчидеди, аргъы джанында болургъа керекди», — деб, Хасан орамны башындан кирди. Ма, мюйюшден ючюнчю юй; бояу бла бурууну эшигине «5» салыныбды. Узакъгъа созулмагъан таза орамчыкны кыйыры нарат чегетге тиреледи. Орамгъа алкын чайыр тешелмегенди, алай а тазады: таш тешелиб, къум къуюлгъанды. Былайдан узакъ болмай къурулушчула ишлейдиле... Майна, эм башларында кызыл байракъларын джел тарай, мийик кранла, хамхотларын кёкге тутуб, кирпични, тылданы кёлтюруб, эринчек буруладыла. Адамла уа кызыу кымылдайдыла. «Эски шахарны кенгертедиле, — деб ойлашды Хасан. — Таб джерге джарашхан кёреме Алексей. Ангыламагъан джаш а тюлдю, бир кесек дюргенлиги джокъ эсе...»

— Хасан, нек сирелиб тураса? Кир бери, — Алексей аны бусагъатчыкъда эсledi.

— Да, «бу джандетге джаны саулай къалай тюшюб къалгъанды Алексей?» — деб, сейирсине тура эдим кеси аллыма.

— Ариулукъгъа артда къарай турубуз, кел юйге. — Алексей Хасанны аллында джиберди. — Тётя Катя, къонакъ келгенди бизге.

Алексей бу юйде джашагъанлы эки кюн болгъанлыгъына, кесин юйлюча джюрюте эди. Хасан, Алексейни ол халисин джаратыб, онгсуннганын ичинден чертди: не тукъум адам бла да эбин келишдирликди бу халал кёллю джаш!

— Игиди, игиди, — деди къарт къатын, белин тюзетге, Хасаннга джити къараб. — Наташа тюкеннге кетиб турады, келгенлей, сыйлар, барыгъыз ичкери.

Наташа, кьонакъбай къатынны уллу къызы, эки сабийи бла эринден айырылыб тура эди. Анасы Алексейге бушууун билдиргенинде, ол, ичинден къайгырса да, не аз да тюрлемей, Екатерина Васильевнаны кёлюн басхан эди.

— Тётя Катя, — деген эди Алексей, этиучюсоча, джумугъуракъ кёк кёзчюклерин гузаба къагъа, — кёлюгюзню аман этмегиз. Бусагъатда джашау алайды: джаш адамла бир-бирине эришедиле да, не бош затчыкыны юсюнден да къаугъа чыгъарыб тебрейдиле. Бир кюнню джаным къыйналыб джашамаз ючюн, мени сартын, айдеклей кетерикди ёмюрюм. Айырылгъан бусагъатда адетча болуб къалгъанды... Къайгырмаз, Наташа да табар насыб юлюшюн...

Екатерина Васильевна, беш сабийини анасы, Алексейге джашыртын къарагъан эди: «Ичинден кюле тура болурму меннге?» Огъай, Алексей не аз да ышармай эди. Ол огъай эсенг, аны кёзлери сагъышлы сюзюлюб эдиле—къарт къатын ичинден аллай оюмда тохташды.

— Алайды, алай. Бек таб ангылаб тураса, джаш болсанг да, сау бол! — деген эди ол джууабха.

Алексей чамы-накъырдасы джарашхан, джарыкъ джашды. Не къыйын кёзюуде да, аны буюгъуб кёрлюк тюлсе — алайды аны халиси. Ингирги шхууурну ашаб бошагъанларында, джашла ушакъгъа къыздыла.

— Муну окъугъанмыса? — деб сорду Алексей, стол юсюнден къалау китабладан бирин ала.

— Къайсыды ол?

— Александр Дюма. Залим джазады. Башы уа болгъанды дейсе!

— Лёша, бош заманыгъда китаб окъубму тураса? Къалай кёб китабынг барды!

— Китабланы бек сюеме... Иги китабланы. Былада аман китаб джокъду. Ма, Толстой, Блок, Есенин. Эх!.. Алексей кёзлерин сагъышлы сюздю.—Билемисе, Хасан, къуру да китаб окъуб турсанг — эригириксе, киногъа

да барыучанма. Сен келирни аллында Люба кирген эди, «киногъа барайыкъ» деб.

— Нек бармадың? Мен сени сакъларыкъ эдим.

Алексей Хасанны имбашындан къақыды:

— Эх, къарнашчыгъым, джашау дегенинг — сынгар такъыйкъады. Бир кере джашайса джарыкъ дуняда— аны да адамыча ашырмасанг — не файда?! «Киногъа нек бармадым?»— дейсе Люба бла. Ол не ангылайды деб тураса? Ол эрикгенин кетереди, мени джюрегимде къайнагъан сагъышлада аны иши джокъду...

Алексей «философиясын» созуб баргъан болмаса, тохтар акъылы джокъ эди. Хасан да аны аузуна чабмады, тегерап, сёзюн бёлген кёзюуде соргъан болмаса.

— Экибиз да. — деди Алексей тютюн къабындырыб, ичине джут тарта, — экибиз да Есенинден акъылы тюрлюз... Ол къалай айтханды, билемисе? Эсинге тюшюрчю:

Пойте, пейте в юности,
Бейте в жизнь без промаха,—
Все равно любимая
Отвстает черемухой.

— Аны не ючюн айтханлыгъынгды, Лёша? Ангылаялмадым.

— Не ангылагъаны барды аны, сора? Люба къатыш киногъа барсам, Аня уа? Аня мени суюген этеди... Ма, алайды, шохум, мени чотум...

— Къатышыб тура кёреме сен, Лёша. Есенинни джазгъанларын уста билесе, алай а унутма бир затчыкны: къаллай къыйын заманда джашагъанды ол фахмулу адам. Ол кёзюуде хар инсан джангы джол излегенди; джашаугъа толу ийнапыб да къалмагъандыла, ол огъай эсенг. Окъучу сен аны «Тиширыугъа письмосун», неда эсингдемиди:

Но и себя я не сберег
Для тихой жизни, для улыбок.
Так мало пройдено дорог,
Так много сделано ошибок,—

деб сокъураннганы? Аны унутма. Ол — биринчиси Экинчиси неди десенг, адамны бир джашауу бола эсе, суйген адамы да сынгар бир болургъа тыйыншлыды.— Мени кѣлюме келген алайды.

— Хасан, философиядан хапарынг бармыды? Ким-лени окъугъанса?

— Да, Кантны бир кесек окъугъанма, ѳзге, ол затха терен киралмайма... Алай а философия: «Эки къызы суй!» — дей болмаз кишиге да, — деб, Хасан Алексейни джебегине тиерге умут этди, алай болгъанлыгъы ючюн, ол бусагъатда сагъышлы эди.

— Билемисе, — деди ол, джангы джукъудан уянганча, башын ѳрге тутуб, — сынгар бир затха сагъышлыма.

— Не затды ол, ички сѳз тюл эсе, айт.

— Адам джер джюзюне нек тууады? Джашауну магъанасы неди? Мен аны излегенли иги кесек заман болады...

— Не табдынг да?

Алексей имбашлары къакъды:

— Ким биледи? Мени сартын, энчи кѳз бла къарасанг, не къадар кѳб танышынг болургъа керекди, кѳб адамны суй... Къайдам... Къысхасы: чыртда заманыгъы бош ийме. Мен алай ангылайма.

Алексей тенгини кѳзюне битди.

— Къызланы барысын да суйюб бошайлыкъ тюл-се, Лѳша. Башынгы бош аурутаса...

— Сен а къалай ангылайса, Хасан?

— Неси барды аны? Джашау сенден не излей эсе— аны толтурургъа кюреш, къарыуунгу аяма да. Сѳз ючюн, биз барыбыз да джер-джерден заводну ишлерге

джыйылгъанбыз, къралыбызны чакъырыуу бла. Алай демеклик: керекли ишни баджарабыз бирлешиб. Мен ышанама: заманыбыз бош кетерик тюлдю. Къысха заманны ичинде чайыр джоллада биз ишлеген машинала джюрюб тебрерикдиле. Андан уллу насыб къайда!

— Сени суйген къызынг бармыды? — деб сорду Алексей акъыртыныракъ.

— Барды деб турама.—Хасан джылы ышарды.— Институтда окъуйду.

— Аламатды да, шохум!

— Кеч болгъанды, кел джатайыкъ, — деб, Хасан тешишиб тебреди...

Кёбекланы Билял

ДЖАЗ

(С-гъа аталады)

«...Аэропортдан джазама. Джюрегими къычырыгъы сау дуниягъа эштилгенча кёрюнеди. Экибиз айырылгъанлы озгъан юч сагъатха къаллай сагъышла, къаллай умутла талайдыла мени. Талай такъыйкъадан минерикме самолетха. Ким биледи, кёксюл хауа тенгизни чексизлиги мени къайгъыма къошуллукъ эсе уа. Къызбайлыкъдан, тёзюмсюзлюкден айтады деб айыб этме, тилейме. Сени бла ашыргъан кюнлерими, анасы сабийин ийнакълагъанча, ийнакълайма. Билеме, насыб буз болмаз, эриб кетмез. Эрисе да, суу джерге сингигенча, къалыр джюреклерибизде. Къалыр, кёксюл кёкде джылтырауукъ джулдузла къалгъанча..»

Тенглеринден башхалыгъы джокъду аны. Субайды, назикди. Джангы туугъан сабийникича, тазады тюрсюню,

кесгин, ариу керкилген, балий суу ичирилген эринлери. Кёзге тюртюлген кёрюнмезча къарангы кечени бояуу сингиген бурма чачы, ингичге, тогъай къашлары. Ол джазды. Къызны атына Джаз аталгъаны аны артыкъ да бек ушатады джаз кёзюуде чакъгъан табигъатха, гокка хансладан джасалгъан тюзге.

Къышны сууукъ кюнлеринде келген эди Джаз бизни шахаргъа. Джашыралмады башхалагъа ушамагъан халисин. Джазгъы кюнню кёгюню теренлигича, ёхтем джюрегини тазалыгъын. Аны тёрюнде джашагъан оюм-ланы, сагъышланы, бушуу бла къууанчны, джарсыу бла къайгъыны уллу къара кёзлери айта эдиле.

Келди шахаргъа Джаз, тюбеди тенгиме. Мыдах эринлери къалтырай, тынгылаб тургъанлай, айтдыла аны ич болумун кёзлери.

— Узакъ джолну келгенме сениге къараргъа, кёрюрге, огъурлу кёзлеринги джылыуун сынаргъа, сагъышлы башынгы сыларгъа. Терекден айырылгъан чапракны джел сюргенча, сени кёргюзюрге деб бюгюннге дери айландыргъанды джазыуум. Тюбедик. Мен Джазма, эште-мисе? Кёремисе? Сеземисе мени? Огъай, къарама кёкге, кюкюремейди ол. Кёкюрегимде джюрегимн тауушуду ол. Эштемисе джазны ауазын?

— Эштеме, кёреме, Джазым. Джаралы джазыуну сау этерге туугъан Джаз болурса сен. Билемисе мени ким болгъанымы? Мен джерме, мен суума, тенгизме, хаума. Мен джаз кюнледе сейир джашнагъан къайын терекме, адамма, джангы чагъа башлаб, дунягъа ышаргъан гокка хансма. Къобан суу бла тенгизлеге къуюлама мен, эркин аяз бла дунияны аулайма мен, джарыкъ кюнча, дунияны джылытама. Къайда тас бо-лады ол джылыу?

— Мендед ол джылыу. Урлагъанма сенден аны, адамлыгъынг бергенди саугъагъа. Энди кетсем да, къа-

тынгдан, ол джылыу джашарыкъды биргеме, — дейдиле кёзле.

Мыдахдыла таза кёзле, терең кёзле, шош кёзле. Тюбегендиле насыбха бюгюн ала. Сейирди джашау, табигъат, адам. Сейирдиле Джазны салкъын кёзлери. Насыб, узакъ джолланы кыдырыб, кимни болса да унутуб, заман озгъандан сора, джазгъы кюн къар джаугъанча, билмей тургъанлай, ол хадаус айлана келиб, адамны юсун басыб кёйса, джюрекге ауур тиеди. Джашнайдыла кёзлери.

«Джюрегим тыхсыб, кыйналыб, бютеу джерни аулаб келген эди былайгъа», — дейдиле Джазны кёзлери, эринлери уа тынгсыздыла. Излем кёбдю. Энди табды кереклисин. Суу джетмей саргъалгъан джазгъы хапсча, шиджиледиле санла. Уллу джел джукълангандан сора тенгизни кючлеген мамырлыкъча, алагъа да келир сабырлыкъ бла шошлукъ, хурмет бла токълукъ. Терек тюбюнде салкъын сакълангача, алада да сакъланыр ышанмакълыкъ. Илячин уясын сакълагъанча, сакълар джюрек ышанмакълыкъны кесинде, санлада.

Къышны огъурсуз, боранлы кюнюнде кирген эди тегими джюрегине хурметли Джаз. Джазыуну халатын тюзетген, келген джангурну тыйгъанча, кыйын болгъанлыкъгъа, тюзелди ол да. Бугъоуладан къутулгъан джюрегини къанатларын кериб, солуу алгъаны сайын кёкюреги ёрге чыгъа, марал сют ичирилген тюрсюнюнде кюнню бояулары ойнай тюбешди. Джаз кёру анга буюрулгъан чырмаулу джазыугъа. Дунияны тарлыгъына сыйынмагъан, ёхтем джюрекле кёзлерини гинджилери бла сёлешдиле бир-бирине. Айтдыла кёб джазыуну муратларын.

— Сау къал, насыб. Сен, джумарыкъ кирик, учуб келсенг да арбазгъа, сени тутуб, ёшюннге кыссала да къолла, ийнанмайдыла кёзле.

— Джаз, багъалы Джаз. Сенсе адамгъа бу дуняда джумарыкъ тауукъ. Сени джазлай турлугъунга ийнана-ма мен.

— Кетеме мен энди узакъгъа. Джюрегим а къалады сенде, тюшюб тузакъгъа. Кетеме, къайры баргъанымы да билмейме. Сау къал, тенгим, муратым, сюмеклигим. Не зат аллымы сакълагъанын билмейме, джолну ахырында уа, эртденги джулдузча, джангыз кесинги кёреме, — дейдиле кёзле. — Сен джылытханлай турлукъса. Бара-барыб, джаралы джазыугъа джашау хыны тийсе, унутма мени. Мен, къачан да, къайда да сени бла биргеме, сеникиме. Къауданга джилтин тюшгенча, кёзлеринг бла джюрекге, санлагъа от салгъанса. Джукъларынын, кюйюб бошалырын да излейме.

— Джукъланмайдыла сеничала къышны къыяматында. Эки джюрек бирге болуб бузламайды дуняда.

— Бушуу бла ёлюм, алдаулукъ бла аманлыкъ, тилчилик бла эки бетлилик, къара мыртазакълача, сюелиб турсала да къатымда, къууанч бла насыб, ашхылыкъ бла тазалыкъ, хурмет бла игилик биргемде джашарларын билеме, дунягъа нюр чачыб. Джангы тууб келген эртденнге ушагъанлай, тютюнлемей джаннганлай къалыргъа сюеме.

Гитче боран туудурады уллуну, марал джангур да келтириученди бузну. Келтирди заман да кеси къайгъысын. Сууну эки бёлгенча, айырды экеуленни. Айырды, бара-барыб бир тенгизде тюбешдирир ючюн аланы. Джаз бла тенгим бирдиле, биргедиле, къарайдыла бирбирине узакъдан, къарагъанча огъурлу кёк джерни ашхы ингирине. Заманнга кеслерин сыната джашайдыла ала, уясына термилген къанатлылача. Акъ тубанла кибик, юрюлюб къобадыла эсде озгъан кюнле.

— Таула бла суула, боранла бла джелле тыйсала да

аллымы, сакъла, къайтырыкъма мен сеннге, — дейдиле мыдах кёзле. — Унутма.

Чыгъыб кетгенди таулу къыз кёк джолгъа. Ашхы иннетин, ариу халисин, джюрек тазалыгъын, келбетли тюрсюнюн, джашаугъа суймеклигин, джюрегин саугъагъа къойгъанды тенгиме. Ауур, къара булутла кёкде джюзюб не кёб айлансала да, джерге къайтыучандыла. Алайды джашау, алайды адам.

Энди уа, кёк ингир шахарны бийлей, дуняны аулай келиб, орамлагъа джайылгъан кёзюуде джашил арбазгъа чыгъыучанды тенгим. Мыдах кёзлерин джибериученди узакъ джолгъа. Уллу джюреги кёкюрегине сыйырмай, излемге кесин бериб, учаргъа хазыр болуб тургъанын айтадыла сабыр кёзлери. Кюн сайын джазны сакълайды ол. Къыш, джай да, къач, джаз да сакълайды ол. — Унутма... унутма,—деб урады джюрек.

Джазны письмо тизгинлери къалтырайдыла къолда...

ФАЙРУЗ

(Н о в е л л а)

Къартайгъан Файруз, насыб юлешиннген кюн бир уллу джумуш айтылыб, аны тындырыб бошагъынчы, насыб юлюш къалмай, мыдах болуб, юйюне къайтхан болур эди ансы, бюгюннге дери озгъан кюнлеринде къууанчланы санаса, беш бармагъын бюгюб да нек бошамайды?

Алай а бир къолда беш бармакъ болгъанлыкъгъа, биреулен джашауунда тёрт уллу къууанчха тюбесе, ол кёб тюлмюдю? Неуа хар адамны уллу къууанчына бютеу тийре, эл къууанмаймыды? Сора, элчилени хар бири талай къууанч этиб турса, сау джылны ичинде къууанчсыз кюн болмай къаллыкъмыды?

Аны ючюн болур Файруз кесини джашауун ёмюрде табалмай бюгюннге джетгенди. Бюгюн а, не этсин, къартлыкъны да тѣппесинден къарамагъанлай, ауруугъа кесин хорлатыб олтурады орунда. Къачан эсе да джашланы джукъусуз этиучю уллу къара кѣзлери, юйню ичин тинте келиб, къабыргъада суратлада тохтайдыла.

Файруз сагъышланады, эсеблейди, тергейди, къууанады, къайгъырады, учунады, сезеди, тыхсыйды, ауругъан башын къуш джастыкъгъа салыб, сабийлигине, джашлыгъына, биринчи къууанчына учады...

Тау арасында орналгъан тар эл. Уллу арбаз. Кенг къууанчха тарлыкъ этеди ол. Омакъ джашла. Чилле, кюпес джаулукуланы чачакъ этеклерин аязгъа ойната, тепсейдиле ала.

— Ай, огъурлу, айджаякъ келинчикни тепсетмей ма-дар джокъду.

— Келинчик, джаным, джангы юйюнгде бир тепсе.

— Келинчик...

— Келин...

— Келин...

Кеси кесинден уяла чыгъады Файруз ортагъа. Джаулугъуну этеклери къанатла болуб къалса, учар эди кѣнге, суюгенини къолундан тутуб. Алай а, суюгенине тюбегенди да, джерде, бу огъурлу таланы арасындагъы кѣк элде да насыблыды Файруз. Тойдан сора уа хурметден толгъан отоуда къуру экиси. Аны исси солугъаны...

Теке къалкъыу бузады насыб кюнлени. Ол къалкъыу кѣбге созулса уа!

— Анам... Ання... — Алгъын анасыныкылача уллу къара кѣзлерин мыдахлыкъгъа хорлатыб сюеледи Файрузну ючюнчю насыбы — кызы Гокка. Аны, толгъан айча, ариу тюрсюнюнде къайгъырыу. — Анам...

Юсюне къабланыб, тынчлыгъын бѣлген кызын кѣруб, ачуланады Файруз.

— Ий, сени не ишингди бу? Джукъуну сатыб алыргъа да табалмайма, ол келгенлей, аны сакълаб тургъанча, джетиб уятмай къоймайса.

Къызы тынгылайды. Не айтырыкъды, не джууаб табарыкъды? Аны тынгылагъанына да къарамай, чамланады Файруз.

— Энди бир уят мени! Туура башха зат этмей, киритни салыб джата турлукъма.

— Терезени къагъыб уятсам а? — деб ышарады Гокка.

— Сен алай этерге да уялмазса! — деб, къызыны башын къойнуна къысады Файруз.

Гокка анасына айтмайды ол къалкъыгъанлай нек уятучусун. Кёб болмай, джашы ишге кете тебреб, айтханын эшитгенди Файруз.

— Гокка, врачла бла сёлешгенме. Саулугъу къарыусуду. Джукъласа, къатына барыб, къарай тур. Ким биледи...

— Мен да сёлешген эдим ала бла.

— Игиди. Айтханымы унутма...

Огъай, къарнашыны айтханын унутмагъанды Гокка. Кишиге джукъ айтмагъанлыкъгъа, анасы бир къалкъыгъаны бла ёмюрде уянмай къалады деген къоркъуу сиңигенди джюрегине. Бу мутхуз кюн а артыкъ да бек такъыр этеди джюрекни ол сагъыш. Бу кюнле да, оюмлача, мутхуздула, мылыдыла. Джангур тохтамагъанлы барады джетинчи ингир. Къайда аны тохтатыр кюч? Бютеу элни алыб кетеди бу «ахырзаман» деген оюм джазылгъанды элчилени тюрсюнлерине. Тау сыртладан гебенлени алыб барады ырхы, къалакъсыз къайыккыны толкъунла сюргенча.

— Бу табигъат да игиликге къутурсун ансы, бютеу элни тюб этиб къояды, — дейди кеси сагъышына сиңнген Файруз. Дагъыда термилген къарамын терезеден

кёрюннген сыртлагъа джибериб, къошады: — Тамбла кюн ариуланныкъды.

— Билгичинг джокъ эсе, хаман да айтханынг болуб барады, — дейди Гокка.

Къызыны айтханындан эсе, кеси сагъышларына эси кетиб:

— Бош уятдын, кызчыкъ, — дейди. — Къоркъма, джукъ да болмаз.

— Уятханымча, джукълатыб къояйым, ання, — деб, Гокка анасыны башын акъырын тараб башлайды.

— Сау къалгъын, кызчыкъ, алай этсенг, джюрегим тынчлыкъ табханча болуб джукълайма.

Файруз биягъы теке къалкъыугъа киреди. Акъырын къобуб, анасы суююучю гокка хансланы джыяды арбазда Гокка. Файрузну эсине тюшедиле озгъан кюнлери. Тюшю, тюню болгъанын кеси да билмейди...

Больницаны эшиклерин ачыб, къарыулары джетгенлени барысын да аякъ юсюне суюйди джангыз сёз. Ол сёз чыгъарады джолгъа юйленмеген джашланы, аталаны. Аланы ачы къазауатха ашырыгъа къуюлады джамагъат майданга. Аланы ичинде къуру Файруз джокъду. Ол да барлыкъ эди, мадары болса. Гокка дуня джарыкъны кёргенли сагъат да тюгел озмагъанды. Дуниягъа джангы джаратылгъан адам тыяды ананы. Кетедиле джашла къазауатха.

Исси кюн ксбдиреди джыламукъланы.

Исси кюн кюйдюреди джюрекленни.

Исси кюн айырады суюгенлени.

Исси кюн... Ачы кюн... Байрым кюн...

Гокка бек ариу таныйды атасын. Ол эс джыйгъанлы, столгъа салыб, не затха эсе да сагъышлана олтурады. Болурму, ол кюн анасын кюйдюргенча, бюгюн аны да кюйдюрген зат? Туугъан болурламы аны огъурлу джюрегинде да джарала? Къанат кергинчи ёлген болурламы ол этген мурутла?

— Кетме... кетме, — дейдиле Файрузну джансыз, джукъа эринлери. — Кетме... Мен да биргенге... Къайрыса бизни къоюб? Къайры?...

Анасын уятмай, тынгылайды Гокка. Кимге айтады экен Файруз кетме деб? Эринден тилей болурму?

Гокка бек ариу таныйды атасын. Ол эс джыйгъанлы, атасыны сураты къабыргъадан кетмегенди. Аны юсюнден, суймеклик жангы джетген къызчыкъча, уяла, анасы айтыучанды хапар. Атасын кърмегенди Гокка. Алай а къышхы узун кечеледе, тюшюнде, атасы бла ушакъ эте туруб, ол ушакъны ким болса да бёлсе, сау кюннге мыдах болуучанды.

— Къалай игиди... Насыб дегенлери бу болур... — деб, ышарадыла Файрузну эринлери.

Ёгюз арбача, абын-сюрюн эте, акъырын къымылдай, тангига джууукълашады кече. Ол а, танг, мылы кёзлерин кёкге джибериб, кечени кече узуну бир-бирине кёз къыса тургъан джулдузланы мутхуз этеди.

Сау кечени кимле бла эсе да ушакъ эте туруб, танг аласында джукълагъан анасыны къатында орунга таянады Гокка. Радиоприемникден тёгюледиле термилген сёзле.

Кёк бла тилейме, кетме,
Джер бла тилейме, кетме.

Мыдах эркиши ауаз а кимден тилейди экен кетме деб. Олсагъатлай Файрузну къарыусуз ауазы эшитиледи.

— Къызчыкъ, бир айт, энди къазауат боллукъмуду?

— Боллукъ болмаз, аням.

— Аллах берсин... Аллах берсин... Барына да бирча игилик къайдан табылсын! Туююшгенден а хайыр болмаз...

Тилсиз, сангырау адамча, Гоккагъа къарай туруб,

къалай эсе да энчи сезимлерин бегитирге излегенча, да-
гыда къайтарды Файруз:

— Боллукъ тюмюдю дейсе?

— Огъай. Боллукъ болмаз.

— Аллах берсин...

Анасы къалкъыугъа бёленнгенди деб кёлюне келген Гокка, сары кюн таякълагъа уллу къара кёзлерин айландырыб, сюеледи арбазда. Ол къалкъыгъанлай, акъырын къолуна тие, джаягъын сылай туруучу Гокка, ингирде анасыны чамланнганын эсине тюшюрюб, уятыб джюрегин къыйнамайым деген акъылда, кесин ишге хазырлайды. Эшикден къараб, анасын къалкъыб тургъанча кёрюб, дагыда ызына къайтады. Алай а заман джетди джолгъа чыгъаргъа. Кеси да эслемегенлей, сау сагъатдан артыкъны мурукку этиб тургъан Гокка юйге кириб, этиучюсюча, анасыны джаягъындан бай этиб, кетерге тебрейди.

Къызыны исси тылпыуу уятмайды Файрузну.

Гокка анасыны ингил къолун тутуб, тюзелиб тургъан санларына къайгъылы къарайды.

Джансыз санла сууубдула.

— Кетме, — деб шыбырдайдыла Гокканы агъаргъан эринлери.

— Кетме! — деб къычырады бютеу дуния...

Акъбайланы Азрет

къачхы ингирде

Лекция бошалгъанлай, студентле эшик хауагъа чыкъдыла. Институтну аллында, кенг майданда тюрлю-тюрлю боялгъан ариу тапчанла, джаш кёзлеге кёзбау болуб, кеслерине тартадыла. Къауум-къауумгъа юле-

шине, барыб бир бёлек студент джашла бла кызыла табджанлагъа олтурадыла.

Аладан узакъ болмай, майданны ортасында тёртеулен сюеледиле. Джашланы бири, Алийни кёзюне джити къарай:

— Алий, сен не эсе да салкын кёрюнесе бююн, — дегенинде, джашла, дауурларын тохтатыб, Алийден джууаб сакъладыла. Алий, бетине кызыл къан уруб, джукъ да айтмай, джерге къарады.

— Да, джаш джюрекке бир джилтинчик тышген болур, — деб кюлдю Энвер, ауазын да кёлтюре.

— Тохтачы, Энвер, чёрчеклигинги бир къой, — деб сёз кышдула къалгъанла. Алий, джашланы шош болгъанларын эслеб:

— Бир джукъ да болмагъанды, тенгле, — деб, джунчуяракъ да болуб, костюмуну тюр тюрмесин этерге узалгъанлай, кыонгурау кыагъылды...

Литературадан дерс барады. Алийни эки тенги, устазны сёзюне тынгылагъанча да эте, кёзюу-кёзюу аны таба кёз джибере, кыуш-муш этедиле.

— Алан, билемисе, Алийни джюрегин бир сагъыш кючлегенди, не болур деб кёлюнге келеди?

— Тюзюн айтсакъ, Хасан, мен аны таныгъанлы биринчи кере кёреме мыдах болуб, ансы къачан да джарыкъ, кюлсенг—кюлген, тепсерге, джырларгъа уа усталыгъын кыйсы бирибиз да джаратхан иги тенглерибизни бириди,—деб шыбырдашханларын эслеб, устаз сабыр ауаз бла айтды:

— Хасан бла Мунир, мен сизни ушагъыгъызгъа чырмау бола болурмамы?

— Кечигиз! — деди Хасан. Бир кесекден ала дагъыда шыбырдашмай тохтаялмадыла:

— Мунир, сен сейир адам кёреме! Кыыйынлыкъда да, зауукълукъда да, не бош затда да тенгле, бирге солуб, бир кыабынны эки бёлюб джюрюрге керекдиле, со-

ра ол ичги сёзюн тенглеринден джашырмазгъа уа керек эди...

— Да, тенглени ичинде да эм бек ышанган бир тенг болады, башхалагъа айтмазын анга айтыргъа болур...

Лекцияла бошалдыла. Студентле аудиторияладан узун коридоргъа къуюлдула. Актый залны эшигине абадан харифле бла: «Бююн, 28-чи октябрда, ингирги сагъат сегизде, студентлени солуу ингирлери боллукъду», деген билдириу омакъ джазылыб турады. Билдириуню къатына эки къызчыкъ барыб окъуйдула. Ала таба джууукълашыб келген Алий бла Мунир сюелгенлени бири Асият болгъанын таныдыла.

Была алайгъа джетгенлей, оноулашыб тургъанча, Алий бла Асиятны къарамлары тюбешдиле. Экисини да бетлери бирден къызарды...

— Салам! — деди, быланы экисини да бир кесек джунчугъанларын эслеб, Мунир, теренден ышара.

— Салам! — деб джууаб бердиле къызла.

— Бююн солуу ингирге келликмисиз, Асият? — деб сорду биягъы Мунир, ала таба таукел атлай.

— Да, къайдам... — дей, уялгъаны бетинде таныла, джылы джууаб берди Асият.

— Алий да, мен да сизни солуу ингирге келлигигизни бек разы болуб сакъларыкъбыз — деб, Мунир тюгел сёзюн да тауусхунчу:

— Люаза, кел кетейик,—дей, Асият сол джанына бурулуб тебреди. Узаймай аланы ызларындан была да кетдиле. Институтну общежитиесине джетерге. Алий:

— Мунир, мен бараллыкъ болмазма ингирге, халымы таб кёрмейме, — деди...

— Алан, бу арт кюнледе сен не эсе да бир кесек тюрлениб айланаса. Билеме сени къарын ауруунгу, тышына чыгъармазгъа кюрешсенг да, — деб, кёлкълды

болгъанын да сездирмезге кюреше, кьошду,—ангылай-ма, тенгим... Кертда дегениге, эс ташлама. «Тёзген төш ашайды», деб бош айтмайдыла. Мени сартын, тюз ангылаялгъан эсем, ол сени учундургъанчыкъ да сенден аз илешмейди, деб кёлюме келеди...

Алий, Мунирни сёзлерине джууаб бермей, баш эниште къараб барады. Экинчи этажгъа чыгъа, джашланы дауурлары да къулакъларына чалыша, экиси да кеслери джашагъан комнатагъа кирдиле. Лекцияладан арыб къайтхан джашла эркин сёлеширге излейдиле, бир-бирине накъырда, чем эте, кюлген, тепсеген, джырлагъан да этедиле.

— Джатдай, къарнынгмы кысханды да, не эсе да шош кёрюнесе, эс ташлама, ма бусагъатдан хант юй ачыллыкды, — деди сары шинли, кенг джауорунлу, кёккёз джаш, башхалагъа да кёз кыса.

— Да, къачан да мени сен эсгериученсе, биягъы сен бир иги шхуур келтириб аллыма салырмы эдинг деб умут эте эдим, — деб кысха джууаб берди Джатдай.

— Сен, ай юйюнге ашхылыкъ кирлик, мен келтиргинчи бир төз ансы, ол болсун кёрю хатам, сени бир сыйлагъан, — деди биягъы джаш.

— Былай къарайма да, мен болмасам, кыйырдан сёз къапчыкъла кёрюнесиз, — деб Исмаил сёз кьошханлай:

— Да андан болур эди сора, бирсикюн философиядан дерсде кишиге да сёз бермей кюрешгенинг, — деб ышарды Магомет.

— Былай къарайма да, сенден башлаб, Юнюз, сёз согъуучу фабрикадан чыкыгъаннга ушайсыз, — деди Борис.

Джашланы накъырдалары, оюнлары иги кесек созулукъ болур эди, кёзю-къашы джарый, эшикден башын бери къаратыб, Джатдай кычырмаса:

— Хант юй ачылды, тюбуне тюшейик ауузланыргъа!

Терезелени кенгине ачыб, ариу къачхы хауагъа кё-
кюрегин буруб, чапракълары саргъалгъан тереклеге,
чыммакъ-акъ сархлы таулагъа къараб тургъан Алийни
сагъышы терк бёлюндю...

Узун юйню ичинде кёксюлдюм столла, бир-бирини
ызындан эки къат тизилиб, таб джарашыбдыла. Алий
тенги бла биринчи тизгинни къыйырындан экинчи стол-
гъа барыб олтурду.

Узаймай, аланы туурасында столгъа, къолларында
къанджал саханда хантлары бла, Асият эмда Люаза
келиб олтурдула. Хар ким ауузланыр кыскыныкка кир-
генди. Сыртын къызлагъа буруб олтургъан Мунир къыз-
ланы келгенлерин сезмеди. Алий а аланы эшикден ки-
рир-кирмез эслеген эди. Қызыу-кызыу ётмекге узалыб,
къашыгъын да дженгил къымылдатхан Мунир Алийни
сернуош ашагъанын кёрюб, сейирсине, биягъыгъа не
болгъанды деген акъылда:

— Узал, узал, алан,—деди. Алийни шош къымылда-
гъан къашыгъы ауузуна джетгени сайын, къарамы Аси-
ят бла тюбеше тебреди... Асият да, Алийни джунчугъа-
нын эслеб, кеси кесинден уялгъанча, сыйдам акъ бет-
не къызыл нюрю тёгюле, аны таба къарамазгъа кюре-
ше эсе да, кесин тыялмайды. «Джюрекден джюрекке
джол барды» деген керти затды. Бетден бетге сёлешме-
селе да, бу эки джаш адамны джюреклери, оноулашыб,
бир тилли болгъанларына сёз джокъду.

Асиятны бетине къарагъан адам, «туура бир бек ай-
ыблы иш этиб тюрлене болур, ансы аллай бир кимден
уялады дерге боллукъду»... Алай а джашауну тутуру-
гъу, экинчи кюню — сүймеклик болгъаны себебли,
адамны джашды, къартды деб къарамай, джюрегини те-
ренинде соруусуз орун алады ол.

Бир кесекден эки къауум да хант юйден чыкъдыла.

Асият Къарачай шахарда пединститутха биринчи келгенинде, алыучу комиссияны члени Зоя Хызыровна:

— Орта школну къачан бошагъан эдигиз? — деб сорду.

— Бурунну джыл бошагъан эдим.

— Орта школну бошагъандан сора, эл мюлк санагъатда ишлегенмисе?

Асият, бир кесек да джунчуяракъ болуб, джангы чыгъыб келген кюнча, къызарды.

— Урупну къурулушунда крановщица болуб джыл чакълыны, сора комсомол организацияны секретары болуб да бир джыл ишлеген эдим,—деб тюз джууаб этди.

— О-о-о... Молодец!.. Аперим эгешчигиме, — деб джюрегини разылыгъын билдирди секретарь да, — сора бизни институтда уа юлгюлю студентка боллугъунга не сёз барды! Алай болса да, Асият, устазлыкъ ишни джюрегинг талпыб, керти суюбмю келгенсе, огъесе не мурат бла келгенсе?

— Аллындан да устаз болургъа эди муратым, къайдам, тюшелсем, — деб секретарны джылы сёлешгенине къууаннганча, ышарды Асият...

...Алий а, орта школну бошагъанлай, джыл чакълы бирни уллу къарнашыны биргесине малчылыкъда уруннганды. Гитчеликден да мал къатында юреннген Алий, бек эртдеден бери аты айтылгъан махтаулу малчы болургъа тырмаша эди. Узаймай, Алийни тепсерге, джырларгъа фахмусун сезиб, эл клубда джаш тёлуден къуралгъан ансамблге башчылыкъ этерге чакъырадыла.

Алийни ишден сора джарыкълыкъ ишлеге джанын, къанын аямай кюрешгени ючюн тенглери артыкъ да бек сую эдиле. Кёб турмай Алий Къарачай-Черкес кърал

пединститутха тюшеди. Ол джашауунда устазлыкъ иш-ни сайлайды. Озгъан юч-тёрт окъуу джылны ичинде Алий хар не джаны бла да атын айтдырады... Аны биягъы тирилиги, джигерлиги, халаллыгъы, сабырлыгъы, тенгликни тута билмеклиги ёсгенден ёсюб баргъан бол-маса, сериун болмайды.

* * *

...Къачхы кюнле. Къобанны кюмюш толкъунлары ташлы джагъалагъа кеслерин киршей, ашыгъыш сюзю-люб барадыла. Таулары джитилерине, бугъойларына, ауушларына акъ булутла джумушакъ бауурларын тё-шей, ёрге-энишге джюзедиле. Сейирлик тау джуртубуз-ну мамыр кёк кесини кенг къучагъына джыйгъанды. Къарачай шахарны мийик башлы юйлерин чомарт ий-накълай, акъырын, ийнакълы джюзеди кёкде кюн. Узай-май, кече тум къара джабыуун сынджыр таулары тёп-пелерине, джаякъларына, этеклерине джая башлады.

Тынгысыз ургъан джелчик сёлеше баргъанланы сёз-лерине чырмау болалмайды.

— Асият, билемисе, мындан алда Алийни комсомол джыйылыуда бюрогъа членге айыргъанларында, бир-бек къууанган эдим. Кеси да айырмагъа окъуйду, джа-рыкъ кёллю, тири джашланы бириди.

— Люаза! Алийни айырмагъа окъугъанланы ичле-ринде сыйлы къангада суратын кёрсем, не джашыруу, джюрегим бир тюрлюле урады...

— Да, ким билсин, бусагъатлада экзамен бергенинге къарайма да, сени суратынгы Алийге хоншу этиб къояр-ла, деб кёлюме алай келеди, — дей, Люаза сол къолун Асиятны имбашына салды. — Мен бир затха сейирсине-ме, биз аны таныгъанлы иги кесек болады, кёб заманын джамагъат ишлеге джиберсе да, дерслерин чыртданда

джарсытмайды. Не эсе да бир онглу адам боллукъ болур, эшта, бу.

Асият, не айтыргъа табмай, тынгылады.

Была Тебердиге баргъан джолгъа джетгенлеринде, Люаза дагъыда сёз къозгъады.

— Асият, бюгюн ингирде бир кесек эсле, хар ким бла да тебсеб барма...

— Нечик?...

— Алий бла Мунир да келлик болурла, кеслери ауазлары бла чакъыргъанларын а бек эшитгенсе.

— Люаза! Сен эм бек суйген, ышангылы тенгимсе. Сенден къалай джашырайым, — деб, кесине къысыб къучакълады да, дагъыда къошду, — Алий кече-кюн да, меннге къолун созуб, кесине чакъырыб тургъанча кёрюнеди.

— Тоба, сора сени джюрегинге джилтин тюшгенди, — деб Люаза джарыкъ ауазын бошлады.

Асият джукъ айтмады, аны джюрегин ол джашны юсюнден сагъышла кючлегенден кючлеб барадыла.

— Мени сартын, бир-биригизни, ахыр сынагъан эсегиз, сынагъан болурсуз. Энди джюрекдени ачсагъыз да, боллукъ эди. Мындан алда, тебсеу кружокдан келе, сени сагъыннганлайыма, ол бир тюрленди да, бир кёрге эдинг сен аны. Мен ангылагъан бла, экигизни тюбешдириб, къолугъузну бир-биригизге тутдуруб, энчи къойгъан адам, ким да болсун, сууаблыкъгъа къаллыкъ эди...

— Да, Люаза, бизден сора да болурла аны ушатханла, — деб Асият мыдахыракъ болду.

— Алаңы кёрмейми айланады Алий, сен къалгъанлагъа нек къарайса, аны джюреги илешгенча, сени джюрегинг илешген эсе, сора неге аккыллы боласа? — деб Люаза сёзюн тауусургъа, биреуленни джётелген тауушу къызланы ушакъларын бёлдю...

Мазаллы залны ичин омакъ кийинген джашла бла кызыла ариу джасагъандыла.

Майна Мунир, бир бал бетли сарычач кызычыкъ бла тебсейди. Бусагъатда келиб, кыйырда шиндикге олтургъан Асият да, Мунирни джёнгерсиз болгъанын эслеб, сагъышлы болганды. Экинчи тартыу согъулгъанлай, орта бойлу, бир бурмачач джаш барыб Асиятны тебсерге чакъыргъанында, разы болмаса да, орнундан турду. Асиятны тебсей тургъанын эслеб, Мунир, кеси бла тебсеген кыызгъа сездирмезге кюреше, Асият таба джууукълаша келиб, «кимди экен аны бла бурулгъан», — деб, ушатмагъан кёз бла къарады.

Келмезге деб къалгъан Алий, Мунирден айырылыб къалгъанына да уллу сокъурана, келе-келиб, тапчаннга олтуруб, кёб сагъыш этгенден сора, неге эсе да таукел болгъанча, секириб ёрге туруб, кетиб тебреди. Алий, залгъа таукел кириб, Мунирни къатына джетерге: «Тау тебсеу, тау тебсеу!» — деб джашла харсха джарашдыла.

— Къобузчу, бар къарыуунгу сал да, керти кёлюнг бла бир сокъ, марджа, — деб кычырдыла джыйылгъанла.

Аллы бла тюз тебсеу башланыб, ызы бла абезек согъулгъанлай, кызыла таба тизилиб баргъан джашланы ичлеринде Алий да, Мунирни ызындан бара барыб, Асиятны абезекге тутду. Аланы хар кымылдагъанлары къобуз тартыугъа джан салыб баргъанча болады.

Абезек тюгел бошалгъынчы, джангызгъа барыу башланды. Алийни уста тебсегенине эси асыры бек кетген-

ден, Асият, кьадалыб харс ургъанын кеси да эскермей кьалды.

Алийден сора да бир-бири ызындан эки студент джаш джангызгъа бардыла. Бу тебсеуню ызы бла джангыдан башха миллетлени тебсеулерни башландыла. Къызлагъа деб билдире, «Акъ тангону» макъамы согъулгъанлай, Асият бла Люаза да барыб Алий бла Мунирни алларына сюелдиле.

Джашла, джарыкъ ышарыб, залны кыйыр сюренинде тохтадыла. Была селешмеселе да, бир-бирини келюн анылаб тургъанча кърюне эдиле. Тебсеуню аягына джетерге:

— Асият, айыб этмегиз, бир сорууума джууаб этеригизни излейме, — деб, солууу да тыйыла, бар эсин анга джибериб, Алий джууаб сакълады...

— Да, айтыгъыз, — дегенин айтыб Асият, бир кесек да сагъыш эте, эки джаягъы кыззара, бир джанына къарады.

— Мадарыгъыз бар эсе, тебсеу тауусулургъа... биргеме бу ариу къачхы ингирде бир кесек солусакъ дей эдим...

Асиятны тум къара кирпичкери ёрге келтирюлюб, уллу кёзледен алапат джарыкъ урду. Бир кесекни, не айтыргъа билмей, кымсыз болуб тургъандан сора, толу эринлери биллинер-биллимез ачылыб:

— Болсун, — деб эштилир-эшилмез шыбырдады. Аны джууабын сакълаб тургъанча, булутланы араларында бугъуб тургъан толгъан ай, нюрюш тау башлагъа чача, джюзюб чыгыб, дунияны джарыкъ нюрге бёледи...

Бир-бири къатларына джууукъ кысылыб Асият бла Алий джарыкъ джанган паркда барадыла. Керти таза сюймекликни ийнагъы бла келленген эки джаш адам, таурухдача, бир сейир халгъа кириб, джашауну аллына таукел атлаб барадыла.

Майданны ортасында, ариу фонтанны суу мынчакълары кёкге чачыла, барыб кызыл гюллеге тюшеди. Ол фонтандан узакъ бармай, экиси да тапчаннга барыб олтурдула.

— Асият, билемисе, гитче болса да, ариулугъу, таза-лыгъы бла бизни шахарыбыз кёблени разы этеди. Биз огъай, тышындан келген кьонакъла да алай айтадыла.

— Тюздю, мен да жаратама, бу шахарчыкъ ариулукъну бешигинде кьалкыб тургъанча, кёзюме алай кёрюнеди, — деб, ышара, Алийге джылы къарады Асият..

— Бу шахаргъа мен экибизни бир-бирибизге тюбет-гени ючюн артыкъсыз да бек разыма, — деб Алий Асиятны кьол юсюне кесини аязын салыб ышарды.

Джаныбекланы Билял

БОЛДЖАЛСЫЗ ТЮБЕШИУ

(Новелла)

— Фарида Исмаиловна, кыйын ауругъанны келтиргендиле, — деди сестра эшикден къараб, — эсириб тургъанлай, машинасы бла жардан кетгенди дейдиле.

Врач кыз олсагъатдан ауругъанланы алычу бёлмеге джетди. Табджанда, бетн кьан джугъу болуб, джаши джата эди. Аны кёргенлей, кызыны эринлери «Асхат» деб шыбырдадыла... Сора ол тентиреяракъ болуб, ызына атлай, кьабыргъагъа сюелиб тохтады. «Не этейим, къарыууму къалай джыяйым? Кеси да бюгюн мында башха врач джокъду. Чакъыртырмы эдим? — Кызыны эсин не эсе да бир затла кючледиле. — Огъай, дежурна-

лыкѣдама, кѣрыууму джыяйым. Эсин джыйыб, сени кѣрсе уа?..»

— Фарида Исмаиловна, ауругѣаныгѣыз болурму— бетигиз бир бек кетгенди? — деб сорду сестраланы бири.

— Огѣай, джокѣду хатам, ауругѣанны болумуна кѣаргарѣа болушугѣуз, — деди ол, джашны кѣатына чѣге.

Фарида терк огѣуна джашны саулугѣун тинтиб башлады. Алай а эрнинде кѣаны тохтаб тургѣан джарачыкѣдан башха джукѣ эслемеди: «Бир ишексиз, джыгѣылгѣан заманында тишлери бла кѣабхап болур», — деди кеси кесине. Сора кѣан басымын ѣлчелеб башлады. Кесини башында уа кѣазан кѣайнайды: «Эх, Асхат, Асхат... кѣаллай бир кѣыйышлыкѣ келтиргенсе сен менге. Бюгюн салгѣан кѣыйышлыкѣынг а? Бу больницаны сайлаб, бери ишлерге уа нек келдим, биле эдим да кеси-бизни элде кеч-эртде болса да туберигибизни... Унутхан болурса деб, кѣлюмю басыб ишлеб турдум. Ма... Эсим кѣайдады? Кѣанны басымы нек кѣарыусузду?» — кѣыз аны басымын дагѣыда эки кере ѣлчелеб кѣрдю.— «Алай болургѣа мадар джокѣду. Уян, уян, кесинг айт болумунгу... Не этейим, басым кѣарыусуз болуб барады. Кечикдирсем, кимге да не айтырыкѣма?».

Фарида, сескекли болуб, ѣрге турду.

— Дженгил операция этерге хазырлагѣыз, кѣан кѣуяргѣа да, — деди. Сора аны биягѣы сагѣышла кючледиле. «Асхат, эсингдемиди мени бу больницада джатханым? Мен а ѣмюрде унутурукѣ тюлме. Сени «ауруйма деб хыйлалыкѣгѣа этеди» дегенинг эсима тюшсе, ѣлюрге кюсей эдим. Сау болгѣанымдан сора, киши кѣрмесин деб, бетимн джаба, башха джерде джууукѣларыбызгѣа кетген эдим. Кѣаллай бир джылны, кюнню, кечени кѣоркѣгѣанма, Асхат, сеннге тубейме деб. Сен салгѣан джюрек джарам бла институтха кирдим. Анда уа... Сен келгенсе деб эшитгенимде, тубемез ючюн, биргеме

окъугъан къызы юйюнде эки-юч кюнню бугъунуб турдум. Тенглерим айтдыла эки кюнню сакълагъанынгы. Тюберик тюл эдим. Андан сора письмола... письмола... Окъумасам да, джюрек джаууму къалай бек ашадыла...»

...Операция. Фарида кесин былай къарыусуз болуб бир джолда да кърмегенди. Врачла таб операция этесе деб махтаучандыла. Бу джол а хар зат терсине болгъанча кърюнеди. Джашны ичин тинтиб кюрешеди. Ичегилери саудула, баууру сауду, къанны къайдан чыкъгъаны уа белгисизди, заман а ашыкъдырады.

Врач бир кесекден, не этерге билмегенча, ауругъандан кесин айырыб, тёрт джанына къарады. Сора, сестра мангылайындан терин сюртерге тебрегенин да эсге алмай, джангыдан тинтиб башлады. Аны мураты — не кюнню да салыб, болумну хорлауду. «Огъай, сен сау болмай мадарынг джокъду. борчумду не уста врачны къолундан келликин этерге, — деген оюмла аны башында тесукъа этедиле. — Асхат, алты джылдан артыккы мындан алда сен мени бу больницада къалай болуруму излеген эсенг да, сен джашаугъа къайтыргъа, сау болуб, ангыларгъа, билирге керексе. Не бек къачаргъа кюрешсем да, джашау тюбетди бизни къайтарыб. Бу джол сен ол мени болумумдаса, огъай, тюгел ол болумда тюлсе. Аллай бир джылдан бери башха тюрю ангылагъан эсенг, сау болсанг, кесинг сюзюб кърюрсе...

...Хы табылды. Ах, ах, не медет! Талагъы бузулгъанды. Анга къоркъа эдим мен да.

— Фарида Исмаиловна, болушургъа врачланы чакъырыргъа машина джиберирми эдим? — деб сорду ассистент сестра.

— Заман джокъду. Къысхыч бер. Кесигиз да солууна сакъ болугъуз.

Врач талаккы баш джанында къан тамырларын къысхыч бла къысдырады. Сора джибек халы бла байлаб, талаккы кесиб алды.

...Къоллукъларын теше, Фарида ординатор бѣлмеге кирди. Аланы да бир джанына атыб, терезеден кѣзлерин эшикте къарангы терек бачхагъа чыракъ ийиб тохтады. Анга бу кече джашау толусу бла башха кѣрюндю. Бир джолда да бу эки сагъатны ичинде кыйналгъанын сынамагъанды. Школ. Арт класслада тенг кыызчыкъла бла кино артистлени картларын джыяргъа кюрешиб айланынганы, романлада геройланы этгенлерине кесин кшошаргъа кюрешиб, татлы сагъышла, андан сора — суюмеклик берген энчи къайгъы...

Алай бла кесини эсин не башха затха бурургъа кюрексе да, джашауунда башха джукъ болмагъанча, бери джыйылыб кългъанча кѣрюне эди...

— Сизден бир тилерим барды, — деди Фарида эртденбласында тамада врачха, ауругъанлагъа эртденги обход башланнгынчы.

— Бу операцияда уллу джигитлик этгенсе, ауругъанны кыйын болумдан къутхаргъанса, — деди тамада врач, аны сѣзюн бѣле.

— Тюнене мен операция этген адамгъа мындан ары башха врач къарарын излейме. Айыб этмегиз, джорукъну билеме, кесим къараргъа да сюеме. Алай болса да мындан ары башха врач бакъсын. Не ючюн тилегеними, айыб этмегиз, артда айтырма.

Тамада врач, талай заманны джукъ айтмай, Фаридагъа къараб турду, сора хо деген халда башын силкди.

Больницада бир-бири ызындан тынгысыз кюнле оздула. Врач кыыз Асхатны сау болуб баргъанына эс бѣлгенлей, дженгилирек аякъ юсюне миниб, былайдан кетге эди дегенлей турду. Бир джолда аны коридорда ийилиб бара тургъанын кѣрдю. Ызындан, кесин эслетмезча, бир джанына буруларакъ болуб, къараб тургъанлай:

— Сиз операция этген джашды, — Асият аны илгендирди.

— Джарасы кыйын болгъанлыкъга, дженгил аякъланды... — сестра не эсе да дагъыда айтыргъа тебреди, алай а Фарида бурулуб кетди.

Тамбласында Асият, ауругъанлагъа дарман чача келиб, Асхатны къатында мурукку болду:

— Сени дженгил сау болгъанынга операция этген врач да уллу къууанады, — деди ол, кеси джанындан чыгъарыб.

— Ариу къалай эсе да, дженгил бир ийге эдигиз юйге... Сора кимди ол?

— Билмей эдингми? Сени ёлюмден къутхаргъан Фаридады.

— Ким дединг?

— Фарида, Исмаилны кызы.

Джаш, не айтыргъа билмей, бир кесек турду.

— Къара къашлы, къара кёзлю, чырайлы кызы...

— Хо, хо...

Асхат сагъышха кирди. Сора бир кесекдеп, эсин джыйыб, ёрге турду да:

— Керtimi айтаса, къайдады? — деб кескин сорду.

— Сора алдагъанмы этерикме? Ордinator бёлюмдеди.

Джаш, коридоргъа чыгъыб, ары-бери бара туруб ордinator бёлмени эшигини къатында тохтады. Аны ичине къарагъанында — Фарида бир затла джаза тура эди. Кеси джангыз болгъан сагъатда таукеллениб, ичине кирирге умут этди. Алай а:

— Асхат, айтыр затынгмы барды? — тамада врачны ауазы аны этер атламындан тыйды.

Ол, джукъ айтмагъанлай, тауушха бурулгъан Фаридагъа къараб тохтады. Тамада врач, эшикни этиб, кириб кетди.

Ол кюнню Асхат, кесине орун табмай, коридорну узунун санай ашырды. Тамбласында эртденбла да кызы-

дан хапарлы болалмады. Джашха юйге барыргъа эркинлик бердиле. Кийиниб кете тебрегенлей, Асият:

— Тюнене Фарида муну сениге кетеринги аллы бла берирсе деген эди, — деб конвертни узатды.

Асхат сермеб алды, письмону тышында кесини тукумуна кёзю илинди. Сора къагъытны терк чыгъарыб, аны окъургъа сингди. Бетини тюрленнгенин кёрген адам аны джюрегинде бир къайгъы болгъанын ангыларыкъ эди. Бир-бир кёзюуде, андан ары окъуялмагъанча, «Фарида» дей эди. Бираздан шыбырдаб окъуб тебреди: «...къалай насыблы эдим мен. Алай а ол сизде, экибизни юйленнген тоюбузда, болгъан юч кюн юм дуниямы къарангы этди. Адамгъа къууанч аллай бир кыйынлык келтирир деб турмай эдим. Биринчи эки кюнде сени кёрюрге кюсеб турдум. Ючюнчю кюн, артыкъсыз да ашхамдан сора, къууанчымы сокъур ичегими тутханы мутхуз этди. Алай а, алгъын эки кере аязыгъаныча, бу джол да тохтар деб умутлу болдум. Не келсин, ол къатыдан къаты ауруб барды. Кишиге билдирирге тартындым. Артдан а, тапг аласында, мени ызымдан келген джыйын кетгенден сора, сен кёрюндюнг. Асыры ауругъандан, эсимни джыялмай эдим. Ауруйма дегенни ангылаялмадың. Бир ишексиз, комсомол той этейик деб тилеб тургъаным, менге хо деб, эски адетдеча этдириб кыйгъанынг, сора табсыз кёзюуде ауруб къалгъаным — бары сени ишекли этдиле. Мени тазалыгъыма ийнанмагъанча, бетинг тюрленди. Не айтханынг ангыламдым. Джангыз, «ауруйма дейди, къоратыгъыз» деб, чыгыб кетгенинг эсимдеди.

Сау болсун Зухра, халымы ангылаб, «Скорая помощь» машинаны чакъыртды...

— Муну да бер деген эди, — деб Асият эки бюкленнген къагъытны да къолуна тутдурду.

Асхат, эс бёлмегенлей, аны ала:

— Фарида мындамыды? — деб сорду. — Аллах/юч-
юн, мени айтма, башха адам излейди де да, бир ча-
кыр. Келтирмей кьойма, ангыладынгмы? Ансы кесим
кириб барлыкьма.

Сестра кетгенден сора экинчи кьагьытны окьуб теб-
реди: «Сениге кьрюнмезге кьорешдим, алай а болмады.
Мени эслегенинги билиб, мындап ары бу сьзге кьайт-
маз ючюн, талай джылны алгьа джазгьан письмону бе-
реме. Анда айтылгьанла джюрегимде алкьын да алай-
лай турадыла... Унут мени, сьймеклик кьууанчха батыб,
биргенге ойнай-кюле айланган кьызы унут...»

Асхат, кьэюу-кьэюу кьагьытны кьэ аллына тута,
ары-бери атлаб тебреди. Бир кесекден, джарасын баш
ауруу унутдургьанча, сол кьолун, джумдурукь этиб, ма-
нгылайына тирей, кьэзлерин да кьыса, тишлерин кьы-
жылдатды. Олсагьатда эшик ачылыб, Фарида кьрюн-
дю. Асхат, терен джукьдан бастырыкьланыб уянган-
ча, сескекли болуб атлаб, Фариданы кьолундан тутду:

— Фарида, кеч, ол кюнден бери хар сагьат сайын
кечмеклик тилейме — сенден. Биз джюрюген, айланган
джерледе сенсиз манга кюн джокьду, — деб сьлешиб
тебреди, кьыз кьолун бошатханына да кьарамай.—На-
сыб кьусей, айла, джылла оздула. Сени аллынга терс-
лигим болгьаны бир заманда да ангымдан кетмейди.
Эм артында сенден кечмеклик тилемей джашауум бол-
мазлыгьы хорлады. Бери джол джууукьлашханы сайын
кесиме иелик эталмай бардым. Не эсе да бир уллу кьуч
биз бирге айланган джерлеге зор бла сьрюб баргьан-
лыкьгьа, сени аллынга терслигим джюрегимде кьоз-
гьагьан сезим асыры кььлтюрюлгенден, сеннге тюберге
кьоркьа эдим. Ауузланыучуну аллында тенглериме тю-
бедим. Столгьа олтургьаныкьда, сени атынгы сагьына
тебредиле. Тынгыларгьа кьарыуум джетмей, джукь айт-
мазлыкьларын тилеб тохтатдым. Сора ичиу, ичиу... ба-
шымда кьазан кьайнагьанны басдырыгьа кьорешдим.

Андан чыкыгъандан сора ол кюч, сизни юнню къатына бар деб, машинама миндирди. Къалгъанын кесинг билесе. Кеч, башхаланы айтханларына бойсунуб, терслик этгенме. Энди башха адам болгъанма, терслигиме ёкюннгенме, ангыла, сенсиз джашауум джокъду.. — Асхат, тюб эрини къабыб, къагъытланы джоппу эте, имбашы бла бир джапына къараб тохтады.

Фарида, джашны къолларындан тута, башын аны кёкюрегине джууукълашдырды. Джылла бла джюрекни къыйналгъанындан къуралгъан джыламукъ, кызыны бети бла тёнгереп Асхатны къолуна тамды...

Чотчаланы Магомет

ШОХАЙЛА БЛА ДЖАУЛА

(С а б и й л е г е)

I

Ала кёзлю чыпчыкъчыкъ шахаргъа учуб келгенди. Джерге тюшюб тургъан ётмек, булка кесеклени, таб шоколад конфетлени ашаб, орамланы тазалаб айланганды. Джайны джашил кюнлериинде, адамланы тынчайыргъа къоймагъан ургъуйланы, чибинлени, къуртчукъла бла къамжакъланы да аямай чёблегенди.

Айтыргъа, адамлагъа бек джарагъанды, алагъа илешгенди. Адамла да, аны кёрселе, суююнуб, ашарыкъ атыб тургъандыла.

Дадык деген джашчыкъ а бютюн да бек суюгенди чыпчыкъчыкъны. Къадалыб, тёгюлген чёплеуню чёплей тургъанын кёрсе, аны учурмаз ючюн, кенгтин джанлаб озуучу болгъанды. Чыпчыкъчыкъ да эслегенди ол затны.

II

«Мында мени суюдиле, бары да игиледиле» дегенди да, чыпчыкчык мийик юйню башында уячык ишлегенди, анда гаккычыкыла табханды. Бираз заман кетгенлей, гаккычыкыладан кымыжа балачыкыла чыкыгъандыла.

Къууанч аллы болуб, юйюрсюнуб, чыпчык юйдегисин асыраргъа, балаларын ёсдюрюге къадалгъанды. Табханын келтириб, аланы ауузларына къабдырыб тургъанды.

III

Бир джолда аман кылыкылы джашчыкыла темир басхыч бла юй башына ёрлегендиле, чыпчык уяны чачыб, къарыусуз балачыкыланы мийикден атыб-атыб джибергендиле. Балачыкыла, джолгъа тийиб, ёлюб-ёлюб къалгъандыла.

Ётмекге, булгагъа, таб татлы конфетлеге турсунмай айланган киштикле, кийик джаныуарлача, ёлген чыпчык балаланы ашагъандыла.

Ала кёзлю чыпчыкчык кёб джылагъанды, джюреги къыйналгъанды. Тёзелмей, ол юйден кетиб, бир башха юйню арбазында терекге къоннганды. Алай болгъанлыкыгъа мында да киштикле, итле табылгъандыла, сыркыу джашчыкыла рогаткала бла марлаб атаргъа къалгъандыла.

Мийик юйню башында телевизор антеннагъа къонуб, чыпчык быллай сагъышха киргенди:

— Арабий, Дадык деген джашчык къайда джашай болур? Джюу-джюу, мен аны таныйма, джюу-джюу, ол иги джашчыкыды, нёгерлери да игиледиле. Ала меннге тиерик тюл эдиле...

IV

Алай сагъыш этиб, чыпчыкъ Дадык джашагъан юйню излей кетгенди. Бир уллу арбазда кёб терек, кёб гокка ханс ёсгенин кёргенди. Киштик да джокъ, ит да джокъ.

Эшта, Дадык былайда джашай болур деб, энишге тюшюб, ариу тал терекге кьоннганлай, Дадыкны кызыл велосипедин эшик аллында кёрюб кьойгъанды.

— Джюу-джюу! — деб кычыргъанды чыпчыкъ, кьууанчы ичине сыйынмай. — Дадык мындады, мен да былайда кьалайым!

V

Ол кёзюуде Дадык, юйге кириб, уллу альбомунда суратла сала тура эди. Дадыкны огъурлу киштиги да, эригиб, терезеден кьарай эди. Ариу хауагъа чыгъаргъа сюйгенин джашчыкъ эсегенди. Эшикни ачханды да, тышына ийгенди.

Басхычладан чабыб тюшюб, арбазгъа чыкъгъанлай, бир мазаллы Хам-хам Кисяны юсюне мыллык атханды. Кисяны эсинде да болмагъанды аллай кьоркьуугъа тюбериги. Ол бузукъчу арбазгъа кьайдан келгенин да билмегенди.

Асыры кьоркьгъандан джаны чыгъаргъа джетиб, Кися тал терекге терк илингенди да, андан джерге кьараб кычыргъанды:

— Мияу!

— Хап-хап, хап-хап — деб юргенди Хам-хам да, терекге секириб.

Джетеди деб кьоркьуб, Кися андан да ёрге ёрлеб тебегенди.

VI

Терекни башында уа, чыпчыкь кьонуб тургъанды — биз хапарын айтхан чыпчыкь. «Баям, Кися мени тутаргъа келеди!» — деб, кьоркьгъандан джюреги чыгъыб, дюр-р-р деб, кёкге учуб кетгенди.

Учуб, учуб, учуб барыб, акь булутлагъа киргенди. Аладан да мийикге чыгъыб кетерге огъай демегенди, не ючюн десенг, ол джюрюген джерде тынчлыкь кёмегени эсине тюшгенди. Кёкден тюшмей, булутлада джашагъаным иги болурму, огъесе ол мийик кьар таулагъа учубму кетейим, деб сагъышланганды.

VII

Булутланы башы бла уа самолет учуб бара эди. Билмей тургъанлай, чыпчыкь аны юсюне чыгъыб кьалгъанды. Ызындан джетиб, терезесин кьакьгъанды:

— Тук-тук-тук! Джюу-джюу!

Летчик, кёзлюклерин кёлтюрюб, чыпчыкьгъа кьаргъанды. «Тобаста, бу кьайдан чыкьды?!» — дегенди.

— Летчик, кьарнашчыгъым, биз джууукь да джетебиз, экибиз да кьанатлылабыз, мени джолда кьойма да, миндире бар, — деб таукел джюуолдегенди чыпчыкь.

— Айхай-айхай, кел, эгешчигим, джууукь бол! — дегенди лётчик, эшикни ача. Чыпчыкь кириб олтургъандан сора, летчик сейирсиниб соргъанды:

— Къайры ашхы джолгъаса? Кесинг да аэропортда минмей, былайда, джолда кьалай тюбединг? Алай этиб, джорукьну бузгъанынг эсингде болсун!

— Кеч, марджа, бу джол. Джанынга татыса, самолет кьой эсенг, ракетаны да джетериксе... Баргъанымы сора эсенг а—Кися бла Хам-хам болмагъан джерге теб-регенме, юдегимден да айырылдым, джанымдан да тойдум. Энди джангы джуртда бир джашау этиб кёрейим, деб атланганма. Сен а къайры бараса?

— Бакугъа, — дегенди летчик.

— Анда къалайды джашау?

— Анда адам кѣбдю, хауа да ауурду.

— Алай эсе, ма бу мийик таулада неда аладан аууб излейим кесиме джашау, — дегенди чыпчыкъ, кѣзлеринде джыламукълары ойнай. — Элт мени ары, Грузия таба, — деб джалыннганды летчикге.

— Джолдан жанларгъа эркилигим джокъду, — дегенди ол.

— Ый, не боллукъ эсе да, къарнашчыгъым, мени ючюн бир къыйнал, балаларынг ѳксюзлюк кѣрмесинле! Кѣб тыймазма, аэродром излеб да къыйналлыкъ тюлсе: эшикни ачыб, хауагъа секириб кетерикме. Рульну бурургъа да болушайым...

— Да къалай болушурукъса сен?

— Мен рульдан тырнакъларым бла къадаллыкъма, ауузум бла да къабарыкъма... Джюу-джюу...

— Алай эсе, буруб кѣрейик, — дегенди летчик.

Чыпчыкъ да, ол да буруб, самолетну Кавказ таулагъа айландыргъандыла.

VIII

Бу-у-у-р-р-р! деб, ѳргеден ѳрге чыгъыб баргъандыла да, а-а-а, о-о-о, ш-ш-ш деб, Минги Тауну башындан ары джанына аугъандыла. Къара тенгиз, джашил чегетле, терен ѳзенле, кызыл къаяла кѣрюннгендиле.

И-и-и, у-у-у, ш-ш-ш деб, самолет Грузияны башы бла учханды.

— Ма, бу джуртланы джаратама мен! Терезени ач, секириб кетейим, — дегенди чыпчыкъ. — Хайда, сен да ашхы джолгъа бар! — деб, летчикге онг къанатчыгъын узатханды.

Экиси джылы къол тутушуб айырылгъандыла.

IX

Чыпчыкъ, учуб барыб, мандарин терекни бутагына кьониганды. Къарагъанды тегерекге — Кися да джокъ, Хам-хам да джокъ, дурген сабийле да джокъ! Кюн тийиб, джылы аяз къагъа, кегетле, джашил хансла чайкъала тура.

— Ма, мен кюсеген джер! Мында джашарыкъма, — деб чыпчыкъ джарыкъ джырлагъанды.

X

Дадык джашагъан арбазда уа Кися бла Хам-хам бир-бирлерин мараб, кѣб заманны тургъандыла. «Тохта, терекден тюшеринг — болджалынгды!» — деб Хам-хам, «Джаным сау болуб, сени кьолунга тюшмезме!» — деб Кися, иги кесекни къарашхандыла.

Тѣзюмю тауусулуб, кесими юйюмю аллында быллай бир сыйсыз нек болама деб, Кися «мияу!» деб кычыргъанды.

Аны тауушун эшитиб, Дадык эшикке чыкъгъанды да, Хах-хамны сюрюб кыстагъанды. Андан сора Кися, терекден тюшюб, юйге къачыб кетгенди.

Алай болгъанын кѣрюб, арбазгъа кѣб чыпчыкъ басынганды, тереклени чыпчыкъ джырдан алдыргъанды. Аланы араларында джангыз алакѣз чыпчыкъчыкъ джокъ эди. Ол асыры эртде ѣпкелеген кѣре эдим.

Бусагъатда ол да джангыз тюдю, къалын чегетде адам болмагъан джерде кесини джангы нѣгерлери бла джашайды.

АЙЮ БЛА БАЛАСЫ

(Сабийлегс)

1. Къарангы чегетде джашай эди айю. Мазаллы эмен терекни тюбюнде кюрке къазыб, пчинде джылы мурджар этген эди. Джай чегетде айланыб, ханс, тамыр,

көгет ашай эди, кыш а, терен урусуна кириб, джукълай-уяна, табанларын кёзюу-кёзюу эме да кёмюк этдире тура эди.

2. Бир джолда айю гитче балачыкъ табды. Мамурашчыкъ бютюн ариучукъ эди. Джылы сютден тоюб, анасына кысылыб, талай кюнню джукълаб турду. Уяна, мурулдаб, кесини тилинде неле эсе да айтыб, эмерге кюрешген болмаса, ойнар къайгылы тюл эди. Анасы аны кёб джалады, сылады, бир да бек сөйдю.

3. Айю кеси да ач болду. Анга ашарыкъ алыб келме-ди киши да. Базаргъа уа бармайды айю. Нек десенг, аны ачхасы, сумкасы джокъду, аланы табса да, барыргъа боллукъ тюлдю: адамла, къараб кёргенлей, «айю келеди, айю джетди!» деб, къачыб кетерикдиле. Неда биреу, шкокну алыб чыгыб, тр-рах! деб уруб къоярыкъды.

4. Ол себебден айю, баласы джукълагъан кёзюуде ашарыкъ излей, чегетге джайылды. Наныкъла, къара дугъумла джыйыб ашады, чегет алмала, кертмеле табыб джубанды. Бир терекге ёрледи да, бал чибинлени уяларындан кыстаб, балларын тонады. Кысхача айтыргъа, айю къарнын тойдурду. Андан кёб айланыргъа уа заманы джокъ эди: терен кюркеде джукълаб къалгъан мамурашчыгъы ашыкъдырады.

5. Айю чегетде айланган сагъатда мамурашчыкъ уянды. Изледи да, анасын табмады. Къайгыгъа къалды. Тешикни башындан ургъан джарыкъны кёрюб, тышына чыкъды.

Быллай джылыны, кёзюн къаматхан быллай джарыкъны ол биринчи кере кёре эди. Кёзлерин ачалмай, бираз джунчуса да, джай кюннге, ариу ийис этген ханслагъа илешди. Баш къайгысы уа анасыды. Аны табмагъанында, жангыдан джылаб башлады.

6. Чегетге көгет джыяргъа келген Муратчыкъ бла тенглери, бир тюрюу тауушла эшитиб, тегерекке къара-

дыла. Айю балачыкыны эслеб, анасы чыгыб кыалыр да деб кыоркыа, аны кыатына келди. Мамурач джашчыкыладан кыоркымады, алагыа юйюрсюндю. Алкыин ол не кыоркыа, не кыоркыута билмей эди.

Мурат аны юсюн-башын сылады, кыойнуна алыб эркелетди. «Бу ёксюзчюк болур ансы, муну кеси джангыз кыоюб кетмез эди анасы», — деген акыл келди башына. «Кеси да ачдан ёле болур, эрлай юйге элтейим да, сют ичирейим», — деб мамурачны хызенге салыб, хайда кыачды эл таба. Тенглерин да ызындап.

7. Кыууанч хапар айтды джашчыкы атасына.

— Атам, айю балачыкы табыб келеме! — деди ол. — Ач болуб, джылай тура эди. Атасы, анасы да джюкыду... мен кесим ёсдюрейим, артда чегетге нерме да кыоярма...

— А-я, анасы бар болур... Ол муну атыб кетерик тюлдю. Бош айыргыанса быллай гитчечикки ана джылыудан, — деб, атасы аккылты болду, бир да, бирда кыууанмады. — Да не этейик, келтирген эсегиз, асырагыз. Бар да сют ичир, мюйюште орунчукы эт, — деди дагыда.

Мурат мамурачха эмзик бла сют ичирди, джумушакы орунчукыга джатдырды. Алай болгыанлыкыга, хамам мурулдаб, анасын излеб айлана эди балачыкы.

8. Джюрегин кыоркыуу алыб, уясына чабыб келгеннде, айю баласын табмады. Кёб изледи, хахай этди, тегерекки ийисгеди. Кыумчукыда аякы ызланы эслеб, былайгыа адам келгенин, баласына андан заран джетгенин ангылады.

Аякы ызланы тутуб, бурнун джерге тирегенлей, эл таба тебреди. Джашчыкылары ийислерин да, мамурачны ийисин да тас этмегенлей, элни кыыйырында бир уллу кыанджалбаш юйге келиб кыалды. Юйню аллында кенг арбазы, тегерегинде мийик таш хунасы бар эдиле.

9. Кыон батыб, ашхам болган эди. «Мамурачым бу

юйдеди, мен аны тауушчугъун эшите турама. Энди къалай къутхарайым? — деб, хунаны къатында хауаны джыйлады.

Арбазда бир ит, «ыф-буф» дей келиб, къорккъакъ ауаз бла юрдю. Анга да нёгери къошулуб, экиси да тышына чабышдыла, айюню эки джанындан къадалдыла.

Алайсыз да ачыуланыб тургъан айю, «ы-ы-ынг!» деб, бир итни сермеб тутуб, белин сындырыб атды, экинчини да, ачы-ачы кычырытыб, тылпыусуз этди.

Къаугъаны эшитиб, Муратны атасы балкоинга чыкъды. Тарх! деб кёкге шок атды, уйт, уйт! деб тууайлады. Айю да, къорккъгъан болур эди, чегетге къачыб кетди.

10. Не болгъанын ол сагъатда киши билмедн. Бары да джукъугъа сингдиле. Джангыз мамурашчыкъ тынгысыз эди.

Бир заманда арбазда тууарла ёкюрдюле, къойла дюр-р-р! деб юркдюле, атла пуф-пуф, тпр-рр-р! деб, бурун таууш этиб, ый-ый-ый! деб кишнедиле.

11. Муратны атасы, бнягъы шокну алыб чыкъды да, къарангыда кёкге-кёкге атды. Трах-рах, трах-рах! — деген шок тауушла узакъ къаяланы зангырдатдыла. Элде итле сагъайдыла, тёгерек дауурдан толду.

Фонарны джандырыб, Муратны атасы стауатха къарады. Малланы кефлери кетиб эди, талайыны союлгъан, джыртылгъан джерлери бар эдиле. Хуна джанында уа эки ит да ёлюб джата.

— Э-э, джашчыкъ, — деди атасы Муратха, — пелах-ха къоюб олтурдунг да... Джюрегим билген эди алай боллугъун. Айю сезмей къалырмы дейсе баласы мында болгъанын! Энди малыбызны да кырыб, юйюбюзню да оюб кетерге тебрегенди. Андан эсе, мамурачны, келтиргенингча, ызына элт, алгъан джеринге салыб къайт!

12. Эртденбла Мурат, талай тенгин да, шокну да биргесине алыб, ат арба бла мамурачны чегетге элтди.

Ана айюню ол төгерекеде көрмедиле. Балачыкны туура кюркени кьатына атыб, ызларына терк кьачдыла.

Арба тауушну эшитген болур эди, кьулакь башындан кьарады айю, аман кьан алды. Сора, балачыгың эслеб, аны таба атды мыллыгын. Джетди кьатына, джа-лады, ийнакьлады, сют ичерге джутланган балачык-гьа эмчек салды. Сора экиси да кьулакьгьа ташайыб кетдиле.

13. Андан сора айю баласын кеси джангыз кьоймай эди. Уугьа тебресе да, биргесине элте эди. Муратны юйюне чабханын да ол кьонден сора кьойду.

Андан бери Мурат да гитче балачыкьлагьа чырт кьатылмайды. Не чыпчыкь, не бабуш, не ит, не киштик балагьа. Кеси тийген кьой эсенг, тенглери тийселе да, унамайды.

СЫРКЫУЛА

(С а б и й л е г е)

I

Киштик бла балалары чардакьда юй болуб джаша-гьандыла. Ал кёзюуде балачыкьла, кёзлерин ачалмай, сууукьдан кьалтырай, назик таууш бла джызылдай тур-гьандыла. Сокьурла болгьанлыкьгьа, ана джылыуну се-зиб, киштикге кьысыла билгендиле, таб эмчеклерин да табыб, эмерге кьадалыб, аналарын бездиргендиле.

Тамам джанындан этселе, киштик туруб кетиучен эди. Ала да, джызылдай-джызылдай, бир джерге басы-ныб, башларын бир-бири тюбюне сугьаргьа кьореше эди-ле.

Беллеринден ауузу бла кьабыб, ненча кере ташы-гьанды киштик балаланы чардакьны ышыкь джерле-рине! Ма энди уа ала тюкден толгьандыла, кёзчюклерин джандырыб, төгерекеди сымарлайдыла. Тюклю кьолчукь-

ларындан тырнакъларын къаратыб, къангаланы, багъа-паланы тырнаб, темир ыргъакъчыкъларын чыныкъдырадыла, билейдиле. Эшта, ала чычхан тутаргъа, терекге ёрлерге хазырлана болурла.

II

Бир кюн, сабий джыйынны камсык ойнагъанына къараб тургъанды да, киштик айтханды:

— Энди хайт деб уллучукъла болдугъуз. Бир айдан мени да сизни ючюн алгъан отпускам бошаллыкъды. Андан сора ишге барлыкъма. Сиз, джигитчиклеча, кесигиз юйде турлукъсуз.

— А-а-а, биз къоркъмай къалай турлукъбуз? Биз не ашарыкъбыз? Чычханла бизге чабарыкъдыла! — деб бир аууздан хахай этгендиле киштик балала.

— Не чычхан хапар айтасыз! Къычырыргъа, чабаргъа кълдыгъыз да, ый, сабыр болугъуз, деб кюреше тургъанлайыма, чычханланы барын да юй тюбюне къачырдыгъыз. Ала сизге чабарыкъ тюл эдиле... Сизни акъылыгъыз болса, аланы тута да ашай турлукъ эдигиз. Энди уа кёрейим, не ашарыкъ эсегиз да!

— А биз сют ичерикбиз, бизге сют алыб кел! — дегендиле балала.

— Тынч турлукъмусуз? — деб соргъанды аналары.

— Турлукъбуз! Турлукъбуз! — деб къычыргъандыла балала.

— Алай эсе, мен сют алыб келейим, — дегенди да, киштик сумкасына бош шышаланы салгъанды, кёк бочхачыгъын да хурджунуна сугъуб, тюкеннге кетгенди.

III

Балачыкъла уа аны кетерин сакълаб тура кёре эдим, «сют ичерикбиз» деб да сылтаугъа айтхандыла, эркин къалыб, иги-ашхы бир ойнар ючюн...

Чардакны эшиги тыркъ деб этилгенлей, хайда теб-регендиле секириб-тѣнгереб, джагъалашыб-джыртышыб, дуния зауугъун кѣргендиле. Сагъыш этигиз, тохта дерик, тын дерик джокъ...

Болгъанны хапа-сапа этгендиле, джастыкны джыртыб, къушун учургъандыла, кюбюрню-кюбюрчекни чачхандыла, аналары бернеге деб джыя башлагъан эски быстырланы бирерине бирери чулгъаныб, бугъунчакъ ойнагъандыла. Чардакны киштик джатыб тургъан ышыкъ мюйюшю букъудан-чарсдан толгъанды.

IV

Балаланы юйде концерт берликлеринден киштикни не хапары болсун! Ол, джазыкъ, аланы къарынлары къайгъылы болуб, юслери къайгъылы болуб, бир тюкенден бир тюкенге джортуб, очередлеге сюеле айланганды. Ол кюннге къараб тургъанча, сют табылмагъанды. Амалсыздан бир банка сютбашы алгъанды, шорпачыкъ этерме деб, эки джюз грамм этчик чекдиргенди. Чычхан эт а табмагъанды. Эт ашасала, суу дерикдиле деб, бир шиша лимонад да алгъанды.

Аланы барын да хызенге джыйыб, бели бюгюле, аякълары бир-бирине чалыша, солууу тыйыла, юйге къайтыб келгенди.

V

Келсе аллайгъа келсин: кесини отоуун таныйлмагъанды. Болгъан — букъу, чарс, тул-тубан. Арабий, отму салдыла эке, сернеклени да джашыргъан шой эдим да деб, мюйюшге мыллыгын атханды.

— Мияу, къайдасыз! — деб къычыргъанды.

— Мияу, мияу! Биз мындабыз! — дегендиле балала,

бирери бирер быстырны тюбюнден башларын къаратыб.
— Сют келтирдингми?

— Мен не айтыб кетген эдим? Ма сизге сют! — дегенди киштик, бош шишаны кёргюзюб. — Сиз мени нерваларымдан бошаргъа джаратылгъансыз. Джыйыгъыз бусагъатдан хапчюкню!

Балала ха-ха-ха деб кюлгендиле.

— Кюлмегиз! — дегенди аналары. — Мен ненча айтханма, букъулатмагъыз деб! Букъуда микробла бардыла...

— Керти да, мама, микробну джутсанг, къарнынг аурурукъмуду? — деб соргъанды эм акъыллы киштик бала.

— Хо, аурурукъду, грипп да тиерикди.

— Эшитдигизми, грипп да! — дегенди биягъы бала.

— Букъу! Букъу! — деб киргендиле бир бир балала, ол сёзню къуджургъа санаб.

Аналары башындан тутуб, босагъада олтургъанды. Аны алай табсыз халын кёргенлей, балала симсирегендиле, мыдах бет алгъандыла.

— Мен анамы айтханын этерикме, — дегенди да, акъыллы балачыкъ юй джыйыб тебрегенди. Бир кесекден къалгъанла да къошулгъандыла анга. Кими быстырланы джыйгъанды, кими букъуну сибиргенди, кими мылы буштукъ бла телевизорну, приемникни, шкафны сюртгенди.

Алай этгенлерин кёргенинде, киштикни башы чанчханы тохтагъанды, кёлю басылгъанды, таб къууанган да этгенди. Балалагъа ариу айтыб, джылы ышарыб, ушхуур этиб башлагъанды.

Аппаланы Билал

БОБИКЛЕ

(Чам маталлы сатира)

ОГНАГЪАИЛА:

Мырза — кьой кьошну тамадасы, 30 джылда
Хаджах — аны кьарт атасы, 70 джылда
Анзор — аланы кьойчу пёгерлери, 28 джылда
Мусос — зоотехник, 40 джылда
Бабуш — 21 джылда.

Кьошну ичи. Юсюне кийиз атылган табджан. Берлакьда тепси, талай шиндик. Табхада сауутла. Бир орундукьну да кьулакьлары кёрюнеди. Мьююнде кийимле тагьылыбдыла. Анзор тапчанинга сыртындан тюшюб, эки аягьын да таянчакь шиндикни кьулагьына салыб, кёлтюрюб джырлайды. Башха сёзлерин билмегени себебли, кьуру бир строфаны кьайтарыб-кьайтарыб айтады:

Малларын кюте кёзлеу суулагьа,
Ол ашыкьмайын элтеди,
Сюйгенчигине — джарыкь кюнюне,
Сюрюучю джырла этеди.
Сюйгенчигине — джарыкь кюнюне,
Сюрюучю джырла этеди...

Эшикден Мырза киреди. Ол омакь кийинибди. Кьолунда уллу портфели барды. Мангылайыны бир джанында кюлтюм. Кеспи джарыкьды.

Мырза. Сюйгенчигинге джырла этмей а, насыбынг алай... Башынга чал ургьанында да, бир тиширыуну сен...

Анзор (*ышара, табджаннга олтурады.*) Сау кел!

Мырза. Да, сау келмей, меннге не боллукьду! (*Олтурады.*) Сыртынгдан тюшюб, сюйгенчигиме джырла этеме... Сюйгенчигиме джырла этеме, деб тургьандан

хайыр джокъду, о хайыуан, дейме, ангыламайса... Бир джылгъа циркде эшекни тебсерге юретедиле, мен а сени бир джолгъа салалмай къалдым...

Анзор. Хы... хы, болдунг... Айт, ахырда да, не этейми?..

Мырза. Дуракны соруууна къара... Сен, къошдан чыкъмай, суйгенчигиме джырла этеме деб тургъанлыгъынга, ким келликди... Мен сенден къуру эки джылны уллума. Сен бир къатын алгъынчы, юч къатын алдым, шабашкаларымы айтмай...

Анзор. Да игими этгенсе?

Мырза. Сора сенми иги этиб тураса? Мен, аман, иги этдим эсем да, дунияны кёрдюм, тиширыула бла да булджудум... Бир кере джашайбыз... Сен былайлай, суйгенчигиме джырла этеме дей, ёлюб кетсенг...

Анзор. Къоркъма, тамада, бизде да барды бир акъыл...

Мырза. Ол акъыл бла, тейри, узакъ бармазса...

Анзор. Кёрюрбюз... Аны къой да, партфелинги бир ашчы...

Мырза. Ай джазыкъ кесинг, эследингми... Джагыз буду сени эркишилеге къошхан. Закуска ал бери.

Анзор. Айран бла гырджындан сора джукъ джокъду...

Мырза. Болур эди да!.. Мен болмасам, стауатда сегиз джюз къоюгъуз бла ашдан ёуб къаллыкъ эдигиз.

Анзор. Айхай, ала атам Асланбекникиле болсала уа.

Мырза. Зоотехник Мусос саулукъдан, атангыкъындан башхалыкълары джокъду. *(Эки стаканнга тюгел толтурмай къуяды).*

Анзор. Тюзю, кесерге огъайым болмады, дедушканг унамады ансы...

Мырза *(ичгенден сора)*. Анга айтыб айлансанг а... Кесни энчи малларын аягъанча этеди... Этеринги эт да,

ёле тебрегенинде, харам этмейим деб кесдим, де да къой.

Анзор. Къайдам, къартны алдаргъа да бетим джет-меди...

Мырза. Ол бет тюлмюдю сени хар къайда да аягъынгы кесиб тургъан.

Анзор. Тохта, къарт сени бетинги кёргюзюр. Бюгюн къойлагъа асыры сынаб къарай эди. Ол къорагъан-ланы сезген эсе...

Мырза. Андан да бир насыблы сау къалыр. Кеси да келеди, шышаны ары джашыр. *(Эшикден Хаджах киреди).*

Хаджах. Къалыб кетдинг да, джашчыкъ.

Мырза. Да юйде болгъан иш мени сакълаб тура эди. Қолхозну тамадаларына да тюбедим. Къайдам, ары-бери эте, къалыб кетдим...

Хаджах. Сора болгъанны тындыргъанса... Ана-нгы, атангы кёрдюнгмю?

Мырза. Игитда кёреме, атам...

Хаджах. Да сора муну да бир кёр! *(таягъы бла Мырзаны аямай урады. Мырза къачыб мюйюшге къысылады. Қарт ызындан таякъны атыб дагъыда урады.)*

Мырза. Атам, тохта, атам, шашыбмы айланаса...

Анзор. Хаджах, юйюнге, не болгъанды...

Хаджах. Итден туугъан ит!..

Анзор. Не болгъанды муну?

Хаджах. Юйню, элни кёзю да кёрмегенлей...

Мырза *(берлакъ келиб шиндикге олтурады).* Атам, алдамайма, тейри-адамы...

Хаджах. Сени тейри урсун огъесе.

Анзор. Хаджах, бусагъатда элден келе турады.

Хаджах. Хо, элден келмей а... Алай ийманынг бол-сун... Сизни экигизни да тилигиз бир болур эди.

Анзор. Огъай, Хаджах...

Хаджах. Къайда эсе да калагына айланыб келе-ди... Ол тамгъасына да къара начасны... Къайсы сау

къаллыкъ эсе да иги сермегенди. Ой тыбырынг къурурукъ, бизни юйдегиде огъай, тукъумубузда да джолдан тайышхан болмагъанды. Сен кимге ушадынг?

Мырза. Хо, къой, атам, болду урушханынг, ургъанынг да...

Анзор. Бир уллу тукъумда мунуча биреу болгъанлыкыгъа, не боллукъду?..

Хаджа х. Сен да, Анзор, мынга тагъылгъанлы, бузулуб бараса (*юллесин къабындырады*). Бу сени, мени да бетибизни чыгъарлыкъ адам тюлдю.

Мырза. Мени аманларгъа табсанг...

Хаджа х. Аман болма... Сен къошха тамада болгъанлы, джыл да толмайды. Бюгюн сынаб къарагъанымда, онглу къойладан онусу джокъду. Мен танымагъанладан да ненчасы къорагъанын аллах билсин. Айт, къайдадыла ала?

Мырза. Огъай, атам, сюрюуге хатабыз а болмагъанды. Ол кесиби айтыб кесген эки къой... Сора колхозну кереклисине къорагъан къойланы къагъытлары бардыла...

Хаджа х. Мен болмагъан сагъатда, джукълаб къаыб, «бобиклеге» алдыргъаныгъызыны да алагъа къошугъуз.

Мырза. Аланы да къошуб айтама. Джукъласанг, къалсанг да, «бобиклени» тыяр къарыу джокъду...

Хаджа х (*ёрге турады*). Да келиб санарыкъдыла, джууабыгъызыны хазыр этигиз... Бу «бобиклеригиз» да не болуб чыкъдыла эсе да... Бизни заманыбызда бёрю, айю болмаса, «бобикле» деб джаныуар да джокъ эди. (*Эшикке чыгъады. Джашла кюледиле*).

Мырза. «Бобик» деб кетенбаш мешнагъа айтханыбызны билсе, къарт менден бошарыкъды...

Анзор. Андан а аллах сакъласын... Алан, керти да элге бармаймы къайтханса?

Мырза. Шахарда эдим. Ол джангы кесилген къой этни да алыб, биягъы шабашкама бардым да, аракъы-

дан да уртлай, аны да башын сылай, ох деб талай кюн-ню турдум. Алан, кесини да бир ариу тенгчиги барды. Анга кёчюб къалыргъа огъайым джокъ эди, сен эсиме тышдюнг да, кёлюм бармады. Эндиги джол, къартха ариу айтыб, сюрюуню анга къоюб, экибиз да барайыкъ да...

Анзор. Къойланы санаргъа келе эселе, бизни баш-ха тюрлю бардырмагъа эдиле.

Мырза. Мусос сау болуб, бизге джукъ да боллукъ тюлдю. Колхозну малы, санагъаны да аны кълундады.

Анзор. Тейри, анга да алай ийнанма. Аягъынг тая тебресе, табанны джетдириб, иги джолгъа бар деб кълор джапысы барды.

Мырза. Алай этиб а ойнамасын. Андан эркинлик-сиз кълору беш мал кълорагъанды.

Анзор. Ол сен элтгенлени айтмай...

Мырза. Да мен да кълбньюмю кълоратханма. Алты болур эдиле, дейме. Хо. башы-тюбю да онбеш кълоратханбыз огълунакъ дейик. Сегиз джюзню ичинде ол неди?

Анзор. Да сен тамадаса, биле болурса...

Мырза. Вот, вот, тамада не этгенин биледи... Бир джерден бир съл джетсе, сол кълулагъы сени (*аракълыны кълалгъанчылгын ичедиле*). Энди бар да, кълайда болса да ол биягълы «сългенчигиме — джарыкъ кълонюме» де да джырлай тур, мен да бир кесек кълалкълыйым...

Анзор. Кълалкълы, кълалкълы, талай кечени кълз кълыс-май тургълан адамгъла ол керекли затды (*кетеди*).

Мырза (*кълабыргълагъла айланыб джата*). Кълз кълысмай тургъла эдим да, ол кечелени табха эдим. (*Мусос киреди*).

Мусос. Ой, юйге игилик!

Мырза. Юйюнге ёлю игилик болгълун (*башын буруб, Мусосну кълргенлей, секириб ёрге турады*.) Кел, кел, кел... Ауазынгдан таныб кълоялмай, табсыз джууаб этиб ийдим дейме, кеч...

Мусос. Хо, хо, хата джокъду... Къалайды джашау?

Мырза. Да джокъду хата бюгюнлюкде.. Аллах бла сеннге табына турабыз...

Мусос. Алай эсе, тепси джарашдыр, нёгерлерим бла келгенме...

Мырза. Тиширыу болур?

Мусос. Тюшюнг, тюнюнг да тиширыу болубму къалды?!

Мырза. Да тиширыусуз не джашау!

Мусос. Огъай, огъай, эркишиди... Ма бу онг джаныбызда совхозну ветврачы. Тенгимди.

Мырза. Сора биз эс бёлюрча адамды.

Мусос. Эс бёлмезча адам бла къачан эди джюрючюм! Мен къачан барсам да, мал къанатмай ашырмайды.

Мырза. Мал сизни аурууугъузну алсын... Ичкиден къуру болгъаныбыз табсыз болду.

Мусос. Аны келтиргенбиз. Къартны шатырында олтурурбуз, ол бюгече мында къалыр... Иги джашча, къара да, былай онглуракъ малны кес, уялыб къалмайыкъ...

Мырза. Ангылагъанма. *(Экиси да чыгъадыла. Ол-сагъатдан Мырза бла Анзор киредиле)*. Хайда, кеч болады, дженгилирек къымылда, бусагъатдан келликбиз дегенин эшитдинг да.

Анзор. Мен бек дженгил кесейим, сен да отун, суу къайгъылы бол...

Мырза. Огъай, несин да кесинг тындыр. Бир бек сылыт болуб турама, бир чырым этме къой, аллахны къулу эсенг. *(Анзор кетеди. Мырза, биягъынлай аркъасын буруб, табджаннга таянады. Бир кесекден эшик къагъылады.)* Юйюнг къуруб къакъгъын, ким эсенг да, бир тынчлыкъ бермей къойдугъуз. Кир, ким эсенг да! *(Эшикден къолтугъунда китаблары, газетлери бла бир къыз киреди. Мырза секириб ёрге турады)*. Кел, джан-

чыгъым, хар атламынга къор болайым, оз бери, олтур, кесинг да...

Къыз (*кюледи*). Бу кшошда къалай тюрлю адамла джашайсыз! Стауатда бир къарт бла селешдим. Библиотекарма дегенимде, аны кююб, ишлесенг а деб барады. Мындан чыкыгъан джаш, саламлашхан да этгинчи, эринг бармыды деб сорады. Сен да...

Мырза. Да кшошда эригиб турабыз да, аллах джыкысыныб, сенича бир ариу тиширыу келсе, асыры кшуаннгандан этебиз (*кыызгъа иги джууукъ барады*). Алай болса да ол джашха не джууаб бердинг?

Къыз. Не джашха?

Мырза. Эринги соргъаннга.

Къыз. Да не джууаб берлик эдим, эрим да барды, беш сабийим да барды, дедим.

Мырза. Аны алдагъанынгы иги этгенсе. Къересе гылджабурунну, юйленнгенине бир ай да болмагъанлай, кёю сеннге илиниб... Менича халастойла джукъ айтсала да бир иш.

Къыз. Мен джукъ айтыгъыз деб келмегенме. Былайгъа, Ансарны фермасына, чыкыгъанымда, сизге да китабла, журналла кюя кетейим деб къайтханма.

Мырза. Бек сау бол, тейри, башхалача да болмай, мен окъургъа бек сюеме. Элде сагъатыбызда библиотекакъа хар кюнден бир бара эдим. Сени анда кърмегенме, кёб болмай джарашхан болурса (*кызыны аякъларына сынаб къарайды*).

Къыз (*кюлундагъылары табхагъа сала*). Хо, кшуру эки ай болады.

Мырза (*иги огъуна кыысылады*). Тейри, сенича сурат анда ишлегенин билсем, бир кюн къалыб, бир кюн барыб турлукъ эдим...

Къыз (*андан жанлай*.) Огъай-огъай, мен алай багъалы адам да тюлме, кыйналма.

Мырза. Хо, кыйналыб бир да. Ариу, кыйналсам да, кшуаншча кърюннюкдю. Тейри, мен да алай бош

джашладан тюлме. Тохта, атынгы да бир айт бери, мен кьошну тамадасы — Мырзама.

Къыз. Мени атым Бабушду.

Мырза. Бабуш, Бабушчукъ, алтын джюджекчик... Тейри-адамы, къалай суйсенг, алай эт, сени бизни тий-реге келин этмей къоярыкъ тюлме...

Къыз. Иги джашларыгъыз кѣмюдюле?

Мырза. Да мен аман джашмамы да? Эй, Бабуш, Бабушчагъум, сени ханны кызынча тутарма... *(имбашына кѣолун салыб кесине кысады. Къыз, аны джаягъына тартыб, юйден къачыб чыгъады.)* Къара суубашха... *(Джаягъын сылайды.)* Кѣбден бери тиширыу сермеген эди, къамчы таууш этдирди, тейри. Тохта, кызычыкъ... *(къыз къайтыб киреди.)* Тейри, ургъанынгы да кечеме, къайтханынг ючюн...

Къыз. Мен сенден кечмеклик тилемейме. Сенича-лагъа китаб, журнал да керек болмаз *(кѣойгъан затларын алыб кетеди.)*

Мырза. Тейри, кызычыкъ, кереклинг болур дейме. Хо, хо, бар, андан бери къайтма. Сеннге огъай, кеслери кел деб тилегенлеге барыргъа да заман табмай турама. Китабларынгы, журналларынгы да башынга ур, кызычыкъ. Джукъуму бѣлгенине къара аны. Энди уа къайда джукълагъын... Хы, эт ийис да ура шойду да. *(Юйден чыгъады. Хаджах киреди.)*

Хаджах *(кеси аллына)*. Къайда къалдыла председатели адамлары да... Дженгилик келиб санамасала, артда санаргъа кѣой табмай къалыргъа тебregenдиле. Тамбла иерме адамла деб, алдаб кѣойгъанына къара аны *(юллесин къабындырады)*. Бу джашны ууу бла бир уллу заран тюшерге тебregenди... Былай деб айтыргъа, мен джукъ кѣрмедим деб да артда кимни ийнандырлыкъма? Ингирде къарасанг, кѣойла бары да турурла, эртденблагъа бири-экиси джокъ... Тоба-тоба, джашай баргъан кѣрмезлик зат джокъ кѣреме *(Анзор киреди)*.

А н з о р. Хаджах, кел дейди.

Х а д ж а х. Огъай, огъай, кесигиз неметигиз. Мен къартлыгъымда сизни бла къалай олтурайым. Кесим да не эсе да тюз тюлме...

А н з о р. Сора эт келтирейим?

Х а д ж а х. Аны да къой...

А н з о р. Да сора, мен да сюрююню къатына кетдим. Ашарлары, ичерлери эркин, мени керекли болуб къыйналыкъ болмазла. *(Кетеди.)*

Х а д ж а х. Бусагъатда уа ашарыкълары, ичериклери эркинди, ызына бир тѣкмеге эдиле ансы. Тамбла да сарнаргъа келмей эселе, кесим элге энейим. *(Мусос киреди.)*

М у с о с. Хаджах, къонакъ суймеген къонакъбайча, биз анда, сен мында... Тейри, ол ишинги ушатмадым.

Х а д ж а х. Да бизни арабызда не къонакъ, не къонакъбай барды, Мусос? Сиз бирер джаш адам, мен къатыгъызда болсам, сѣлеширге, ичерге да тартынныкъсыз. Сора кесим да тюз тюлме.

М у с о с. Огъай, аллай джукъ айтма. Мырза джашыракъ болгъанына, къагъытха аны аты джазылса да, къошну аууру сени юсюнгдеди. Джашла кече джукълаб къалыргъа да болурла, сен бираз сакъ бол, огъары сюрюулеге бѣрюле чабхандыла да, кыскыныкга кириб айланабыз...

Х а д ж а х. Бѣрюле, айюле иш тюлдюле, бу «бобикле» уллу заран саладыла...

М у с о с. Къалай-къалай дейсе?

Х а д ж а х. «Бобикле...»

М у с о с. Не «бобикледи» ол?

Х а д ж а х. Ол къойланы къоратыб баргъан «бобиклеге» айтама.

М у с о с *(кюледи)*. А-а-а! Энди ангыладым.

Х а д ж а х. Не затла эселе да, мен кесим кѣрмегенме, джашла айтыудан, бек кючлю джаныуарла болурла дейме. Кеслерини да не шкокдан, не башха сауутдан къоркъмагъан хапарлары барды.

Мусос. Хо, мен да алай эшитгенме.

Хаджа х. Бизни заманыбызда «бобикле» деб джаныуар да джокъ эди. Ол огъай, быйылгъа дери аллай джаныуар барды деб эшитген да этмегенме...

Мусос. Саутдан-сабадан къоркъмагъанларыды да къара белар (кюле-кюле чыгъыб кетеди. *Олсагъатдан Мырзаны бир ариу джырны джырлагъан тауушу эшитиледи. Хаджах табджаннга таяныб, бир кесек джарыгъан да этиб тынгылайды.*)

Хаджа х. Тейри, джашчыкъ, не ары-бери этиб кюрешсем да, джангыз ауазынгдан сора мени болсун деб бир ышанынгы кърмейме. Аллах, ахырда да, аны да бермей къойса боллукъ кѳре эм. Нек тохтады кеси да? (*Олсагъатдан Мусосну къарылгъан ауазы джырлаб тебрейди. Къарт кѳолун силкеди*). Сен а бош башладынг! (*Ерге туруб терезеден къарайды*). Чолпан чыгъыб турады да... Танг атыб къалгъынчы, бир чырым этейм. (*Хаджах, таяныб, кѳзлерин кѳысады. Бир Кесекден эшикден Бабуш киреди*).

Бабуш. Акка, джукълаймыса?.. (*Хаджах кѳзлерин ачады, дагъыда кѳысады. Сора кѳзлерин уады.*)

Хаджа х. Тоба, тоба!.. Бисмилла, бисмилла!.. Тьфу, налат!.. Аллах сен сакъла!.. Бисмилла, бисмилла!..

Бабуш (*кюледи*). Хаджах, мен шайтан тюлме. Мен адамма.

Хаджа х. Юйюнге ёлю адам болгъун! Бисмилла, бисмилла... Аны кюлгенине къара, налатны... Бисмилла, бисмилла... Нек кетмейди бу? (*Таягъын шуулдатады. Кѳыз чартлаб чыгъады*). Тоба, тоба, бу затха къара... Шайтан болса, бисмилла дегенлей, тас боллукъ эди, джин болурму? Шайтан, джин эсенг да, мени къоюб джашыракълагъа барсанг а, аланы дженгилирек алдарыкъ эдинг. Тохта, ол «бобик» дегенлери болурму? (*Кѳыз башын эшикден къаратады*).

Бабуш. Хаджах, къоркъма, мен джин, шайтан да тюлме...

Хаджа х. Ай начас, энтда кьайтыбмы кьалдынг!
Бисмилла...

Бабуш. Хаджах, бир тохта... Бююн китабла алыб келгенимде, кёрген эдинг да...

Хаджа х. *(анга джити къарайды. Бираз эс джыя тебрегени танылады)*. Не китаблады ол?

Бабуш. Элден... Мени бла сёлешген да этген эдинг да...

Хаджа х. Тохта, кьалай-кьалай дейсе? Хы, эсиме тюшдю. Джанымы алыб кьоя эдинг да...

Бабуш. Да алай боллугъун билмеген эм...

Хаджа х. Не айланаса кечегиде? Кир бери кесинг да! *(Къыз киреди)*. Хы, хы, кёлюнгю бас... Нек джукъ-ламай айланаса кечегиде?

Бабуш. Айлана да кече боламы турлукъду?.. Танг белги бергенди. Мен...

Хаджа х. Хо, сенсе, кёреме... Китабларынгы кюн-дюз бермегенменг?

Бабуш. Мен библиотекада ишлемейме.

Хаджа х. Къайда ишлейсе да?

Бабуш. Халкъ контрольда. Энтда экеулен бардыла. Ала да сюрююню къатындадыла...

Хаджа х. Не айланасыз?

Бабуш. Къойланы санаргъа келгенбиз. Председатель алгъа сеннге тюбе деген эди.

Хаджа х. А-а-а! Келдигизми? Келгенигиз иги болду ансы, кесим барыб энтда бир айтайым деб тура эдим. Да башлагъыз.

Бабуш. Анзор деген болур эди дейме, сюрююню къатында биреу кёрюне эди. Сен да кел.

Хаджа х. Барайым, бир айтырларым да барды, бара-бара айтырма. Олонгмазлыкъны да уятайым, кел. *(Чыгъадыла. Бир кесекден, эсней-эсней, Мусос киреди)*.

Мусос. Танг да атыб бошагъынчы, была къайры гас болдула... Баш кирик да джарылыб къалады да. Эй

къайдасыз?.. (*Суу ичеди. Хаджах эшикден киреди*). Ий къайдасыз, джамагъат?..

Хаджа х. Да къайда боллукъбуз, ёзенде, къойланы къатындабыз...

Мусос. Асыры эртде къозгъалгъансыз, тейри.

Хаджа х. Алай бла да къойланы кючден сакълайбыз. «Бобикле», бёрюле, эки аякълы «бёрюле» да кёб болгъандыла да...

Мусос. Сакъларгъа уа керекди. Къойланы джаулары кёб болады. Джашла андамы къалдыла?

Хаджа х. Хо, къойланы къатындадыла...

Мусос. Тейри, Хаджах, къонакъ да уяна болур, ол этлени бир джылытсанг боллукъ эди. (*Тынгылаб туруб, кёшады*). Алай болса да, бир суусабы ичейик да кете барайыкъ. Хы, Мырза да келе шойду да!..

Хаджа х. Тамадаланы энчи сёзюгюз да болур, мен бир бет-къол джууайым (*къарт кетеди. Мырза, бетикъуту кетиб, бек ашыгъыш киреди*).

Мырза. Тургъанмыса, Мусос?

Мусос. Солууунгу бир ал, хо, тургъанма... Не болгъанды, от затмы тюшгенди?

Мырза. Отдан озуб, ёртен джана турады. Къойланы санайдыла.

Мусос. Къалай санайдыла? Меннге нек айтмагъандыла да?

Мырза. Сыйынгы кёргенлери алай болур.

Мусос. Мен аланы сыйларын кёргюзейим.

Мырза. Къызма, Мусос, сен къоркъар адамлагъа ушамайдыла.

Мусос. Да кимледиле бу джаханимле?

Мырза. Халкъ контрольден бир къыз, райкомдан да биреулен, сора бухгалтерибиз.

Мусос. Иги джыйылгъандыла да...

Мырза. Ол тюлмюдю къара беллах! Энди къалай этебиз да?

Мусаос. Неге?

Мырза. Да былагъа...

Мусос. Не этериксе сора? Санамагъа къой...

Мырза. Ой, юйюнг къуруб къоярыкъ, сюрюу седи-реб турады.

Мусос. Да меннге не дейсе да?

Мырза. Бир зат этерге керекди...

Мусос. Да мен не этерикме? Бир кесек алгъа билдирселе, бир джукъ эгерик эсем да, энди уа, тейри... Сен сейир адам кёреме... Сени сюрюуюнгде мени не ишим барды?

Мырза (*сейирсиниб*). Къалай не ишим барды? Келгенинг сайын бир къойну ашагъан сагъатынга сеникиди демей эдинг да. Неуа, «бобиклени» ийиб, джуу-угъунга, тенгинге къойла элтген сагъатда...

Мусос (*ачыуланыб*). Ий, сен не къойланы санайса, не? Аллынга сюрюуюнгю тута билмеген эсенг, меннге не дейсе.

Мырза (*анга джууукъ барыб*). Огъай, алай болукъ тюлдю, Мусос. Къыркъ къой джетишмейди, ала-ны онусундан къалгъаны сени юсюнг бла къорагъанды.

Мусос. Къара, къара анга, энди меннге кюрерик болурса дейме!

Мырза (*ачыудан къалтырайды*). Мусос, аллайла этиб ойнама. Не болсакъ да, бирге боллукъбуз, бирге джууаб берликбиз...

Мусос. Огъай, джашчыкъ, джууабынгы кесинг бере турурса, мен а кетдим (*эшик таба атлайды. Мырза джетиб аны джагъасындан тутады*).

Мырза. Алай къутулургъамы сюе эдинг! Огъай...

Мусос (*аны тюртюб юсюнден айыра*). Пошел, сабий!

Мырза. Хы, энди этеринг алайды, не, къантулукъ?.. (*Урады. Мусос, бери бурулуб, Мырзаны хамхотуна иги огъунакъ къагъады. Экиси да бир-бири джагъаларындан буууб тургъанлай, джабыу ийиледи*)...

Ортабайланы Римма.

КЪАЛТУР

Халкъны суйген, халкъ суйген сейир джырчылары-бызны бири Семенланы Къалтур (Хиджи) XIX ёмюрню аллында джашагъанды. Терен фахмусу, адамлыгъы, эркишилиги бла ол Къарачайдан тышында да айтылыб тургъанды. Хоншу миллетле Къалтурну кыйынлыкъда, зауукълукъда да излегендиле. Джырчы да, халкъла арасында шохлукъну джюрюте, изленген кюнюнде табылгъанды.

Къалтурну джашаууну юсюнден хапаргъа, аны ала-мат джырларына сейирсине, къууана, кёлюнг кёкте джете тынгылайса. Халкъдан чыкъгъан халкъ уланы бюгюн бизге махтауду, аны джырлары иннет-суратлау байлыгъыбызны ёмюрледе тюгенмезлик затларыны бириди.

Уллу Октябргъа дери басмасы болмагъан къарачай халкъ Къалтурну джырларыны, чамларыны бир талайын бизни кёлубузгъа бергенди. Бюгюн а биз аланы бир къауумун басманы юсю бла халкъгъа теджерге онг табханбыз.

ГАЖ

Гаж — бир бай адам — атха миниб, уллу бычакъ тагъыб, талай нёгерн бла Ыбчыкъда Къалтур кёп кюте тургъан джерге тишлик мал джыя келгенди да:

— Кёб болсун, Къалтур! — дегенди.

— Сау бол, Гаж!

— Бу аз кёйшү нек кютесе, айыб тюлмюдү?

— Кёбию табсам, азы кютмем,
Орунсуз джерге тишлик этмем.
Сен жарлыса, дегенликге,
Кёйларымы кёюб кетмем, —

деб бюсюреусюз джууаб этгенди Къалтур.

— Беремисе бюгюн бизге бир тишлик?..

— Бу адамланы хатери болмаса,
Этер эдим сени бедншлик.

Гажны нёгерлерн, сейирсиниб: «Къалтур деген бумуду?» — деб шыбырдадыла бир-бирлерине.

Гаж, нгн хош болмай:

— Къартлыгъында кёйларынгы кесинг нек кютесе, джашынг джокъмуду? — дегенди.

— Къашха эчкини башындан уруб,
гыбыт этеме.
Саралыб мени джашым болур деб
умут этеме.
Къарт болсам да,
мал тыяргъа джарайма.

¹ Къалтурну юсюнден ханарланы джыяргъа болушханлары ючюн, Семенланы Азрет бла Езденланы Абугалийге автор кесини разылыгъын билдиреди.

Саралыб уугъа кетген эди,
аны аллына къарайма.
— Хайыр, Къалтур, Махкемеде тубербиз!

— Махкемеге ишим тюшюб бармазма,
Барсам да, сенден кьоркъуб къалмазма!

— деб, Къалтур байны тишлик бермей ашырганды.

ХИДЖИ

Къалтур, Къарачайда огъай эсенг, бютеу тау элдеде, Тау артында айтылган белгнли уучу болганды, аны къая тыймаганды, къара атаргъа да киши озмаганды. Кийикни башындан болмай, башха джеринден урганинга айыб этгенди, кеси уа хамаи да башындан урганды.

Бир джолда Махарда Гитче Таланы башында джугьтурну ызындан кире барыб, аны ёлтюрюб, кеси беклениб къалганды. Бир аягъы бла эки кьолуну юсюнде бир кюн тюшден экинчи кюн кюнкъушлукъгъа дери турганды. Кече келмей къалганында, нёгерлери, шкок атыу белги бла излей джайылгъандыла. Бу да шкок атыб, къалайда турганын билдиргенди. Табхандыла. Чыгъарыргъа башха мадар болмай, къайын агъачдан кючлю хиджи этгендиле, аны хансла бла тагъыб, къаяны башындан салындыргъандыла. Къалтур хиджиге мингенди, сора тартыб къаяны башына чыгъаргъандыла. Ол кюнден сора Къалтурну кесине: «Хиджи» деген чам ат берилгенди. Бекленнген къаясына да «Хиджи бекленнген» деб атагъандыла.

Къатыны бек тыйыншлы тиширыу болганы эмда Къалтур аны бла татлы джашагъаны себебли, ол ёлгенден сора былай айтыучан эди, дейдиле:

Къаягъа миндим да,
Хиджи делле.
Къатыным ёлдю да,
Худжу делле.

ДЖЫЛКЪЫ КЪУЛАКЪЛА

Къалтур юч нёгери бла, мал нёгер болуб, къыш
къошда кёзюу тургъандыла. Бир джолда, барса, бичен
зыраф, мал азыб, мекам тозураб тура. Ала уа аны
къайынлары болгъандыла. Ол заманда Къалтур айт-
ханды:

Джылкъы къулакъланы чала безсенг,
Дюрю чыкъмаз!
Мени къайынларымда малгъа джарагъан
Бири чыкъмаз!..

«ИГИ ТИШИРЫУ АМАННГА КЕЛСЕ...»

Къалтурну хоншусу къатынына хыны этиб, ата юйю-
не ашыргъанды. Сабийлери кими бешикде, кими къо-
юнда, кими къууушда, кими джумушда къалгъандыла.
Ала аталарын тамам джунчутуб тургъан хапарлары
Къалтургъа джетгенди. Къалтур хоншусуна баргъан-
ды да:

Иги тиширыу, аманнга келсе,
Аман болур!
Аман эркини, игини алса,
Табан уруп!

Бар, келини чакъыр да кел!
Кесим келдим десенг,
Къайынларынг тюрле,
Къалтур ийгенди десенг,
Келини да исрле, — дегенди.

Ол барыб юй бийчесин келтиргенди, анда сора къатыннга хыны сёлешгени да къойгъанды.

КЪАРАЧАИДАН БИЗНИ ЫШАНЫБ ИЙГЕНДИЛЕ

Ногъайда бир адамны уллу къууанчы болгъанды да, кссини элин джыйгъан бла бирге, тегерекдеги миллетледен да адамланы чакъыргъанды. Ойналлыкъ оюнланы ичинде баш магъаналыгъа къара атыу саналгъанды. Къарачай кссини адамларын хазырлагъанды. Къараны атар ючюн Къалтурну тебретгендиле. Ашыра туруб Къалтургъа:

— Къараны урурса деб Къарачай санга ышанады,— дегенлеринде, ол:

— Тау артында менден онглу
Бир адам барды,
Ол барса,
Мени джолум тарды, — дегенди.

— Сора сен андан аллай бир нек къоркъдунг? — деб соргъандыла.

— Къызбайлыкъ этмеген
Батырлыкъ этмез.
Ол келсе, къара
Къалтургъа джетмез.

Мен къачхан кийикни
Къалай ура эсем,
Ол учхан чыбыкъны
Алай урады, — дегенди.

Къалтурну насыбына, ол адам анда болмагъанды. Къараны атыу башланганды. Илкичи мычхы бла кесиб, хар адамгъа бир томурау этиб, томурауну ёзегин белгилеб, аны атхандыла. Томураучукъланы келтириу-

чю джаш, Къалтур атыб бошагъандан сора, аны тому
рауун алыб желе:

— Джангыз бири тийгенди! — деб кычыргъанды.
Къалтур:

— Къой, къарнашым, барысы да тийгендиле,
Къарачайдан бизни ышапыб ийгендиле! —

дегенди.

Алайда тѣнгекни джарыб къарасала, беш окъ да
бир-бири ызындан тизилиб тура!

КѢБ ТЮЙЮЛБЮЗ, ТѢРТЕУБЮЗ

Тѣрт чалкъычы болуб (Къалтур тамада) бир джыл
кюз кышлыкъда чалкъы чалгъандыла. Бир чалкъычы
джалкъаулукъ этиб, сѣз чыгъара башлагъанды. Къал-
тур анга:

— Къоркъма, хомух, ойнай-кюле
Иш этербиз!
Бау аллына оракъ-оракъ
Тиш этербиз.
Кѣб туююлбюз, тѣртсубюз,
Кѣб турмайын кетербиз.

Бизни да тамадабыз-кичибиз,
Барды аллыбызда ишибиз.
Кыш аманды, кылыч кибики,
Чабыб джетер,
Аш болмаса, малыбызны
Алыб кетер.

Сен айтханча болса, къапланлача
Къайырылырбыз,
Гыр-мыр болсакъ, мычымайын
Айырылырбыз, —

деб эринчекни джарашдыргъанды. Айтханыча, къачха
дери ойнай-кюле, бичен да, бау да ишлегендиле.

КЪОЮНГУ СОЙ

Хиджи бир бѣлек адам бла ушакъ эте тургъанлай, Алибек деген белгили джырчы эмда чамчы келиб саламлашады. Сѣзден сѣз чыгъа, Алибек соргъанды:

— Хиджи, сен чамчыса дейдиле. Алаймыды?

— Алайды деб махтаныргъа

Джараймыды? —

дегенди Хиджи.

Алибек:

— Мен айтханига ушаш сѣз табыб
баралсанг, бир къой берирме!

Хиджи:

— Табалмасам, мен да бир той берирме!

Айтышыб башлагъандыла. Алибекни хар айтханына Хиджи ушаш сѣз табыб, тынгылагъанланы сейирсиндириб, къюджюруб тургъанды.

Алибек, тюнгуле башлаб:

— Тамбла орта къюдю! — дегенди.

— Балтамы сабы отда къюдю! —

деб, Хиджи джууабын къайтаргъанды:

Алибек, башын булгъай, къолун силкиб:

— Мен къойдум, энди сен да къой!

— дегенинде, Хиджи да:

— Къойдунг эсенг, къоюргу сой! — деб, къойну сойдургъанды.

КЪАЛТУР БЛА ЭМИНА

Къарачайгъа эмина кирген кѣзюуде, Къалтурну сегиз сабийи болгъанды. Уллу джашы Саралыб бла уллу кызы Сарайны эминадан жанлатыб, къошха Ыбчыкъгъа чыгъаргъанды. Элге кирген эмина Къалтурну

юйюне да киреди. Қалтур кюн сайын эшек бла эки гыбыт айран бла сютбашы келтириб, Обала башында, юйден 200 м чакълы узакълыкъда, илипин суугъа басдырыб кете эди. Юйдегиле аланы алыб, бошатыб — ызына суугъа бош гыбытланы сала эдиле. Алай эте, бир талай кюн озду. Бир кюн юйюню къабыргъасына бир къара башлыкъ тагъылыб тургъанын кърюб, джашчыкъларындан бири ёлгенин ангылады. Алай болса да, къайтыучусуча, къошуна къайтыб кетди. Алай эте, кюн сайын бир-эки къара кийим тагъыла туруб, бир кюн а, къол аууздан бери айланганлай огъуна, эки кёзю биягъы къабыргъагъа къатыб, тагъылгъан къара кийимлени джетиге дери санады.

— Ай, медет, артлары болуб къалгъан кёреме—деб мурулдай, гыбытланы къоюучу джерине келгенинде, гыбытла къойгъаныча тура эдиле...

Алай бла Қалтурну къатынын да, алты сабийни да эмина къоратады. Эки уллусу бла кеси къаладыла. Халпаргъа кёре, Сарай, ауруб, сау къалгъанды. Атасы бла къарнашы уа, (Қалтур бла Саралыб) ауруб-аурумай къалгъан эселе да, эминадан сау къалгъандыла.

ҚАЛТУРНУ ЭКИНЧИ КЕРЕ ЮЙЛЕННЕНИ

Қалтур, къатыны ёлгенден сора, юйленмегенлей кёб мычыды. Сарай бла Саралыб джетдиле. Сарайгъа эл элден келечиле чепкен сокъгъанча джорюйдюле. Қысха сёз, Қалтурну юйюне эки келин бла бир кюе керек болады.

Джууукъ-тенг ортагъа тюшюб, бир къатынны ал, дегенлеринде:

— Тул къатынны тулукъ-тулукъ сёзлери,
Алгъын эри таба къарар кёзлери.
Алсам, кызны аллыкъма,
Қалсам, былай къаллыкъма! —

дегенди.

— Керти бир тентек болмаса, кыыз санга келмез.
Эрге барлык кызынг, кыатын аллык джашынг,—

дегенлеринде:

Айланч болса да,
Джолну барлыкма.
Тентек болса да,
Кызыны аллыкма! —

деб, чарлаб, эрлай атына джер салыб, бир тенгин да биргесине алыб, атланыб кетеди. Ныхытдан ётюб, Сылпагъарлагъа джетеди. Сылпагъарлары бла Ижаланы араларында тохтаб, нёгерине:

— Сен иги тынгылаб тур, мен сени аллыг бла ары-бери озайым. Атымы туягъы не хапар айтханын ангыларгъа кюреш! — деб, ары бла бери озуб, нёгерине со-рады:

— Не ангыладынг?

Джерде эрий тургъан терен къар бар эди. Къар, туякъланы тюбюнде сытылыб, атны туякълары толуб, кесича бир ариу таууш эте эди. Нёгери джууаб эталмагъанында, Хиджи:

Атымы аякълары: «Тытытха! Тытытха!» дейдиле. «Джазлыкъгъа ау да, Тытытны кызын ал! — дейдиле. Эшитемисе, атым да, кишнеб бошаб, «Хы! -хы! -хы» — деб, мапга шагъатлыкъ эте тургъанын! — дегенди.

Экиси да, сабанлыкъ бла аууб, Джазлыкъда Тытытлагъа барадыла. Барсанг, аллайгъа бар: арбазда адам дегенинг, къара агъач кибик, джыйылыб той эте, къара ата, келин келиб тура.

— Къалтур келди! Къалтур келди! — деб юсюне басынадыла. Узакъгъа атхан шкогу, джууукъгъа атхан шкогу, белинде тапанчасы, къамасы, юсюнде кёк гебенеги, башында кийиз бёркю, аякъларында къара боялгъан чабырлары, табалдырыкъла салыныб, тасма чабыр баулары, кёкюреги патронташ (джюз атымны джюрюте эди).

Къалтур келгени бла ат оюн этдирди, сора тыш киймин, сауутун тешиб, атда ойнады.

— Суйсегиз, чабышайыкъ, суйсегиз, чабмагъанлай беригиз, байракъ меникиди! — дегенинде, керти да озына ийнаныб, байракъны анга бердиле.

— Тюш тойгъа! — деб, тюшюрдюле сора. Атын ат илкичге такъдыла. Кесин, алгъы бурун бир ауузлансын деб, къонакъ юйге алыб барыб, боза аякъны къолуна бердиле. Къалтур алгъыш этиб башлады.

Боза аякъ, сыра аякъ,
Джалбарайыкъ, арагъа салайыкъ!
Игиликден юлюш алайыкъ,
Аманлыкъдан узакъ къалайыкъ!
Игилик деген — бизни юсюбюзден кетмесин,
Аманлыкъ деген — артыбыздан къуууб джетмесин!
Кийген кийими кёкю болсун, акълы болсун!
Адамла бла джарашыу болсун, татлы болсун!
Атлыла ойнар арбазы болсун!
Бугъала бишер къазаны болсун!
Къатында джууукъ базары болсун!
Этеги-дженги кенг болсун!
Игилеге, ашхылагъа тенг болсун!
Сюрген сабаны битимли болсун!
Келген келин этимли болсун!
Иги келин юйге келсе, ийнени ийнек этер, юй этер!
Аман келин юйге келсе,
Борч-къарч этдириб, юйюнгю тюб этер.
Бутун буруб олтурсун,
Бутлай урчукъ толтурсун!
Къайын анасына аман болса,
Бурула, джылай олтурсун...
Ал табханы таракъчы болсун,
Экинчиси таякъчы болсун,
Тюй бюртюк кибиб юйресин,
Ашхы муратына тюбесин!..

Къалтурну къонакъ юйден чыгъарыб, тойгъа келтиредиле. Къызла арытыр мурат бла сыйырыб тебсейдиле. Аны уа, чалыб барыб тургъан болмаса, арыр сыфаты джокъду. Къобузну тохтатыб:

— Сен арыгъанмыса? — деб, сордула.
— Гели тебсей билмез,
Тебсеб тебресе, къоя билмез! —
деб, сёзюмю этмегиз ансы,
Арымагъан-талмагъан,
Штанкълыл къаза къалмагъан

деген менме! — деб тойдагъыланы барын кюлдюрдю.

Тытыгны кызы Халмесей да тойда эди. Ол, тёрт къарнашны джангыз эгечн, ашхы кишини сынгар кызы, элде бек ариугъа санала, мен барлыкъ кимди деб тура эди. Кеси да Къалтурдан кёб кичи да тюлдю... къуб—къуру 25 джылгъа! Къалтурнууа эки кёзю Халмесейден ары-бери таяргъа унамайдыла. Ол кюннге дери да Къалтур талай джолда Халмесейге келечиле не тургъан эди, алай а келечиле кызыны джашха, аны къартха санаб, айтыргъа базмай, келечиликни тындырмай. «алай-былай айтды», дей да келе тургъанларын Къалтур сезиб, кеси аны себебли келген болур эди...

Той дагъыда барады. Той тамада къобузну тыйыб, чыгъыб тургъан джаш бла кызыны (кызы Халмесей болгъанды) аууз къобуз бла тебсетирге буйрукъ этди Къалтургъа.

Къалтур харсха, тебсеуге келишген кеси чыгъаргъан тартыу бла быллай джырны айтды:

— Чегетде битген
Чегет раса, ой-ой-ой!
Чегетге кириб
Неге тураса, ой-ой-ой!
Къарт туююл эдим,
Ариу Халмесей, ой-ой-ой!
Улайыб къалдым
Мен сси кюсей, ой-ой-ой!

Бары да бек разы болуб, аны фахмусуна сейирсиндиле. Къобуз тохтады. Джырлау, айтыу башланды. Къалтургъа кёзюу бердиле. Ол, бир джырын толу джырлады да, сора, джангыдан башлаб:

Аслам мычыдым, кяалай этейим,
Мени кяачхы кюнюм батмайын,
Къоярыкъ тюлме Тытытны кызын —
Ариу Халмесейни — табмайын! —

Адамла кьоймай, Халмесейге джууаб эт деб кяа-
далдыла. Халмесей джунчуб, гитче ауаз бла:

Къалтурда барды мыйыкъла,
Алтын окъаны бурганлай,
Къалтур кызыланы кяалай тилейди,
Къатын аллыкъ джашы турганлай? —

дегенинде, Къалтур симсиреди. Алай болса да ол асыры
джунчумай башлады.:

Къаягъа миндим да,
Хиджи дедице.
Къатыным ёлдю да,
Худжу дедице,
Сылпагъарлада келе тураем,
Атымы туягъы Тытытха! — деди.
Тытытны кызын ал дей болурму
Деб акъылыма ма алай келди.
Тытытны кызы, ариу Халмесейни
Ал дей кёреме, деб сагъыш этдим.
Атым да кишнеб: «Хы-Хы-Хы» — деди,
Ажымсыз джазыу болур деб келдим!

Къалтур озду! Башха сёз болмады. Къобузчугъа
кёзююню бердице. Талай джаш келиб, къобузну тохта-
тыб:

— Къалтур, сени кьонакъ хатеринги этиб турганбыз
ансы, сеннге иш чыкъгъанды, джюр бизни бла! — деб,
тойдагыладан да эркинлик ала, аны эшикке чакъыр-
дыла.

— Не джумушугъуз барды, айтыгъыз!

— Джетили бугъаны къарагъа салганбыз, бюгюн
юч кюн, уралмайбыз. Айыб этме да, сен да бир ат,
деб, тилеб келгенбиз.

Къалтур, барыб къара атхан джерлерине къарады да:

— Да, джашла, мен да бир кёрейим! — деб, шкогун къолуна алыб, аякъ юсюнден марады.

— Ышаннга сал, джатыб ат! — дедиле.

— Мен джатыб ата билмейме! — дей, атыб къараны урду. Адамла бек сейир болдула. Хапар тойгъа, къартлагъа, отоугъа дери джетди.

— Энди бугъаны къалай элтириксе? — деб, адамла аны къайгъылы болгъанларында:

— Бугъаны да къартланы алларына алыб барыгъыз да алгъыш этдиригиз, — деди Къалтур.

Къартла айтыб бошагъандан сора, ол да айтды:

Къартла, махтау тёрююзге!
Джукъ келмесин кёлююзге!
Анда болуб атагъанем муну сизге...

Бугъаны кеседиле. Сёз биягъы Къалтургъа джетгенинде, ол айтды:

Кесибизни танабызны кесибибзге ашатды деменгиз,
Мени алай къызгъанчха да тергеменгиз.
Кесими малларымдан да бир къазан ашлыкъ берейим,
Дженгил барыб ,терк огъуна келейим.

— Малларынг къайдадыла?

Ол Кёкле дуппурну башын кёргюздю:

— Мени адам ёлгеннге, бекленнгеннге, къууанчха дегенча сызгъырыучу хазырларым бардыла. Ма былай сызгъырсам, улоу алыб келирсиз, — деб, сызгъырыб, хазырны ызына салды да кетди.

Ол, тюз кийиклени огъай эсенг, гуждарланы да алдай эди.

Арадан кёб заман кетгинчи, тёрт джугъутурну ёлтюрдю. Сызгъырыб-сызгъырыб эшитдирди. Учаланы къартланы алларына келтирдиле. Алгъыш этиб, Къалтургъа

джашау тилеб, кѣуандыла. Къартланы бирн былай айтды:

—Бу адам тѣппедегин тѣбен эндиреди. Ташны кысса, къан чыгъарады. Быллай адам бизге къонакѣлаб да келмейд, берейик кызыны мынга!

Ишни табы Къалтурну джанына ауа башлагъанында, аны кѣлю джарыкъ болуб, айтды:

— Мен сизге келечиле пйген эдим,
Къоратмагъыз, не къошмагъыз деген эдим,
Къыбылагъа айланыб, тоханала кибик,
Юйлери барды, дегиз, — дегенем,
Къара чегет кибик, кѣгет тереклери
Барды, дегиз, — дегенем,
Ол терекледѣ алмалары, кертмелери, шапталлары
Барды, дегиз — дегенем.
Арт эшиги барды,
Ал эшиги барды, дегиз, — дегенем,
Отоу юю барды,
Къонакъ юю барды, дегиз, — дегенем,
Тѣгерек мийик хуна болуб
Дуркъулары барды, дегиз, — дегенем,
Ашлары-суулары барды дегиз, — дегенем.
Джугъутур териледен джумушакъ-джумушакъ
Турукълары барды, дегиз, — дегенем,
Къашха эчки териледен, кызыл боялыб,
Гыбытлары барды, дегиз — дегенем.
Гѣзенини маймуллары, аркъалары
Бютеу къакъдан кѣрюнмейди, дегиз, — дегенем,
Бу рысхыны барына да не кѣз бла къарагъан
Тиширыу керекди, дегиз, — дегенем.
Ким да табылады, аны тындырлыкъ
Халмесейди, дегиз — дегенем.
Тытытны кесгин джууабын
Алыб келигиз — дегенем.

Ма кѣресиз, сабийни джумушха ий да ызындан бар, дегенлей, ала тындырмагъанларында, кесим келгенме.

— Хай! Хай! Хай! Сен, къарнашым, Къарачайгъа сѣзле туугъан кече туугъан болур эдинг! — деди бир къатын. Къалтур джууаб этгинчи:

— Энтда Халмесейге бир зат айтсын деб тилейди-
ле, — деди́ле адамла.

— Тытытлада 'кѣадау таш,
Титиремейди, тебмейди,
Мени джаным сау болуб,
Халмесей башхагѣа кетмейди!

Адамла:

— Энтда, энтда айт! — деб тиледи́ле.

— Халмесейге дагѣада бир айтырым:
Сарай бла Саралыб — ала санга кѣанатдыла.
Бу сѣзюме джамагѣатым шагѣатдыла:
Ол Хиджи кѣызы Сарайды,
Джан чачларын тарайды,
Кесине базгѣан аны марайды.
Аны хапары алайды:
Кече олтурса, сыргѣалы кѣазан алады,
Кюндюз ишлесе, бир бау аллы сабан орады,
Алтын окѣадан он бармагѣы бла сурат этеди.
Тишируу иште кишиге оздурмам, —
Деб мурат этеди.
Кѣыптысыны бурну
Кѣылны кѣыяды.
Джигерлик бла тенглерини
Алын тыяды.
Тыйын тонланы бичеди,
Олтургѣан ишге бийчеди...
Хиджини джашы Саралыб,
Джаш болса да, керти адамгѣа саналыб,
Кѣрген-кѣрген кѣалады мынга аралыб,
Кѣызла кѣалалла ызындан таралыб.
Уугѣа чыкѣса, излегенин табады,
Саралыбым джансыз затха джан салады.
Джокѣну бар этер, барны кѣб этер,
Алай бла, кенг муратха терк джетер.
Сен аланы сылтаугѣа нек салдын?

Джарыкъ болур джерде мутхуз нек болдунг?

Ол экиси сени эки билегинг,

Билегинг болса, ойнарыкъды джюрегинг! — деди Къалтур...

Ол баргъанындан Къалтур ызына къалай къайтханы белгили тюлдю, алай болса да, муратына толу джетгенди. Халмесеиден Къалтурну эки джашы бла бир къызы болгъанды. Джырчы, терен къартлыкъгъа дери джашаб, кеси аджалындан ауушханды.

Хубийланы Магомет

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ПОЭЗИЯДА ЛЕРМОНТОВНУ СЫФАТЫ

Лермонтовну аты уллу къралыбызны миллетлериин барына да белгилиди эмда багъалыды, алай болса да аны аты Кавказны халкъларына артыкъ да багъалыды. Ол сабий заманында огъуна Кавказгъа юч кере келгенди, аны ызындан патчахлыкъ къара сабан сюрген заманда, ол Кавказда кесине къонуш табханды, ол фахмудан толу джумушакъ джюреги бла бу таулары ёмюрлюкге суйгенди эмда сейирлик чыгъармаларында аланы махтагъанды. Кавказны акъбаш таулары да анга зарауатлыкъ джетген кюн къара кийгендиле, акъ булутла къаралыб, кёк джашнаб, кюкюреб, таякъ джангыр болуб джерге тюшгендиле.

Хар джыл сайын Кавказгъа келген адамланы санлары кёбден кёб бола барады, алай а аланы бери келтирген къуру таулары ариулукълары бла дарман хауалары тюлдю, Лермонтовну аты да Кавказ бла байламлыды. Кавказ таула бла Лермонтовгъа суймекликни къайсы мийик болгъанын бусагъатда билмеклик къыйынды.

Лермонтовну заманында къарачайлыланы, малкъар-
тыланы литературалары болмагъанды, бусагъатда уа
къарачайлыла, малкъарлыла аны орус тилде эмда ана
тилде да окъуйдула, поэтлерибиз анга атаб, назмула
джазадыла. Бизни поэзиябызда аны юсюнден къачан эсе
да бир джашагъан поэтни юсюнден джазгъанча болмай,
эндиги заманыбызгъа болушлугъу болуб тургъан, хар
таулуну джюрегинде сакъланган адамны юсюнденча
джазадыла.

Лермонтов, эркинликни джырчысы, тюзлюкню, теңг-
ликни джырчысы болгъанча, алай кёрюнеди. Лермонтов-
ну юсюнден джазгъан поэтле бир заманда джашамаса-
ла да, бары да анга бирча суймеклик бла джазадыла.

1930-чу джыллада Лермонтовну талай чыгъармасы
къарачай-малкъар тилге кёчюрюлгенди, бир къаууму
ана тилде школлада да окъулгъанды. Кёчюрюлгенлени
ичлеринде: «Кесим джангыз чыгъама мен джолгъа»,
«Бородино», «Къама», «Джырчыны ёлгени», «Къач-
хынчы», «Демон», «Бизни заманыбызны адамы» деген
чыгъармалары да бардыла.

Лермонтовну юсюнден къарачайлыладан, малкъар-
лыладан биринчи джазыб тебреген Ислам Къарачайлы
болгъанды.

Белгили поэт Къайсын Кулиев кесини чыгъармала-
рында Лермонтовну 14 кере сагъынады. 1937-чи джыл
джазгъан «Кавказ» деген назмусунда ол, эски заманны
кыйынлыгъын санай, поэтлени инджиулерин да ай-
тады:

Джамчылы Лермонтов
Къая ташха олтурад,
«Спеша на север» дейд да,
Назмусун джаза башлайд.
Ол джазады, къарайды
Таулада тубанлагъа,
Ол тубанла ушайла
Эски тав таурухлагъа.

Бестужевге окъ тийиб,
Гау башы кёкге къарайд,
Одоевский мында
Шимал кёгюне ушаш,
Ол кёк кёзлерин джумад.
Лермонтов сакъ джауумпу
Гюбюнде окъдан джыгъылад.
Ол ким болгъанын таулу
Ангылаялса эди,
Ол кёкюреги бла
Окъ аллын тыяр эди,
Поэти джойгъан мурдар
Джити таулу къамадан
Окъдан къутулмаз эди.²

1939—45-чи джыллада джазгъан «Устаз Борис Игнатьевич» деген назмусунда эм алгъа Лермонтовну атын ол устазындан эшитиб, ёмюрлюкге суюгенин айтады, устазны аты да анга, Лермонтовну атыча, багъалы болады.

1941-чи джыл джазгъан «Старая Руссадагъы тетрадымдан» деген чыгъармасында кесини джашауундан айта келиб:

Джеримден кысталаыб турмайма мен мында,
Лермонтов тургъанча тауларымда, — дейди.⁴

1942-чи джыл къазауатны кыйын кёзююнде джазгъан назмуларын Къайсын Лермонтовну терен сагъышлары бла тенглеширеди:

Лермонтовну назмусуча, кыйгъылыд
Бюгюн джюрегим,
Чабыб баргъанлай абынса да, тохтамай
Баргъан атды ол бюгюн.⁵

1942-чи джыл фронтда джазылгъан «Джолла» деген назмуда, таулагъа тансыкъ болгъанын, джюреги излегенни билдиреди:

Джюрюрге, айланыргъа, къараргъа,
Лермонтов Дарьял ауузундача,
Джол ташына олгуруб солургъа.
Арыб, суусаб, ач болуб барыргъа,

1944-чю джыл джазгъан назмусунда Лермонтовгъа бек уллу, терен сؤймекликни юсюнден джазады. Къарыусуздан тыш кийнмлерин атханла болгъан заманда да ол Лермонтовну суратып, китабын биргесине джюрютгенди.

1950-чи джыл «Ингирликде кёк кюкюрегенинде» деген назмусунда кесини сабий заманында тау элге келиб джашагъан пешчи оруслуну юсюнден айта келиб, дагъыда Лермонтовну эсге тюшюреди, ол заман Лермонтовну атын билмеген заманым эди дейди, ол пешчинин аты Михаил болгъанлыкъгъа, ол Лермонтовну аты болгъанын къайдан биллик эдим дейди.

Къайсын, кесини ишлегенини, джашаууну юслеринден джаза, кеч-эртде болса да анга ёлюм келирин айтады, Лермонтовну да эсге тюшюреди:

Ишлейме, джашайма. Ахыр кюн келир,
Келгенича тауда бизни хоншубуз
Пешчи Шаухалгъа, неда Лермонтовгъа
Келгенича джауум джаугъан ингирде.

1957-чу джыл джазгъан «Джамчы» деген назмуда джамчыны тауда къалай бек кереклисин джаза, Къайсын Лермонтовгъа да джетеди.

Лермонтовну имбашларын
Сынагъанды джамчы.
Батыр тау партизанларын
Джылытханды джамчы.

1956 — 1958-чи джыллада Къайсын «Лермонтовну эсгериб» деген назмусун джазады. Бу назмуда Лермонтовну аты таулулагъа, артыкъсыз да Къайсынны кеси-

не кьаллай бир багъалы болгъанын айтады. Сени назмуларынг тау тёппелеге чыкьгъандыла, джашауну кыйы-ын кюнлеринде сени атынг бла ант этгенме, сен джюрегимде болуб, мени палах бююлталмазлыгына нйнанганма, мени тауларым кыйыын кюнде сениге кьонуш болгъандыла, таулу анала этген джамчы сени джауумдан сакълагъанына, чыран сууладан ичиб, суусабынгы кьандыргъанынга кьууанама, мурдарла таула бла поэзияны ёлтюралмагъанларына кьууанама дейди. Биз кьайры кьарасакъ да, тёгерегибизни Лермонтов бла байламлы затла кьуршалаб тургъанын кёреди:

Булутчукъ кьаягъа ёрлеб барад,
Лермонтовну булутчугъу дейбиз.
Терк суу кьутургъан гаммешча чабад,
Лермонтовну эсгере ётебиз.

Тубанда мылы кьаягъа мында
Биз Лермонтовну кьаясы дейбиз.
Кавказ дегенлей, аны ызындан
Биз Лермонтовну атын эштебиз.

Минги-Таугъа тенг тёппе болгъанлай
Киргенсе бизни джашауубузгъа,
Тау этегинде чабхан атлылай
Кьалгъанса бизни кёз аллыбызда.¹¹

Назмуну аягында уа Кьайсын аны Лермонтовгла суюмеклигини ёлчеси болмагъанын, ёлгюнчю аны аты унутулмазын айтады:

Суюмеклигим сыйынмады назмугъа,
Салчы кьолунгу мени джюрегиме!
Джолум джетген кюнде да кьабыргъа,
Лермонтов, турурса мени биргемс!

«Тбилисиде Симон Чикованини юйюнде айтылгъан назму» деген чыгъармасында ол, Чикованиге уллу махтау сала, аны бек суюгенин Лермонтовну юсю бла да билдиреди:

Гюрджю поэзияны Черегинден
Мси да ичдим, бара ёрге.
Симон Чиковани, мси юйюмде
Олтурганса Лермонтов бла бирге. ¹²

«Кавказ» деген назмусунда эски джашауну зорлу-
гъун айта келиб, Къайсын Лермонтовну поэзиясы джю-
реклени ышандыргъанын, ийнандыргъанын, таукеллен-
диргенин чертеди:

Акъ тѣппелеринг бла къууандырдынг
Лермонтовну ачыу басхан джюрегин,
Азатлыкъ ёлмезине ийнандырдынг,
Нарат чыракъча кюйгенде да джеринг. ¹³

Къайсын Нальчикин къайсы орамын да бек сюеди,
алай а Лермонтов атлы орам анга артыкъ багъалыды. ¹⁴

(«Шахарымы орамында барама»).

Бир назмусун Къайсын Лермонтовну ахыр кюйюне
атагъанды. Лермонтов дуэльге Каррас деген поселокдаи
келгенди (бусагъатдагы Иноземцево) джолда балийле
ашай келгенди арну чууакъ джайгъы кюн, таула да
ачыкъ кѣрюне:

Лермонтов джоюлургъа бара,
Бештауну башы кѣкге къараб
Бергъанды, балийлени ашай,
Агъара Минги Тауну башы.
Теу акълыгъы. Кырдык кѣклюю.
Джан назиклиги. Тау беклиги.
Батар кюнча, кызыл балийле.
Саркъгъан къанча, кызыл балийле.
Ачы къайгъы эм рахатлыкъ,
Джашау бир киби ачы, татлы.
Тапанча атылды. Тийди окъ.
Балийле да джокъ. Таула да джокъ. ¹⁵

Лермонтовну юсюнден экинчи назму джазыб тебреген,
1942-чи джыл Сталинград урушда ёлген, Борлакъланы
Тохтарды. Ол кесини «М. Ю. Лермонтовгъа» деген наз-

мусун Лермонтовну «Прощай, немытая Россия» деген назмусуна джууаб этгенча джазады. Россия энди башха тюрлю болгъанды, мурдарлыкъны ырхым къан ызы да сюртюлгенди, сенича фахмулу поэтлеге энди ёлюм джокъду, деб джазылады.

Лермонтов «джырчыны ёлюмю» деген назмусунда «Сиз кесигизни бютеу къара къаныгъыз бла поэтни тюзлюк къанын джууалмазсыз?» деб джазгъаны бла хайырлана, Борлакъланы Тохтар Лермонтовну юсюнден:

Сени джарыкъ кызыл къанынг бла
Джууалмады артыкълыкъ кесини кир къанын, ---

дейди. Патчахлыкъ къорагъанлы, Кавказда джашау да башха тюрлю болгъанын айтады:

Патчахлыкъда сениге къонуш ёхтем Кавказ таула
Тюрленгендиле, джангылыкъда кийиниб.
Сениге «итге ит ёлюм» деген къанлы джаула
Къорагъандыла, Октябры отунда кюйюб.

Тохтар Лермонтовгъа назмуну къалай алай болса да деб джазыб къоймагъанды, ол Лермонтовну творчествосун терен сюзгенди, аны «Патчах кызы» («Морская царевна»), «Чапракъчыкъ», («Листок»), «Хауа кеме» («Воздушный корабль»), «Ашик-Кериб», «Песня про царя Ивана Васильевича, молодого опричника и удалого купца Калашникова» деген чыгъармаларын кечюргенди.

1938-чи джыл Отарланы Керим «Булутчукъ»¹⁷ деб назму джазгъанды. Ол аны Лермонтовну «Къая» («Утес») деген назмусуну аягъын джазгъанча этгенди. Лермонтовну назмусу мыдахлыкъ бла бошалады, Керимни назмусу уа джюрек джарыкълыкъ бла бошалады, ол джарыкълыкъланы берген да совет адамланы бююннгю джашаулары болады. Керимни назмусунда айтылгъаннга кёре, джай чууакъ кёкде кёксюл сууну бой-

нунда, къая къойнунда булутчукъ танг атдырады, сора, акъбаш таулагъа аллын буруб, джарыкъ ойнай, атла-ныб тебрейди. Авторну анга аманаты да барды: колхоз сабанланы башларындан салкъын эт, артдан а джангур болуб джау, сабанланы битимли эт.

Керим Булутчукъгъа андан сора да къёб магъана бе-реди:

Булутчукъ, сен — эркинликни сфаты,
Булутчукъ, сен — эркинликни сфаты,

1963-чю джыл джазылгъан «Сакъ джауун»¹⁸ деген назмусунда Керим дагъыда Лермонтовну эсге тюшюре-ди. Таулада кетиб бара, къара булутла чыгъадыла, таякъ джангур джауады, артдан къёк ачылады, кюн чы-гъады, «Лермонтовну булутчугъу да къаяда бара эди, назмула байрагъыча».

1939-чу джыл Максим Геттуев «Лермонтовну сын ташына»¹⁹ деб назму джазгъанды. Сын таш деб дуэль болгъан джерде эсгертмеге айтады.

Лермонтовну джазгъанлары халкъны джюрегине джууукъ болгъанлары себебли, ала адамланы джюрек-леринден кетмезликлери айтылады, Лермонтов кеси уа Чолпан бла тенглешидриледи:

Озгъанды къёб заман андан бери уа,
Алай унутмайд халкъ кесини поэтин.
Къалай унутур эркинлик Чолпанны,
Халкъны этинден сыдырылгъан этин!

Поэт эмда прозаик Хабу Кациев «Даулаш таула хор-ландыла»²⁰ деген назмусун Лермонтовну «Спор» деген назмусуна джууабха джазгъанды. Минги Тау мийикден узакъ джерлеге къараб, джангы джашауну кёреди, джер-джерде тау этеклеринде колхозла джашнайдыла, промышленность ёседи. Не кюрешиб да, кюн аман этиб да, ол совет адамланы тыялмайды, сора, къалай этейик

дегенча, кичи къарнашы Қазбек таугъа къарайды, алай а Қазбек да аны къууандырмайды. Таулары хорланганлары ангылашынады.

Байрамукъланы Халимат Лермонтовгъа кесини сюнемклигин джамчыны юсю бла айтады:

Джамчы,
Сюеме сени къачан эсе да
Лермонтов сени кийгени ючюн.
Уллу поэтни, солдатны джашауун
Сенден бек киши да билмегени ючюн.²¹

1975-чи джыл октябрда Пятигорскеде Лермонтовгъа аталгъан поэзияны байрамында Халимат Лермонтов таулулары джашаулары кеслерине ачыкълагъанды, алагъа аланы Кавказлары кёргюзтгенди деб, кесини сёзюнде алай айтханды.²²

Халимат башха назмусунда сюеги мийик болмагъан поручик мийик тауладан да мийикди деб джазады.²³

Поэт, прозаик эмда белгили актер Маммеланы Ибрагим «Лермонтовну музейинде» деб алапат назму джазгъанды. Лермонтов ахыр кюнлерин ашыргъан джерге салам берирге кёб адам келгенди дейди.

Музейни артыкъ да багъалы болгъаны — Лермонтовну бу юйге ёлюгю келгенди, юсюне да суу шинель джабылыб, бу столда кългъандыла джарты джазылгъан назмулары.

Лермонтов джашагъан заманны огъурсузлугъун айта, Ибрагим Лермонтовну тюзлюкню келечисине санайды, ол аны бюгюн да алда баргъан адамлагъа тең этеди:

Ол космосну юсюнден да
Джазартыгъед келишдириб, —
Башлагъанед эртде огъуна
Джулдузлары сёлешдириб...

Шуёху да, джырчысы да
Эди ол бизни таулары,
Келечиспед тюзлюкню —
Джолларын излест аны...
Ол энтда да негерлерид
Алгъа баргъан адамлары. ²⁴

Назму Лермонтов туугъанлы 150 жыллыгына атайыб чыкыгъанды. Аны бир вариантында генерал Верзилинге юйюнг поручикге музей боллукъду деселе, ол алай айтхан адамны телиге санар эди, дейди. ²⁵

Макитланы Сафар «М. Ю. Лермонтовгъа» деген назмусунда юйюню къабыргъасында тагъылыб тургъан Лермонтовну портрети бла ушакъ этеди, келюне келген затланы Лермонтовну портретине къараб айтады. Ол сурат анга сагъышлы, къайгылы кёрюнеди, сени душманларынг, ёлюрюнгю излеб, Кавказгъа ийдиле, ызынгдан да бир итни юсдюрдюле, алай а таулула сени кеслерине санадыла, джууукъ адамларыча кёрдюлс, бюгюн а сени атынг кёб поэтни ичинде эм багъалыды, мен а, сени назмуларынгы окъусам, айырыб иги джазама, дейди. ²⁶

Джаш поэт Къобанланы Ахмат Лермонтовну юсюнден экн назму джазгъанды. Биринчи назмуда («Лермонтовну сын ташында») Ахмат сын ташны ариулугъуну, аны тегерегинде гокка хансланы айбатлыкъ салгъанларыны, алайгъа кёб адам келгенини, Лермонтовча адамлары ёлмезликлерин джер джюзюню адамлары билгенлерини юслеринден джазады. ²⁷

Ахмат кеси бу назмуда Лермонтовну юсюнден айтханын азгъа санаб, жангылан «Лермонтовну эсгерю» деб назму джазады. Бу назму къарачай-малкъар тилде Лермонтовну юсюнден джазылгъан назмулары эм игилерини бириди.

Дуэль ингирде болгъанын Ахмат биледи, алай а ол герох таууш кюнортада атылды дейди. Кюнорта деб ол

Лермонтовну джашауу алкъын алда эди дегенни билдиреди, кюнортада кюн мийикге чыкъгъанча, аны фахмусу мийикге чыкъгъан заманы эди деб, аны да билдиреди.

Герох атылгъандан сора, табигъат да башха тюрлюк бет алады, адамы ёлген юйге ушайды:

Кюнортада,
Герох таууш эштилиб,
Илгендирди
Тёгерекде болгъанны.
Къара тубан,
Джылан кибик сюркелиб,
Машук тауну
Этегине чулгъанды.

Джаралы адам,
Ийилди да энишге,
Ахыр кере
Къучакълады джер шарны.
Мылы джерни,
Исси къан бла джылытыб,
Ахыр кере
Дуниягъа ышарды. ²⁸

Былайда «джаралы адам» дегенни бек уллу магъанасы барды. Дуэльни заманында алайда секундантла болгъанларын автор биледи, алай а ол алайда джангыз бир адам болгъаннга санайды, ол адам да — Лермонтов, ол да джаралы болгъанды. Лермонтов таурухлада айтылуучу эрши джаныуарланы ичлеринде къалыб, бир джерден бир болушлукъ болмагъанча, алай ангылашынады.

Лермонтов джаралы болуб джыгъылды демейди Ахмат, «джер шарны къучакълады» дейди. Алай айтыуну уа магъанасы теренди. Лермонтов джыгъылгъан сагъатында дуниягъа ахыр кере ышарды деб джазылгъанны да магъанасы уллуду.

Лермонтов аны иннетин, джюрегин киши ангылама-
гъаны ючюн ышарыргъа боллукъду, неда аны дуниягъа
айтыр сёзлери алкъын толу айтылмай къалгъанлары
ючюн, джазыу былай нек болду деб ышарыргъа бол-
лукъду. Лермонтов окъ тийиб джыгъылгъандан сора
ышаргъанмыды, огъесе ышармагъанмыды деб иш анда
тюлдю, Ахмат аны эртдеден келген джюрек сезимлерин
бергениндеди.

Мен айтырыкъ сёзню башха адам айтырыкъ тюлдю
деген иннетни Лермонтов «Огъай, мен Байрон тюлме,
мен башхама» («Нет, я не Байрон, я другой») деген
назмусунда айтады. Мени сагъышларымы дуниягъа ким
айтыр, деб сорады да, сора кеси джууаб этеди: мен —
неда аллах, неда киши да огъай.

Алай болмай, аны ышаргъанына автор башха магъа-
на берирге да боллукъду. Бурун урумлула хар бир кер-
ти адам, эринлеринде ышармакълыкъ кёрюне, алай
ёлюрге керекди, дегендиле.

Поэт джыгъылгъандан сора, табигъатда къанат тау-
уш тохтайды, дунияда джашау тохтагъанча болады.
джер бла кёкню арасында Лермонтовну джюрегини
ахыр ургъаны къалады.

Ахмат кзуру Лермонтовну ажымлы ёлгенин айтыб
къоймайды. Тюзлюк, тенглик, эркинлик тебленнген эмда
артыкълыкъ кючлеген джерде хар къайда да поэтлени
джазыулары алай болады, дейди. Аллай заманлада
поэтле терслик бла тюзлюкню арасында джаннган отда
кюйюб кетедиле деген оюмну этеди:

Джер да, кёк да
Шагъатлыкъны кёргюздю. —
Бу болумда
Джоулгъандыла бек кёбле.
Арасында
Терслик бла тюзлюкню
Джаннган отда
Кюйгендиле поэтле...

Зумакъулланы Танзиля кесини назмусунда Лермонтов бла ушакъ башлайды. Таулула сени кеслерине джаш этгендиле, таула уа сени кеслерине тенг этгендиле, сен туугъан кюн Кавказ къууаныргъа билмеген эсе да, сен ёлген кюн къара кийгенди, сени ёлтюргенни уа Кавказ ёмюрлюкге мурдар этгенди, мен а, юйюнде ёлюмю болгъанча, Машукну аллында таралыб сарнайма, ол кюн сеннге атылгъан окъ шошлукъну бузгъанды, дейди.

Танзиля, къуру къыйналгъанын айтыб къоймай, дуниягъа аллай джашны бергени ючюн, Россиягъа уллу бюсюреу этеди, Лермонтовгъа уа ёмюрде да ёлум болмазлыгъын айтады. Назмудан строфа келтирейик:

Таулу бешикте сен джатмагъанса,
Тау отджагъада бешик джыр эште.
Эм алгъа мында сен чабмагъанса,
Абына, къоба ёзенде, тёште.

Бизни таулада мал къорамагъанд,
Сен туугъанса деб, тау бычакъ джетиб,
Акъсакъал таулу къолгъа алмагъанд,
Башынгы сылаб, ол эркелетиб.

Сеннге этгендиле акъ башлыкъ, джамчы
Мында къызланы джигер къоллары,
Атынгы джерлеб, хазыраб, къамчи
Да бергендиле тау уланлары.

Къууаниган болмазмы, къууанчны билиб.
Кавказ, дуниягъа ма сен туугъанда?
Сарнау кирик, ол, къара кийиб,
Сен кёзлеринги ахыр джумгъанда.

Джыламагъанд бир джашына алай
Кёб ёмюрледен бююннге дерн.
Ол кюн кёрюннген болурму, сарнай,
Кёз джашха къызгъанч Кавказы джерн?

Сен бу джерледс ёхтем аусанг да,
Боялмагъанды тау къама санга.
Тау окъну аллына кесинг турсанг да,
Тиймей ётеред таулу окъ санга.

Сенича джашны джылдан бермейд джер,
Бютеу Россейге пийилтиб башны,
Мен сау бол дейме, кёбле сау бол дерле
Бергени ючюн сенича джашны.²⁹

(«Лермонтовгъа»).

Ахматланы Ахия «Кавказ таула» деген назмусунда таулагъа терен сюймеклигин айтады. Ол бу таулада туугъанды, бу таулада ёстенди, джаны бу таула бла бирди, алай а аланы Лермонтов кёргюзтгенча кёргюзталмагъаныны, Лермонтов суратлагъанча суратлайлмагъаныны юсюнден джазады.³⁰

Хубийланы Назир «Къарачай» деген назмусунда, туугъан джуртун алай бек нек сюйгенин айта келиб, Лермонтов бла Коста Хетагуров аны туугъан джерини юсюнден джазгъанлары ючюн да сюеме, дейди.³

Назир Лермонтовну «Выхожу один я на дорогу», «Парус», «Кавказ», «Крест на скале», «Утес» деген назмулары кёчюргенди.

Байкъулланы Абул-Керим 1957-чи джыл джазгъан «Махтау сеннге» деген назмусунда уллу орус халкъгъа кёб ашхылыкълары ючюн бюсюреу этеди. Ол ашхылыкъланы ичлеринде биринчиге Ленинни айтады: орус халкъ Ленинни бергени ючюн. Андан сора орус халкъ Лермонтовну, Пушкинни, М. Горькийни бергени ючюн.³²

Гуртуланы Салих «Лермонтовну джолларында» деб он кесекден къуралгъан уллу назму джазгъанды. Салих эм алгъа бюгюн сени табхан анагъа дуния баш урады дейди. Андан сора Лермонтовну музейинде шиндигини

юсюнден джазады; Мартынов сени бу шиндикден айыр-
са да, халкъны джюрегинден айыралмагъанды. мен а
ол музейде сени шиндигинги букъусун сыйпай туругъа
табсам, аны башыма сыйгъа санар эдим, дейди.

Андан сора Салих Лермонтовну юйюню аллында ге-
рекни юсюнден джазады. Сен салкъынында сагъышлы
олтуруучу терек бюгюн да ол замандача турады, ай да
аны ол замандача джарытады, ол замандача, анга джа-
нгурла джауадыла, мен да олтурдум ол терекни тюбю-
нде, сени сакълай, сен а келмединг, алай а мен, келлик
болмазса деб, къалай туруб кетейим? деб, кеси кесине
соруу береди.

Тёртюнчю кесегинде эшик аллында Лермонтовну за-
манындагъы къоз терек кеси болмай, аны чагъыб келген
джетегин кёрюб, кесин ол джетекге санагъанын айтады.
Бешинчи кесегинде мени джылым сени тенгли болса да,
сени фахмулу джазылгъан сейирлик назмуларынгы ма-
гъаналарын мен энтда ангылаб бошайлмагъанма, джа-
шым болса, анга да осият эте кетерме дейди.

Алтынчы кесегинде ол тау джоллада Лермонтовну
аякъ ызларын кёрюб, аланы таныгъанча болама дейди.
Джетинчи кесегинде Лермонтовну назмулары джюрек-
лерибизге кёпюр болгъандыла, ол кёпюрню юсюне мин-
иген адам а кир иннетли боллукъ тюлдю, деб ышанады.

Сегизинчи кесегинде Лермонтовну творчествосу
халкъланы къарнаш шохлукъларына уллу болушлукъ-
ларына уллу болушлукъ этгенлерини юсюнден джазады.
Алгъын заманлада бир-бирлерине джаулукъ джюрютген
миллетлени адамлары бюгюн аны эсгертмесини аллы-
да, анга бир кёзден къарай сюеледиле.

Тогузунчу кесегине Салих «Мен да Россейни джа-
шыма, Россейни» деб атагъанды. («Россей» деб Россия-
гъа айтады). Сен Россияны джашы болгъанса, алай а
сен таулугъа да бек ушайса, мен да Россияны джашы-
ма, таулада бир туудукъ кетиб, бир туудукъ келиб,

адамла кѣб ауушунадыла, алай а таула сени сау заманында кѣргепдиле, ала сени тюрсюнюнгю ѳмюрде да эсден кетерлик тюдюле, дейди.

Онунчу кесегине «Байракъ» деб аталгъанды. Аны магъанасы — Мартыновдан кюл да къалмагъанды, Лермонтов а сауду.³

Мокаланы Магомет «Лермонтовгъа» деген назмусунда, Лермонтовну танымасам да, ол бизни юйде болмаса да, аны джазгъанларын окъумай къалсакъ, насыбдан джарты къалыр эдик: аны джазгъанларында тау сууну тауушу, къаяла, таулада джауумла, джолда атлыла, нарт къалала да бардыла, ол таймаздан джолоучу болуб айланганды, тюзлюкге джол табалмай, дейди.

Бюгюн анга Лермонтов таулада ат бла келе тургъанча кѣрюнеди. Назмудан бир кесеги:

Кавказны тау джолларында келе,
Лермонтовну кѣрмегенме бир да.
Ол айланганды элимден кенгде,
Юйюбюзге кирмегенди бир да.

Ат илкичге такъмагъанды атын,
Тилемегенме назму окъу деб.
Ол келсе, къой сояр эди атам,
«Бизде къонакъ сыйлыды, олтур»,—деб.³⁴

Чотчаланы Магомет ана тилге Лермонтовну талай назмусун кѣчюргенди: «Кавказ», «Боюсь не смерти я. О нет!», «Нищий». Магомет «Бѣрк алабыз сени аллында» деб, Лермонтовгъа атаб улуу назму джазгъанды. Анга Кавказны сууу, ташы, дуппуру да багъалыды, нек десегиз, Лермонтов аланы барын да кѣргенди:

Ма былайда
Хар атламда аягъым
Аякъ ызын басама деб турады.

Хар деппанны кырдыксакъал джаягъы
Ол кёрюучю чёбюн манга бурады.
Гара ичсем, кетсе эсим къаягъа,
Хаман поэт кёз аллымда турады.

Ма былайда
Мен бёркюмю алама
Лермонтовну фахмусуну аллында.
Сюймекликни саугъа этиб салама
Елюмсюзю къабырыны джанында —
Сюймекликни — бютеу таулу халкъладан:
Сабийледен, сохталадан, къартладан.³⁵

Сюйюнчланы Азамат «Лермонтов бла сёлешу» деген назмусунда Лермонтовгъа Эресейни джарыкъ джулдузуса, таулары да джарытаса дейди. Лермонтовну окъугъан заманда, анга таулула бла ныгъышда олтуруб ушакъ этгенча, ала бла ушакъ эте, таудан къайтыб келгенча, Бырмамытдан Минги Таугъа къараб, аны сура-тын салгъанча кёрюнеди; аны джазгъанларын окъугъаны сайын, аны кёз аллында эки къайын терек («Родина» деген назмусунда «чету белеющих берёз» деген сёзле болгъанлары ючюн айтады), тенгизде да агъаргъан къайыкъ («Парус») кёрюнеди, алай къуру ала кёрюнюб къалмай, кир иннет бла Лермонтовну ызындан айланган патчахны эгети да кёрюнеди.

Назмуну арт эки строфасы:

Сен бюгюн джолгъа чыкъмайса джангыз—
Мингле, миллионла сени нёгеринг;
Джулдуз бла джарыкъ сёлешеди джулдуз,—
Емюрлюк ишле сени джёнгеринг.

Акъ къайыгъынг уллу кеме болгъанды:
«Лермонтов» деб къабыргъасында атынг.
Мийик къаяда джазыуча къалгъанды
Джюрекледен сени джарыкъ сыфатынг.³⁶

1941-чи джыл Азамат Лермонтовну талай назмусун ана тилге кёчюргенди: «Кинжал», «Утес», «Из Гёте», «Благодарность».

Биджиланы Идрис «Дарьял ёзенде» деген назмусун М. Лермонтовгъа атагъанды. Сени бу дуниягъа къараргъа мадарынг болса, джашауну тюрленнгенин кёрлюк эдинг, сен кёрюучю тау миллетле сеннге къарнаш къолну узатырыкъдыла дей, ол суююучю Дарьял ёзенде анга джол нёгер болургъа излегенин айтады:

Эки джар да къара обаны,
Атла бизни таба сен таукел.
Ауазларын мыдах джырланы
Джарыкъ макъамгъа бура кел!

Бизни ёмюрню джырчылары
Аллынга къууаныб келирле.
Кенг этиб сеннге орталарын,
Тёрде сыйлы орун берирле.³⁷

Чотчаланы Нурсият «Лермонтовгъа» деген назмусунда, мурдарны къолу сеннге къалай кёлтюрюлдю деб, анга налат бере, хар таулу юйде, Лермонтов, сен ёмюрлюкге къонакъса, сени сейирлик назмуларынгы адамланы биргелерине табигъат да сакълайды, хар таш, хар джулдуз сени сыйлы атынгы джакълайды деб, Лермонтов бла ушакъ этеди.

Мыдах болгъанды Бештау:
Джумулгъандыла къара кёзлеринг.
Джылагъанды таш да, тау да...
Джашайдыла ашхы сёзлеринг.³⁸

Лермонтовну ашхы сёзлери эндиге дери джашагъандыла, мындан ары джашарыкътарына да сёз джокъду. Таулула Лермонтовгъа къалай къарагъанларыны юсюнден Езденланы Кулистанны сёзлери бла айтыргъа болукъду. Ол Лермонтовну юсюнден статьясына «Кавказны эмчек уланы»³⁹ деб атагъанды. Адам адамны айырыб багъалы кёрсе, къарачайлыла, малкъарлыла «алай багъалы нек кёресе, ол сени эмчек уланынгмыды?» деб соруучандыла.

ЛИТЕРАТУРА.

1. Ислам Къарачайлы. Журнал «Революция и горец». Ростов-на-Дону, 1930, № 6—7.
2. Къайсын Кулиев. 2 томлукъ. 1-чи том. Нальчик, 1958, 9—10 бетле.
3. Быягъы томда. 92—93 бетле.
4. Быягъы томда. 142 бетде.
5. Быягъы томда. 220 бет.
6. Быягъы томда. 226 бет.
7. Быягъы томда. 332 бет.
8. Быягъы томда. 384—386 бетле.
9. Быягъы томда. 264 бет.
10. Быягъы томда. 349 бет.
11. Быягъы томда. 405—409 бетле.
12. Къули Къайсын. Жангы китаб. Нальчик, 1961, 29 бет.
13. Олда мында. 87 бет.
14. К. Кулиев. Джаралы таш. Нальчик, 1965, 162 бет.
15. Къули Къайсын. Джаралы таш. Нальчик, 1965, 162 бет.
16. Борлакъланы Тохтар. Насыблы джашлыкъ. Черкесск, 1964, 26 бет.
17. Отарланы Керим. Джолла. Фрунзе, 1956, 33—34 бетле.
18. Керим Отаров. Сыпла, Нальчик, 1972, 36 бет.
19. Бизни сёзюбюз. (Джыйым китаб), Максим Геттусвини назмусу). Фрунзе, 1957, 40 бет.
20. Хабу Кациев. Ана литература. Орта школну VI классына. Нальчик, 1961, 125—126 бетле.
21. Байрамукъланы Халимат. «Джырла!» — дедила тауларым. Черкесск, 1969, 14 бет.
22. Байрамукъланы Халимат. «Кавказская здравница», 17/X—75. (Н. Островскаяны статьясында айтылады).
23. Халимат Байрамукова. «Кавказская здравница», 27/VII—66.
24. Ибрагим Маммеев. Джарыкъ танг. Нальчик, 1966, 52 бет.
25. Ибрагим Маммеев. «Коммунизмге джол» газет, 7/X—64.
26. Сафар Макитов. Жерими бети. Нальчик, 1967, 178—179 бетле.
27. Къобанланы Ахмат. Джюрекден джюрекге. Черкесск, 1965, 15 бет.

28. Қъобанланы Ахмат. Тюбешиу. Черкесск. 1970, 30—31 бетле.
29. Танзиля Зумакулова. Тау аяз. Нальчик, 1976, 69—72 бетле.
30. Ахия Ахматов. Жаз келди. Нальчик, 1959, 23 бет.
31. Хубийланы Назир. Анам. Черкесск, 1960, 28 бет.
32. Байкъулланы А.-К. Хорлам. Черкесск, 1962, 29 бет.
33. Салих Гуртуев. Ныхытла. Нальчик, 1970, 79—96 бетле.
34. Мухамат Мокаев. Джырла бла джылла. Нальчик, 1966, 65—66 бетле.
35. Чотчаланы Магомет. «Ленинни байрагъы», 15/X—64.
36. Сүйюнчланы Азамат. «Лермонтов бла сёлешу». «Ленинни байрагъы» газет, 30/V—74.
37. Биджиланы Идрис. «Дарьял ёзенде». «Ленинни байрагъы» газет, 30/V—74.
38. Чотчаланы Нурсият. «Лермонтовгъа». «Ленинни байрагъы» газет, 27/IV—78.
39. Ёзденланы Кулистан. «Кавказы эмчек уланы». «Ленинни байрагъы» газет, 16/X—75.

Лайпанланы Рашид

ДЖАЗЫУЧУ ЭМДА ДЖАШАУ

(Ислам Қъарачайлы)

Ислам Қъарачайлы белгили публицист, джазыучу, литература критик эмда просветитель болганды. Қъарачай литератураны къралгъаныны, ёсюмюню, ол баджаргъан борчланы юсюнден сёлешген сагъатда, Ислам Қъарачайлыны (Хубий улуну) атын айтмай къояргъа мадар джокъду. Бизни сартып, джаш джазыучула ол творчество ишге къалай къарагъанындан бир кесек халпарлы болсала керекди. Ол мурат блады бу статьяны джаш авторланы джыйым китабына къошханыбыз.

Ислам Къарачайлы билимге къаджыкъмай тырмашхан, кеси алгъан билимни туугъан халкъына берирге кюрешген, джангы адамны халисин къураугъа къолундан келгенча болушхан тири адам болгъанды. Къарачай, орус, араб, латин тиллени иги билгенди ол. Алай а орус тилде кёб джазгъанды. Илму-тинтиу, журналистика, культура ишле, совет аппаратда къуллукъ этиу кёб заманын, къарыуун алсала да, Север Кавказы халкъларыны суратлау байлыкъларына джараулу юлюш къошханды, тау миллетлени совет интеллигенциясыны арасында сыйлы орунланы бирине ие болгъанды Ислам.

Бюгюнлюкде да аны джазгъанларыны асламысы коммунизмни иннетине къуллукъ этедиле, джашауда тюбеучю эски-чирик адетлени къайдан чыкъгъанларын ангыларгъа, аланы тамырындан къоратыргъа себеб боладыла. Джамагъатны арасында джашагъан адам аны ёсюмю ючюн, прогресс ючюн къалай кюреширге кереклисини юлгюсюн кёргюзедиле Исламны джашауу бла творчествосу.

Аны джазгъанларыны арасында ленинчи тема, интернационалист къарнаш шохлукъну, Ата джуртха сюймекликни, социализмни къурауда хар адамны энчи борчуну юсюнден оюмла уллу орун аладыла. Исламны хар джазгъанында терен сезим, уллу магъана, джюреклени къозгъагъан кюч танылыб турады. Ол кючню тамалы уа ийнамыны теренлигиди, джангы джашауну борчларына кесин толусу бла бергениди, фахмусуну уллулугъу эмда кескинлигиди.

1896 джыл Къартджурт элде Хубийланы Абдул-Керимни юйдегисинде туугъанды Ислам. 5—6 джылында огъуна окъургъа, джазаргъа юренеди. Элде тёртджылыкъ школну тауусхандан сора Ставропольда 1-чи эр-

киши гимназиягъа киргенди. Аны 1918 джыл иги окъуб бошагъанды.

Гимназияда окъугъан заманында тиллеге, литературагъа, халкъланы историясына айырыб уллу эс бёледи. Дерсге берилген затланы билген бла къалмай, аладан сора да кёб окъуйду излемли джаш. Герценни, Белинскийни, Добролюбовну, Чернышевскийни, Некрасовну, Мицкевични, Шевченкону, Пушкинни, Лермонтовну эмда Толстойну чыгъармалары аны джюрегинде терен ыз къалдырадыла. Салтыков-Щедринни сатирасы, аны унутулмазлыкъ суратлау сыфатлары, Гогольну чыгъармалары Исламны эсинде къаладыла, кёб затха ойлашдырадыла, джашаугъа терен къараргъа юретедиле.

Ислам Қъарачайлы «Из истории «цивилизаторства» русского царизма на Кавказе» деген статьясында чертгенлей («Қызыл Дагъыстан» газет, 1923 дж., декабрыны 3, № 271), Ставропольдагъы гимназиягъа «кызыл гимназия» дерге ёч болгъандыла революцион оюмлу джаш тёлю аслам тюбегени ючюн. «Джорукъсузлукъ» ючюн деген сылтау бла гимназияны анда-мында «тазалай» тургъандыла.

Ол гимназияны бошагъанла болуб, Дагъыстанны, Тегейни, Чечен бла Ингушну, Қъабарты бла Малкъарны, Қъарачай-Черкесияны кёб фахмулу уланы къошулгъанды революцион кюрешге, ала болгъандыла Север Кавказны миллет областларында Совет властны орнатыр ючюн тири кюрешчилени бир къаууму: Коркмасов, Габиев, Эмиров, Темир-Ханов, Мансуров, Булатуков, Хубийланы Ислам бла Магомед дагъыда кёбле болгъандыла ала.

Гимназияны устазы Хасан-Бек Нуцалов 35 джылны ичинде тау миллетли гимназистлеге просветитель оюмланы сингдириб кюрешгенди. Билимли, къайгъырыулу, терен ангылы болугъуз, сизни унукъгъан, къарангы миллетлеригизге «керти цивилизаторла», кюрешчиле ке-

рекиде, деб юретгенди ол. Революцион оюмлу джаш тёлуге болушуб турганды.

Бу гимназияда орналган революцион хауа Ислам-га да болушханды джамагъат джашаугъа сынамлы къараб, кемликлени эслей, сесе билирге. Джашауда тюбеген чюйреликлени, къарангылыкны чачар ючюн халкъга окъуу, билим джаяргъа кереклисин ангылайды. Олсагъатда Толстойну элчи сабийлеге билим къалай бергенине, уллу орус джазыучуну творчествосуна айырыб аслам эс бёледи Ислам. Алай а аны сагъышландыргъан соруулагъа тамамлы джууабны сынгар Марксы, Энгельсни, Ленини чыгъармалары бла шагърей болгъандан сора табады: социал революция болмай, джамагъат джашауну аурууларындан кьутулургъа болмазлыгына ажимсыз болады. Ары дери уа джарыклык иш бардыруу бла, окъууну джайуу бла халат инетли, билимли интеллигенция урунган халкъны джашауун маджал эталлыгына базыб турганды.

Джаш болса да, олсагъатда огъуна ангылайды басманы юретиу иште уллу кючю болгъанын: къарангылыкны, тукъум айыруу, тиширууну учуз этиу осал адетлени, ичкичиликни, адебсизликни дагъыда аны кибик башха учхаралыкъланы басмада хыртха уруб башлайды.

1911 джыл Къарачайны джашаууну юсюнден юч статьяны басмалайды Хубийланы Ислам Парижде чыкган «Мусульманин» деген либерал журналда (5-чи, 24-чю номерледе).

Журналны 24-чю номеринде онбеш джылга келген Ислам тукъум айыруу адетни айгъакълайды, ол осал адетни кьоратыр ючюн кюреширге чакъырады («Сословные недоразумения в Карачае»). Адамла бары да къарнашдыла, биригирге, бири бирине джан аурутургъа, болушургъа керекдиле, дейди ол. Халкъны къарангылыкдан, джахилликден чыгъарыр ючюн, ол осал

адетлени джашаудан тюбелек кьоратыр ючюн кюрешни интеллигенцияны сыйлы борчуна санайды.

Кесини экинчи статьясын («Положение женщины в Карачае») тиширыулары джашау болумларын ачык-лаугъа атайды. Къарачай тиширыу кыйналыб джашайды, башын кёлтюрюрге мадар табмайды, динчиле чырмау боладыла аны окъутуу ишге. Учкуланда тиширыулагъа училище ачылгъан эди да, фанатикле аны джабдырыб кьойгъандыла, джамагъатны алчы адамлары кючлерин бирикдирирге, тиширыуну джазыууна къайгъырыргъа, анга болушургъа керекдиле, деб чертеди.

Статьяны тюбюнде тукъумуну орнуна «Карачаевец» деген псевдонимни салгъанды. Ол кёзюуден башлаб, Ислам бу псевдонимни тукъуму бла тенг джюрютеди, «Ислам Къарачайлы» деген ат бла басмада уллу белгилилик табады.

Октябрь революцияны кёзююнде Ислам бла аны къарнашы Мухаммат гимназияны ахыр курсунда окъугъандыла. Эки къарнаш да халкълагъа тенглик, эркин джашау келтирген революциягъа къууаныб тюбейдиле, адам улуну алчы иннетине — ленинчи партияны хорламлы иннетине — халал къуллукъ этиб тебрейдиле.

1918 джылны аллындан башлаб Хубийланы Ислам басма ишге тири кьошулады. Ол кёзюуде Ставропольда «Путь юношества» деген газет чыгъады. Аны редакторларыны бири болады Ислам. Совет властны джакълагъан талай статья басмалайды анда.

Илеш кёллю, джарашыулу, джумушакъ адам болгъанлыкъгъа, идея джаны бла терсейгеннге тюбесе, принципли вопросда кълау ишге тюбесе, чыртда баш бурмай, къаты кюреше эди аллайгъа къаршчы. «Путь юношества» газет реакцион джолгъа тайыша тебрегенинде, аны терслигин айгъакълаб, кетиб къалгъан эди андан. Аны кетгени бла газетни чыкыгъаны да тохтагъан эди.

1920—1921 джыллада Ислам Къарачайлы Алийланы Умар бла, Гюрджюланы Къурман бла дагъыда областда башха алчы адамла бла бирге ишлейди. Андан сора «Терек», «Советский Юг» газетледе ишлейди. 1924—1927 джыллада уа Къарачай-Черкесияда басма ишни къураугъа уллу къыйын салады, «Таулу джашау» газетни редактору болады. Кесини бай сынамын нёгерлерине бере, миллет журналист кадрла хазырлаугъа тыйыншлы юлюш къошады. Дондагъы Ростовда «Революция и горец» деген журнал чыгъыб тебрегенинде уа, Исламны анда ишлерге кёчюредиле. Ол журналны джууаблы секретары, соредаторы болуб, аны чыкъгъаны тохтагъынчы ишлейди (1927—1934). Анда ишлеген сатгъатында мардасыз кёб зат джазгъанды, Исламны творчество байлыгъында ала уллу орун аладыла.

Журналист къуллугъу бла биргелей фахмулу публицист, джазыучу, алим кёб кърал-джамагъат джумуш баджарады, талай джууаблы кърал кенгешге къошулады, къурау ишле бардырады. Бизни областда пролетар джазыучуланы Ассоциациясын къурагъан башламчы къауумну члени болады, ол организациягъа башчылыкъ этгенлени бири болады.

Къайда ишлесе да, Ислам билимин ёсдюргенлей, окъугъанлай турады — Москвада журналистиканы институтун тауусады, крайда илму-излеу институтда ишлейди.

Аны историядан, этнографиядан джазгъан ишлери, литература-критика статьялары, суратлау чыгъармалары Москвада «Известия» газетде, «Жизнь национальностей» журналда, «Вечерняя Москва» газетде, Ростовда «Революция и горец», «Советский Северный Кавказ», «На подъеме» журналлада, «Советский Юг», «Молот» газетледе дагъыда башхалада басмаланадыла.

Олсагъатдагъы Север-Кавказ крайда андан кёб заты басмаланган таулу болмагъанды, алай а кеси сау-

лукъдан сынгар бир китабы чыкыгъанды — «Быт народов Юго-Востока» (1924 дж.).

Кёб джазгъаныча, псевдонимлери да кёб болгъандыла Хубийланы Исламны: Ислам Къарачайлы, И. де-Рок-Казбеков, Амалатбек, Карачаевец, Ол-Кеси, Мен-Кесим, И. К., К., И.

Исламны таныгъанла, аны фахмусуна, билимине, адамлыгына мийик багъа бергендиле. Север Кавказда эм белгили джазыучула бла бирге айтылыб тургъанды аны аты. Сёз ючюн, «На подъеме» деген журналны титул бетинде берилген тизим анга шагъатлыкъ этеди. Ма ол адамланы бир бёлеги: А. Бусыгин, Б. Беленький, А. Безыменский, М. Голодный, А. Жаров, И. Къарачайлы, Ю. Либединский, В. Маяковский, М. Светлов, А. Фадеев, К. Федин, дагыда башхала.

А. Луначарский, В. Маяковский, Н. Асеев, А. Фадеев, М. Шагинян, М. Светлов, Ю. Либединский Ислам бла таныш болгъандыла, аны джазгъанларына тыйыншлы багъа бергендиле. 1931 джыл «Литература энциклопедияда» (джууаблы редактору А. В. Луначарский) Ислам Къарачайлыны творчествосуна аталыб энчи статья басмаланганды.

Хубийланы Исламны творчествосу, ол ачыкылагъан хар тема халкъны джазыуу бла, социализмни къурауну проблемалары бла байламлыдыла. Ол заман, аны шартлары, тюрлениулени джюрюшю Исламны творчествосунда кюзгюдеча кёрюнуб турадыла. Аланы окъуй, биз авторну кеси бла да танышабыз.

«Терек» газетни 1922 джыл сентябрны 10-да чыкыгъан 189-чу номеринде Хубийланы Исламны «К советизации Карачая и Черкесии» деген статьясы басмаланганды. Анда былай деб чертеди ол: «Совет властны эм кыйын, эм кюрккыуулу кёзююнде Совет Россияны болдугъу бла къаллыгъын белгилеген кюреш баргъан баррикадаладан биз кенгде къалгъанбыз...» Бизге, тауулагъа, Совет власть тынч берилгенди, энди уа аны бе-

гитирге, партия бла правительствону оноуларын джашауда бардыыр ючюн кюреширге керекбиз, дейди ол. Аны бла биргелей, таулу халкълагъа ийнаннганын, ала-ны арасында ангылатыу ишни иги къуараргъа керекли-син айтады. «Таулулагъа керти просветителле керекди-ле. Тау халкъны джюрегине тюшюрюлген ашхы ур-лукъланы сынгар бир бюртиюгю къаллыкъ тюлдю бай битим бермей», — дейди ол «Советский Юг» газетде 1924 джыл.

Кесини фахмусун, чыгъармачылыкъ кючюн, бай сы-намын Ислам Къарачайлы Совет властны, Коммунист партияны муратына, совет халкъны излемине эмда аны джетишимлери ючюн къуллукъ этиуге башдан аякъ бе-реди. Кенгден къараб шагъатлыкъ этну Исламны хали-синде болгъан шарт тюлдю, ол кюрешчиди, джашау толкъунладан баш джаплатмайды, хар сёзю, иши бла социализмни хорламына къуллукъ этеди.

Аны джазгъанларыны арасында ленинчи тема уллу орун алады, ленинчи иннетле аны творцовосуну баш ёзегидиле. В. И. Ленинни чыгъармаларын кёб окъугъа-ны, Ленинден юренген, джашауну излемлерине, проб-лемаларына ленинизмни иннетинден къарагъаны Ис-ламны творцовосунда кесгин танылыб турады. Бу те-магъа, эшта, энчи эс бёлюнюк болур литераторланы тинтиу ишлеринде.

Пролетариатны уллу вожду Владимир Ильич Ленин ауушханында, бютеу халкъ бла бирге кесини терен бу-шуун быллай тизгинле бла билдиреди Ислам:

«Телеграф бютеу дунияны урунганлары бла унукъ-гъанларыны эм уллу вожду Владимир Ильич Ленинни ёлгенини юсюнден адамланы джюреклерин титиретген бушуулу хапарны келтирди...

Не айтыргъа боллукъду бусагъатда Ленин джолдаш-ны юсюнден?

Бек кёб затны. Алай а ала бары да бусагъатда бек азлыкъ этерикдиле: ленинчи генийни бютеу кючюн, те-

ренлигин ачыкъларгъа къарыу джетерик тюлдю. Не ючюн десенг, ол сёзле барысы да адам тенглешидирирге зат табмазча, аллай онглу адамны къатында мутхуз, къарыусуз, асыры «адетли» боллукъдула.

Урунган халкълагъа Ленин джолдаш ким болгъанды?

Аланы экономика эмда тин джаны бла унугъуудан чыгъаргъан эм биринчи, эм онглу адам болгъанды ол.

...Ала бюгюн джашауда орун алыргъа кеслерини эркинликлерини юсюнден айтадыла. Орун аллыкъларына да ийнаналдыла ала. Ол ийнамны — аны уа тас этерик тюлдюле энди ала — Владимир Ильич Ленин бергенди алагъа.

Дунняда эм биринчи Совет республика адамланы бир-бири бла келишиб джашауларыны адам улу ары дери кърмеген асыулу юлгюсюн бергенди. Ууакъ миллетлени урунганларыны ишине чырмау болгъан миллет айрылыкъланы ол къоратханды биринчи болуб. Биз былайда да Ленинин фахмусуну кючюн сезебиз, кёребиз.

Аны ётгюр суратлау сёзлери бизни джашауубузгъа, тилибизге кириб бошагъандыла. Биз аны оюмлары бла, сезимлери бла джашайбыз. Биз аны бла айырылмаздан бирбиз».

Ленинни ёлюмсюз идеялары ючюн тау халкъла къаджыкъмай кюресириклерин кесини джазгъан ишлеринде бегите, Ислам бютеу кючю бла фахмусун ол ишге бередиле. Ол зат болады аны творчество ишине джашау эмда джарыкълыкъ берген.

Хубийланы Исламны творчествосун кёзге толу кёргюзюрге боллукъ тюлдю литература-критика статьяларын, рецензияларын, заметкалары бла очерклерини таллай циклыи сагъыммасагъ. Критика статьяларыны таллайыны аты былайды: «К. Хетагуров и горцы», «Неисторические народности и М. Горький», «О художествен-

ном воспитании и образовании горской молодежи», «Горцы и их борьба за свободу в творчестве А. С. Пушкина», «О художественной интуиции и проникновении», «Карачай и карачаи в произведениях Мариэтты Шагинян», «Владимир Маяковский», «Колумбы от литературы, которые Америки не открыли», «Несколько слов о Кимбаеве из пьесы «Страх» Афиногенова», «Человек из аула» Т. Кантеева», «Лев Толстой и горцы», «Прошлое горцев на советском экране» дагъыда башхала.

20—30-чу джыллада классиклени чыгъармаларына багъа бериуде тубеген кемликледен Ислам да къуру тюдю. Алайлыгъы уа творчество интеллигенцияны дуния къарамы къалай къуралгъанын тинтген кёзюуде, совет тау интеллигенцияны ёсюм джолуну шартларын айырыргъа себеб боллукъду: Ислам кесини заманыны баш шартларын кёртюзеди. Литератураны, искусствону, илмуну баш борчларын ёсюмге, джашаугъа къуллукъ этиуде кёреди ол. Ол кёзден къараб белгилейди творчество къуллукъчуланы орунларын, борчларын, анга кёре береди багъа аланы чыгъармаларына да.

Социализмни къурау джетишимли барыр ючюн, алкъын адамланы ангысында, джашауунда орун табыб келген джараусуз адетле къораргъа керек болгъанларын ангылатады ол. Кесини ётгюр публицистикасында динчилик, меджисуулукъ, джашау тамыры юзюлген адетлени ызындан сокъур атлау къаллай заран, къаллай инджнуле келтиргенин айгъакълайды. Практика иште амалсыз эс бёлюнюрге керекли проблемаланы ачыкълайды, терен анализ берген бла биргелей, кесини джазгъанларында методика кенгеш береди.

Хубийланы Исламны «Революция и горец» деген журналда басмаланган статьялары — «О кровной мести», «Борьба против горских адатов — борьба за социализм», «Ураза на Северном Кавказе», «От патриархальной семьи к атеистической» дагъада башхала — бюгюнлюкде да бизни джашауубузда тубеген кёб зат-

ны ангыларгъа болушадыла. Аны бла биргелей джаш джазыучулагъа кѣб тюрлю тема да береди. Былайда адам ойлашыр зат кѣбдю. Къуру «Хасанны къатын алгъаны» деген хапарын алсакъ да, Ислам затны теренинден къарай билгенин, джашауну тышына кѣрюннген заты бла тохтамай, аны ич сылтауларын табаргъа излегени, динамиканы логикасын айырыргъа тырмашханын сезебиз. Кеси аллына бир зат да болмайды. Аны болдургъан неди? Аллай болумда башха тюрлю боллукъмуду зат? Джашауну джюрюшюн кесибиз излеген джолгъа бурур ючюн, не этерге керекди? Ма быллай, дагъыда башха соруула сала, Ислам хар затны тамырына джетерге излейди. Аллай излемчилик бла суратлау фахму бирикселе уа, авторгъа джетишим келтирликлерине не сѣз барды, аны идея платформасы кючлю эсе.

Бюгюнлюкде джашау бир заманда да болмагъанча джашнагъанды, иги болгъанды. Тау элни бюгюнню тюрсюню, анда джашагъан адамланы къууатлары, халлары джюрекни къууандырады. Бюгюн салыннган джашау тамал тамблагъа таукел къаратады, келлик заманмындан да берекетли, къууатлы боллугъуна ажымсызбыз. Алайды джашау,—бюгюнден тамблагъа кѣпюр салынмаса, болмайды. Ол кѣпюрню бедженлерини деменигилиги уа тюненеги ишибизге кѣре болады. Алай эсе уа, хар кѣзюуде юч заман бирлешиб келеди — тюнене, бюгюн, тамбла.

Аны айтханыбыз: литература ёсюмюбюз да аллай байламлыкъда келеди. Бюгюн келир заман ючюн ишлей, джазыучу тюнене не этилгенинден хапарлы болургъа керекди.

Джангы джашаугъа къаллай болумдан джюрюш алгъаныбыз, ол джюрюш къаллай сокъмакъдан кенг джолгъа чыкъгъаны Хубийланы Исламны очерклеринде иги суратланнгандыла. Ол кесини очерклеринде ал-

гъыннгы эллени тюрсюнлерин, алада джашагъан адам-
ланы халларын, сагъышларын, муратларын, инджиу-
лерин эмда къууанчларын, биз бюгюнлюкде берекетли
кѣгетлери бла эркин хайырланган социалист терек
бачханы резиклери къалай баш кѣлтюрюб тебрегенлерин,
ала къаллай чауулланы джырыб тамыр бегитгенлерин
ариу суратлагъанды. Ол затла историягъа кетгендиле,
алай а, бюгюнню джашауубуз андан башланганы се-
бебли, ол затланы бюгюнню джазыучу творчество хал-
да сюзюб суратласа, бизни бюгюнбюзге, тамблабызгъа
да къуллукъ этеригине сѣз джокъ эди.

Ислам Қъарачайлыны чыгъармачылыкъ иши джаш
джазыучулагъа юлгю болургъа керекди: джашауну баш
проблемаларын кѣре билиуде, тема сайлауда, аны
ачыкълауда эмда суратлауда, эм ахыры — творчество
ишге политика эмда джамагъат ишгеча къарай би-
лиуде.

Джазыучуну кѣзю джити, кѣлю кенг, акъылы терен
болургъа керекди. Аны борчу асыулу адамлыкъ шарт-
ланы юлгюсюн джайыуду, аманга адамла тѣзмезча,
аны арадан къоратырча юретиудю, аны эстетика сезим-
лерин коммунист моральгъа тыйыншы ёсдюрюудю. Ол
себебден кеси дараджасын таймаздан ёсдюрюу хар
джазыучуну борчуду.

Исламны заманында окъуулу адам, джазыучу, су-
ратчы — искусствону къуллукъчусу аз эди. Халкъны
иннет-тин байлыгъын ёсдюрлюк, аны куьтурасын мий-
икге кѣлтюрлюк джангы джетиб келген джаш адамла
болгъанларын биле эди ол. Ол себебден кесини энчи
сынамын ортагъа салыб, творчество джолну сайла-
гъан джаш адамла эслерин неге бѣлюрге керек бол-
гъанларын айта эди.

Биз кесибизни аллыбызгъа миллионланы интерна-
ционалист иннетде юретиуню борчун салабыз, ол себеб-
ден кесибиз мардасыз тюз, таза болургъа керекбиз.

Алайлыгын унутургъа боллукъ тюлдю. Сагъыш этигиз кесигиз: китабла адамланы юретирге, бирикдирирге эмда бузаргъа, бир-биринден айыыргъа да боллукъдула. Иш ким, не мурат бла эмда къалай джазгъанындады, деб чертеди Ислам статьяларыны биринде. («Революция и горец», 1930 дж., № 8 (22), 83 бет).

Усталыкъ, чемерлик, фахму, билим кишиге да кесле-ри алларына келмейдиле. Ол затланы тамалы адамны къыйынындады.

«Бизни джаш джазычуларыбыз суратлау джанындан, юрениу эмда билим алыу джанындан эки аякъларындан бирге асхайдыла. Сыфатла бла оюмлашыргъа мадарлары, тырмашулары бар эсе да, аллай затха юреннген халилери джокъду, фахму бла тырмашуугъа уа таймаздан къызындырыу, сынама алыу эмда тыйыншлы хыйсаб керекдиле. Суратлаугъа юрениу а эслиликни, кёз къарам бла ёлчелей билиуню, къарагъан къылы къалмай, кёре да билиуню излейди. Бизде уа кёбюсюне, затны юсюне къараб тургъанлай, аны кёре билмейдиле. Нек болады алай? Эс джетмегенден, усталыкъ джетмегенден, эслерге, кёрюрге, ангыларгъа тырмашуу болмагъандан... Суратлау иш, сыфатлайма деб кюрешиу, кёз кёргенни сёз бла, кистъ бла салыб суратларгъа тырмашуу юретеди кёре билирге, затны ангыларгъа да». — деб джазгъанды Ислам Къарачайлы. Айтылгъанны андан ары ачыкълар ючюн, былай деб къошады: сынама кёб джыйылса, айтылыр зат кесгин ачыкъланыб, къагъытха тёгюлюрге излеб башласа, фахму ышан бар эсе, ол олсагъатда уянынкъды. Айтылмай болмазлыкъны къалай айтыллыгъыны сагъышын эте, сынама ала, чемерлигин сюрмелей, автор тыйыншлы форманы табаргъа кюреширикди.

Суратлау чыгъарма прогрессге къуллукъ этер ючюн, аны автору башха затланы тышында да тюз иннетли адам болургъа керекди. Халал иннетге салыннган фах-

му уллу хайыр келтиргенча, терс иннетге салынган фахму да заран келтирирге боллукъду.

Литература творчествогъа кёз ачыу булджунчхача къарагъан авторлагъа Ислам кечим салмайды. Творчество ишни къолгъа терен оюм бла алыргъа кереклисин черте, ол алгъы бурун суратланлыкъ затны терен билиб бошаргъа кереклисин айтады.

«Балкария... «с точки зрения» деген статьясында ол оюмну къайтарыб чертеди эмда литература «продукцияны агъачлылыгъыны» сагъышын этерге чакъырады. («На подъеме» журнал, 1928 дж., № 11, 71 бет).

«...Искусствону хар къуллукъчусу, уллу гитче эсе да ол, неден да алгъа революцияны солдаты болгъанына толу тюшюнюрге керекди. Ол неден да алгъа пролетар классны революционериди, искусствону фронтуну аскерчисиди, кеси классыны уланыды, башхасы андан сорады.

Минг кере тюз эди Маяковский былай айтхан сагъатында:

Бютеу къонгурау поэт кючюмю
Санга береме, чабыуул этген класс!

Искусствону хар къуллукъчусу, артыкъсыз да ууакъ миллетли адам — не ючюн десенг, бизде аллай къуллукъчула аздыла... — Маяковскийни «бу тизгинлериндеча бир зат айтыргъа керекди кесини юсюнден», — деб джазгъанды И. Къарачайлы.

Литературагъа, искусствогъа, творчество ишге Ислам уллу джамагъат ишгеча къарайды, аны класс тамалы болургъа тыйыншлысын, партияны иннетин джашаугъа сингдирир ючюн къуллукъ этерге кереклисин чертеди.

«Белгили орус джазыучу ёлюм тёшекге тюшгенинде, кесини джашына: «Неден да бек ана литератураны суй,

литератор деген атны да башхаладан бек сыйла», — деб осият этгенди. Биз а, большевикле, Салтыковну бу сёзлерин башхартыб айтыргъа боллукъбуз, ол хар большевикни баш осиятыды: «Неден да бек кесинги партиянгы, аны ишин суй, бютеу кючюню анга толусу бла бер, большевик деген атны уа башхаланы барындан да бек багъалат», — деб джазгъанды Ислам Къарачайлы «Человек из аула» Т. Кантеева» деген статьясында. («Революция и горец», 1933 дж., № 9, 83 бет).

Бу сёзле къарачай халкъны фахмулу уланы, айтылгъан публицист, джазыучу эмда алим Хубийланы Ислам аны ызындан келген тёлюлеге этген осият сёздедиле.

Къараланы Зухра

ДЖАЗЫУЧУНУ ПОЗИЦИЯСЫ ЭМДА ЭТИКА ХАПАРЛАУНУ ФОРМАЛАРЫ

Совет литература арт джыллада джамагъатны баш проблемаларына теренден терен кириб барады. Ол проблемала не къадар аслам, не къадар кёб тюрю болсала, джазыучулары творчество излемлери, аланы энчи хатлары эмда суратлау мадарларын ёсдюрюрге, жангы жанрла габаргъа тырмашыулары ол къадаргъа аслам бола барады. Арт онджыллыкъллада литература процессни энчи шартларыны бири джаш литератураланы терк джюрюшлю ёсюмлериди.

Алай а ол джетишимле кеслери алларына келмегендиле — аланы болдургъан затла бусагъатхы кёб миллетли совет литературада, бусагъатхы джашауда тюбеген кёб халлы процесследиле: миллет адетлени

джангы ышанлары, литератураланы бир-бирине чалышыуларыны джангы формалары.

Партияны XXIV съездинде Л. И. Брежнев былай айтханды: «Бизни къралда социализмни къурауну джылларында адамланы джангы историялыкъ бирликлери къуралгъанды — совет халкъ. Социализм ючюн кюрешде биргелей ишлеу, аны джакълар ючюн баргъан къазауатда кюреш классла бла социал къауумланы, миллетле бла халкъланы арасында гармониялы келишнуге къурагъандыла — шохлукъ бла биргелей иш джюрютюую болумун¹».

Адамланы джангы историялыкъ бирликлери совет адамла баджарыр ючюн кюрешген муратла бла борчланы да бирчалыкъларын болдурады: илмуда, техникада, искусствода, промышленностда да. Ол джаны бла джамагъат не къадар дженгил ёссе, бизни аллыбызгъа адеб, намыс эмда эстетика проблемаланы да аллай бирге аслам салады. «Джамагъат ангыны болдуруу коммунист къурулушну процесслерини эм магъаналы кесеклерини бириди», — деб белгилегенди Л. И. Брежнев. Бу борчну магъаналылыгъын, аны бла биргелей ол кыйын иш болгъанын да чертгенди: «Бизни аллыбызда уллу магъанасы болгъан иш турады. Ол, эшта, аз замаң аллыкъ болмаз, нек десенг, адамны психологиясы аны джашаууну материал тамалындан эсе кёбге акъырын тюрленеди».²

Арт джыллада бизни литература бусагъатхы джашауну адеб-намыс проблемаларына уллу эс бёлюб тургъанды, эмда халкъны озгъан историясы бла адетлерине байламлыкъда, терен къарагъанды. Литератураны ол

¹ Отчетный доклад Центрального Комитета КПСС XXIV съезду Коммунистической партии Советского Союза. Доклад Генерального секретаря тов. Л. И. Брежнева — Материалы XXIV съезда КПСС. Изд-во Политической литературы. М., 1971 . стр. 76.

² Бу да ол документдеди.

затлагъа эс бѣлгени неден да алгъа джамагъат байлыкъ бла тин джанындан тюрлениулени ангыларгъа тырмашханын кѣргюзтеди. В. Белов, В. Распутин, В. Астафьев, Ф. Абрамов кибик джазыучулары атлары совет литературагъа киргенди. Аланы прозалары джашауну социал-психология, тин эмда намыс джанын терен ачыкълайды. Феликс Кузнецов былай деб чертеди: «Бу джазыучулары творчестволары кеслерини иннет-суратлау учунмакълыкъларын теренден терен ачыкълай барадыла. Аны баш магъанасы — XX-чы ёмюрню арасында, терен социал эмда илму-техника тюрлениуле болдурулгъан кѣзюуде, элни джазыуу. Кенгирек айтсакъ, табигъатны — адам байлыгъыны, Горькийни сѣзлери бла айтсакъ, «Экинчи табигъатны», а. д. социал-техника среданы, адам кеси хайырына кеси къолу бла къурагъан хазнаны араларында байламлылыкъны юсюнденди сѣз».¹

Ф. Кузнецов бу проблеманы орус джазыучулары творчестволарыны юлгюсюнде ачыкълайды, алай а ол тема СССР-ни халкъларыны литератураларында баш темаланы бириди, анга кѣбден кѣб джазыучу эс бѣле барады. Бизни заманны, бизни ёмюрню проблемасыды ол. Алай болгъанлыкъгъа уа, проблеманы бирчалыгъы чыртда ол теманы ачыкълауда суратлау творчество мадарланы бирчалыгъын бегитмейди. Хар литература ол проблемагъа энчи халлы суратлау дараджада къарайды.

Миллет литературала эски бла джангыны, кетиб баргъан затла бла кеслерине орун айыра келген жангылыкъланы арасында къаршчылыкъларгъа артыкъ да аслам тубейдиле, ол себебден ала артыкъ да къыйын къыппаны седретирге керек боладыла. Бизни къралны кѣб халкъы атлагъанды тюзюнлей патриархал-родо-

¹ Ф. Кузнецов. За все в ответе. Нравственные искания в современной прозе. М., 1975, 17 стр.

вой неда феодал джамагъат къуралышдан социализмге. Алайлыгъы уа, дженгил джюрюшден чыкъгъан къаршчылыкъла уа, айхай да, миллет литературалада терен эмда ётгюр хал аладыла, аланы аллында аслам борч саладыла. Ол проблемаланы ангыларгъа, ачыкъларгъа литература хазыр болгъаныны юсюнден айта, Ф. Кузнецов соруу салады: «Аланы тюз, история джаны бла кесгин ачыкълар ючюн, аны (литератураны — Къ. З.) социал-философия оюмуну дараджасы тыйыншылы мийикликдемиди?»¹ Адам эс бёлюрча сорууду бу. Быллай терен проблеманы баджарыр ючюн литератураланы суратлау мадарларыны хыйсабын ангыларгъа излегенледен чыгъады ол соруу. Биз акъыл этгенден, бир-бир литературала кеслериини маджал юлгелеринде былайда айтылгъан проблеманы мийик эмда новаторлукъ иннетсуратлау дараджада баджарадыла. Алайлыгъын социал-философия магъаналы повестде кёребиз. Аллай чыгъармаланы, быллай тюрлю жанргъа санаб, энчи къауумгъа юлеширге бармыды кереклиси? — деб сорургъа боллукъдула. Хо, керекди, дейбиз биз. Не ючюн десек, былайда джангы суратлау структураны формалы шартын айырабыз.

Жанр эмда хапарлау, суратлау шартларыдыла бизге мадар берген, биринчи къарагъаннга бир-биринден кенгча кёрюнигенликке, Ч. Айтматовну, Г. Матевосяны, И. Друцэни, И. Ибрагимбековну, Ю. Рытхэуню эмда къарачай джазычуну — Батчаланы Муссаны повестлерин джууукълашдыргъанла. Диапазон бек кенгди. Алай а, бу чыгъармаланы бирикдирирге себеб берген бирчалыкъ асыры уллудан, аланы бир къауум этиб къараргъа хыйсаб береди.

Бу статьяда бирча теманы ёсюмюнде къуру бирчалыкъланы кёргюзген бла къалмай, энчи миллет шартланы да белгилерге излейбиз.

¹ Ф. Кузнецов. «За все в ответе. М., 1975., стр. 21.

Алгы бурун эсибизни бирча формалы шартлагъа бёлейик. Ч. Айтматовну «Белый пароход» деген повестини «таурухдан сора» деген эсгертиую барды (подзаголову). Аны магъанасы эки таурухдан кьуралады, повесть кеси уа аллегория джорукъ бла джарашдырылгъанды. Критик Б. Панкин, Ф. Кузнецовча, ол повестге «философиялы притча» дегенди. Л. Лебедева аны символикалы, джашауда керти болмагъан сырын чертеди. Ю. Рыхэуню «Когда киты уходят» деген повестини атына «бусагъат замангы таурух» деген экинчи атны кьошулгъаны аны танг кыйын этеди. А. Битов айтханлай, Г. Матевосянын прозасы ХХ ёмюрню пасторалин кьурайды. Л. Аннинский да бу шартны чертеди: «Армен джазыучуну творчествосуу бютеу халисине гиперболизм бла миф джарашдырыуну макъамы терен сингбди». И. Друцэни творчествосу сагъынылса уа, аны «лирика символикасы» чертилирге ёчдю. М. Ибрагимбековну повестинде — «И не было лучше брата» — хапарлауну баш магъаналы джерлерине символика киреди, финалда уа баш магъананы джюгюн элтген олду.¹

Башында айтылгъаннга таяна, бу затны белгилерге боллукъбуз: бу чыгъармалада кесгин, джашауда болгъан затланы юсюнден хапарлау адамны джашаууна бютеуден символика-аллегория магъана береди, бусагъатхы заманда тин байлыкъны ёсдюрюуню бютеу барына тийишген иннет, адеб проблемаланы салады. Хар автор кесича джарашдырады аны. Ч. Айтматов хапарлаууну структурасына таурухну кьошады, аны бла биргелей а Мююзлю апаны—бууну, ариу эмда айбат мараланы, ала уа керти эмда символика магъанада джюрю-

¹ Б. Панкин. После сказки. — «Литература и современность», М., 1972; Ф. Кузнецов. За все в ответе. М., 1975; Л. Лебедева. Повести Ч. Айтматова. М., 1972; А. Битов. Пастораль ХХ века. — «Литературная газета», 1967, 28 июнь; Л. Аннинский. Мятёжная безмятежность — «Литературная Армения». Ереван, 1971, № 7—8.

түледиле. Матевосян Гаммеш ана бла Алхо деген атны, Л. Толстой «Холстомерде» этгенча, керти джашауда болгъанча суратлайды, ала болуб къаладыла повестни баш «геройлары». Друцэ, «зат дунияны» джанлы системасын къураб, джаныуарланы да анга къошады, Рыхэуде уа китле, адамла да адамлыкъны, намыс марданы джюрютген мифология инсанлагъа буруладыла. Суратлау чыгъармагъа аллай затланы къошуугъа джазычулагъа быллай уллу магъана бердиртген неди? Бир магъананы чегинден узакъ чыкъгъан быллайлыкъла не къуллукъну баджарадыла? Бир джанындан ол Табигъатды, аны керти джашау къудретиди, бизге бой салмагъанлай, бизден тышында джашайды ол. Экинчи джанындан алыб къарасакъ, табигъат адам бла бирге джашайды, алай эсе уа, ол литературагъа киреди жангы борчла бла, адамлыкъны терен шартларыны излеми бла биргелей. Кеси да ол ариулукъну символуча орналады. Табигъатны биргесинде кертиликни ызы джюрюйдю, ол литературада адеб-намыс, тазалыкъ хазнача ачыкъланады, алай эсе уа, аны энчи шартларын кёргюзюр ючюп, жангы суратлау мадар излепеди.

Бизни сартын, Л. Аннинский Матевосянны «Буйволица» деген повестини юсюнден асры кесгин джазмайды. «Адам бла байламлы дуния къатышды, къыйынды, бир-бирде ангыланырча да тюлдю, — Алхо бла Гаммеш ананы къошакъсыз табигъат халлары — таб-тазаны эмда тутушлуду, бу къошакъсыз инсанланы юсюнде адамлада джашыныб тургън затла ачыкъ кёрюнгенча боладыла, къошакъсыз кертиликге—къошакъсыз тюз джол».¹

Да адам адамды, къошакъсыз кертиликге элтген бош джол джокъду анга. Ол табигъатны суратлагъан сагъатда танылыб турады. Гаммеш бла атны «джазыууна» автор ол адамны джашаууна тийишгени чакълы

¹ Аннинский. Мятёжная безмятежность. «Литературная Армия». Ереван., 1971. № 7—8.

бир эс бёледі. Цивилизация бла индустриализация алгъа уруб келген сагъатда табигъат дуниясы да кесине къатылыуну сынаиды, драмалы болумлагъа тюшеди. Гаммеш, кеси инстинктге бой салыб, муратына джетер ючюн, не тыйгъычдан, не джанына къоркъуу тюшюуден баш бурмайды. Адам аллай тар, сынгар бир джерге бурулуб къалгъан муратны тутмайды. Аны борчлары, джашау бла байламлыгъы кёб тюрлю болады, ол зат а аны табигъат джаратхан ал дараджасындан кенг эте барады. Литература адам кесини ёсюмюнде тюшген болумгъа, аны табигъат бла байламлылыгъыны хыйсабына эс бёледі.

«Буйволицаны», «Белый пароходну», «Последний месяц осени» эмда «Элия» деген чыгъармаланы авторлары адам бла табигъатны джазыуларын бир-бирине чалышдырыб, «адам керти адам къалай болсун?» деген баш соруугъа джууаб табаргъа излейдиле..

И. Друцэ кесини биринчи чыгъармаларында лирик болгъанын танытады. Аны повестлеринде молдав джерлени ариулугъу, урунууну огъур тамгъасы, эллилени акъыллы ышарыулары суратланадыла. Ма «Последний месяц осени» (1974) деген повестни алыб къарайыкъ. Молдова элде бир къарт киши бла амма джашайдыла. Ала анда туугъандыла, ёллюклери да андады, аланы сабийлери мында джашамагъанлы уа кёб болады. Қъачда ала келиучю заман джетеди, алай а — келмейдиле. Қъарт алагъа кеси барыр мурат этеди. Андан сора болгъан затла бла хапарны бирикдирген зат къарт кетиб баргъан джолду. Озгъан джашаууну юсюнден къартны сагъышлары, бюгюннюлюк ючюн къайгъырыу, адамла бла тюбешиу—была бары да ол джолгъа сыйыныбдыла. Джолдан, джерден айырылмайды къарт. Ол къаны-джаны бла да джер бла байламлыды. Эскиликни тутхан адамды ол, алай а алайлыгъы бюгюннюлде бола тургъан джашау джюрюшге къаршчылыкъ этмейди.

Бары алайды. Алай а бир-бирде къарт кесини уллу юйдегисине тансыкъ болуб салпыланады, неда джашы эртде огъуна уллу шахаргъа кѣчгенин унутуб, аны ол алгъын джашагъан джерде излейди. Алгъа бу дженгил джюрюш бла баргъан джашаудан артдан артха къала барады. Не уа дауурлу шахар джашауда кесин артыкъгъа кѣреди, эсине джерни ийиси тюшеди; къачан эсе да адамлагъа зауукъгъа ол кесн къазгъан къую энди кишиге керек болмагъанына, ичине оюлуб тургъанына, андан киши суу алмагъанына сейирсинеди. Алай эсе, джашауда хар не да джарыкъ, насыблы болуб бармай кѣреме, деб келеди аны кѣлюне.

Друцэ бу оюмланы поэтика хауада, къачхы берекетге джер бѣлениб тургъан болумда кѣргюзтсе да, эскилик бла джангы джюрюшню арасында бир эжиуге келмеген затла болгъаны танылыб турады. Повестде антогонистлик неда трагедиялыкъ конфликт джокъду, болургъа да джокъду мадары, ол лирика къанатда берилгени себебли, алай а адамны джашауу бла джазыууну, халкъ бла табигъатны, ол огъай туудукъла, турмуш болумла бир-бирин ауушдургъанларыны юсюнден философия сагъышла кѣбдюле. Бу биринчи лирика атлаууч болургъа да болур джамагъат конфликтни кѣргюзюуде. Аллай конфликт Друцэни «Время нашей доброты» (1969) деген романында Мирча Морару бла Онакэ Карабушну арасында тюбейди. Эски адеб бла джынгыны арасында драма коллизияны эки джанын, эки тюрлюсюн кѣргюзеди автор аланы юсю бла. Бу вопросла Друцэни Матевосяны да бирча къайгъыртадыла. Матевосян эрмен сюрюучюлени юсюнден, Друцэ молдаван джерчилени юсюнден джазсала да, проблемагъа къаллай кѣзден къарагъанлары бла адеб идеаллары аланы бирчады. Алай а Матевосянда Друцэдеги лирика басымлылыкъ джокъду. Матевосян кесини къарамын повестлерини («Алхо», «Буйволица») «геройларыны» юсю бла ачыкълайды.

«Ма джыйырма джыл ол (Алхо) адамланы, аланы джюклерин ташыб айланганлы, ол джюкню тубюнде 20 джыл болду аланы юсюнден сагыш этгенли, алай а джукъ ангыламайды, бир тукъум бир джукъ. Ол — Алхо ат болгъаны ючюн да тюлдю алай, адамла кеслери баджаргъан иште бирча болмагъанлары себебледи, ала кеслери тюнене этгенлерин ангылайдыла, ол огъай аны бла махтанган да этедиле; бюгюннгюню уа — огъай, бюгюннгюню ала кеслери да ангыламайдыла. Эм сейири уа неди десенг — аны ючюн ала чырт джарсымайдыла, огъай».¹ Джашау джюрюшюнде Алхогъа болумгъа бой салгъандан, келишгенден сора башха орун джокъду, тюрлениу бла бир башха зат болуб къалыргъа джокъду мадар. Ауур джюк, джол хар кюн сайын! — ахырында, джолу тауусулгъаны сайын, юсюн басхан ауурлукъ тюшеди. Ариу ийисли джашил ханс, кёзлени къаматхан джарыкъ кюн — ала бары да Алходан керидиле, ол адамны къолундады, анга бойсунубду. Алай а адам а? Кюн сайын бир ишин эте, ол да Алхоча болумда джашамаймыды? Болумгъа бой салыб ишлесе да адам—Матевосян алай кёргюзеди,—ол кесини кыйыны бла уллу, хурметли иш баджарады, ол огъай насыб байрамына толусу бла къошулургъа мадар табмаса да. Ол себебден хатерсиз Гикор огъуна, «дачник-леге» къаршчы салыныб суратлана, джан аурутады. Былайда джазыучуну гуманист позициясы кесини суратлау дуниясында адамны ышанмагъыны, гармониялы халда бютюнлюгюню ситуациясын къурайды. «Ёзен ичинде ташла арасында суучукъ неле эсе да кесича мурулдайды. Къызчыкъланы анасы, башын тобукъларына салыб къалкъыйды, суучукъну юсюнден сагышмы этеди, огъесе кесини кюнде кюймеген акъ аякъларынымы юсюнден. Къызчыкъланы бири, ёпкелеб, аякъларын

¹ Г. Матевосян. Хлеб и слово М., 1974, стр. 23.

түбүне джыйыб, бир джанына бурулуб олтурады, эгечи уа чөпчюк бла аны кзулак түбүн дыгы этеди. Ол бири уа, эринлери да кёбдюрүб, андан да бек бурады башын бир джанына. Деу а кёкню түбүндө рахат айланады тегерек. Алхо узак болмай мыдах сюеледи. Ала бары да бир хайырсыз, джукланган затча кёрунедиге, ол атылыб, ишлемей турган тирменни суууча, тамырларындан айырылмаганлай чириген терекча, түбүндө джашил тюз джайылмаган кюнча. Не ючюн десенг, суучук тахталага юлешинирге керек эди, кызычык уа нанык не да талада агач кертмеле джыарга, дырын джыарга, не да чалкычылага суу келтирирге керек эдиге, ол деу да тиш катына сюелиб аны башына кютелсе берирге керек эди не да... Гикор, бу затланы барына да кырай, бир кесекни турду да, башын булгай, ышара, Алхо таба кетди».¹

Алайды, Гикорну дунясын джашатхан джорукда ишсиз турууга орун джокду. Ол кеси, бютеу аны джашауу да, аны хоншуларыны джашауу да — ол урунууду. Адамны джерге урунуу. Кыру адам тюлдю урунган. Кюн да, ыркы суу да, сабан ызла да — бары да джашауну аллында кеслерини борчларын толтурадыла; бары урунадыла, бары алага буюрулган борчну баджарадыла, ол затдады джашауну маганасы, мураты да.

Матевосян суратлаган эчилени дунялары джер бла айырымдан бирди, аны бла биригиди. Джашауну тохтатмай бардыр ючюн табигат кеси джаратхан дуня бла бирдиге Алхо да, Гаммеш ийнек да. Гикорга да ол дуня бек джууукду, ол табигат бла адамла хаман да бирликте турсала сюеди. Боллукмуду да алай? Огбай, алкын алай болуб калалмайды, андады ишни кыйынлыкты, андады Матевосяни прозасыны драмалы кырышылыктары.

¹ Г. Матевосян. Хлеб и слово. М., 1974, стр. 21.

Матевосянны геройлары табигъат бла биригиб джашайдыла, таб аланы келишиулери гармониялы кёрюнеди. Алай ол гармония, — аман иги эселе да, адетлени джюрютюу сакълагъан эскиликни гармониясы—техникагъа тюртюлгюнчю сакъланады, Гикорну тамада джашы шахаргъа кетгинчин. Джазыучу уа кесини персонажларында андан асламны кёрюрге излейди: джер ёсдюрген, аны джоругъу бла джашагъан адамла андан да ары барсала излейди — аланы ёсдюрген джер бла байламлылыкъларын юзмегенлей, сынгар аны джорукъларына бойсунуб джашамай, къураучула боллукъларын, джерни аны джорукъларын эмда адамланы андан эсе джарашыулу бирликлерин къурагъан инсанла боллугъун излейди.

Гикорну дуниясы Матевосян излеген гармониягъа джетишалмайды, автор къуру табигъатда тохтамайды—социал гармонияны да излейди. Кесини халисинде ол шартланы бирикдирген персонажны излей, автор бизни Ервант Хачатуряннга тюбешдиреди. Алай а бююннгю джашау орналгъан тамалны ангылай, аны да оймагъанлай, андан эм маджалы бла сауутлана, жангыны къураучу да болуб, социал эмда тин байлыкъланы сакълаучу, ёсдюрюучю болуб башха герой келеди. Ол Грант Қарянды. Бу геройну джолу болурму, эски тамырладан да айырылмагъанлай, бююннгю, тамблагъы джашауну да баш излемлерин сезе билген, халкъны адеб-намыс байлыгъын ёсдюре, табигъат, социал джорукъланы кенгертирик, керти толу гармониягъа элтирик джол?

Ч. Айтматов бла М. Ибрагимбековну чыгъармалары кёб миллетли совет литературада, аны бла биргелей азербайджан эмда кыргъыз литературада да жангы джетишимдиле. Ол чыгъармаланы миллет халилерин белгилеген сынгар тил тюлдю, стилде, сыфатлада, салыннган проблемаланы халлары бла аны ачыкълауда — барында танылыб турады ол.

Къыргъыз литератураны бай фольклор эпика традициялары барды. Феодал-бай кыуралышдан социализмге атлагъан халкыны литературасыды ол. Дженгил джюрюш бла баргъан ёсюм энчи шартлы проблемала салады. Айтматов аланы, кесини халкыны джамагъат сынамыны материалыны тамалында, кыргъыз литератураны традицияларын хайырландыра, совет джазыучуну позициясындан ачыкълайды. Алай болса да аны «Белый пароход» деген повести, — анда ол, къарт бла аны туудугъуну юсюнден хапар айта, кыргъыз халкыны сейир таурухлу историясындан хапар айтады — кесини проблематикасы бла М. Ибрагимбековну Бакуда джашагъан эки азербайджан къарнашны юсюнден повести бла тенглешдирилирчады.

Биринчи къарагъаннга бу повестле бир-биринден башха планлыча кёрюнюкдюле. Трагедия эмда турмуш драма, символиканы эмда кесгин сыфатланы асламлыгъы. Повестледе драмалы къаршчылыкъланы сылтауун айыра тебрегенлей, алада бирчалыкъ ачыкъланыб къалады. Бир-биринде башха адеб-намыс джолну тутхан эки адамны тюртюлюшюу, позициялагъа тамамлы багъа берну, бюгюннгю ангыгъа аланы келишириклери бла къаллыкъларын ачыкълалу. Ибрагимбеков кесини геройларын азербайджан литература джыйышдыргъан бай сынамны тамалында суратлайды. Аны прозасыны стили сыйдамды, ийнамлыды, басымлыды, таб трагедиялы затны юсюнден айтхан сагъатда да ауазын кёлтюрмейди. Былайда чертерибиз: биз къарагъан чыгъармаладан сынгар Ибрагимбековну повестиди шахарчыланы джашау материалларыны тамалында джазылгъан. Кеси да реализмни джоругъунда, фольклор-мифология этмей, «оюмну джюрюшюне» лирика юзюмле къошмагъанлай джазады.

Ч. Айтматов хапарлауун проблемаланы джыйышдырыу халда бардырады. Обобщение магъана берсе да, биринчи къарагъаннга кесгин джашау тамалсыз кё-

рюнсе да повесть, тюзлюк бла терсликни арасында баргъан кюреш керти адамланы джашауларыны, халилерины юсю бла суратлана, адам джашауунда тюбеген, къайсы джамагъатда къайсы заманда да тюбеген соруулагъа береди джууаб. Илму-техника революцияны, социал тюрлениулени таукел баргъан заманында повестьде кёлтюрюлген вопрос артыкъ да ачыкъ эшитиледи, бусагъат заманны тин практикасына тийишеди.

Таула арасында чегет кардонда тюзлюк бла терсликни — Момун бла Орозкъулну бир-бирине тюбешдириб, джазычу бютеу аланы төгерегинде джашагъан дунияны да бир-бири бла демлешдиреди: адамла бла ёмюрлюк ариулукъну, таурухну турмуш поэзиясы бла джашауда керти орун алгъан ишлени. Хар бары бир бирине къаршчылыкъда, айрылыкъда, келишмеген халда кёрюнедиле. Сынгар бир адамды ол къатышханны сезе билген, анга джюреги эзилген, кесини сезимлерини сабийлик тазалыгъын сакълагъан. Аны ючюндю ол сабийде эки таурухну бирге джаратылгъаны: Акъ кемени ол кеси къурагъан таурух бла Момун акка айтхан таурух — мюйюзлю ананы — бууну юсюнден таурух. Ашхылыкъ бла ариулукъгъа джашчыкъ асры бек ийнангандан керти джашау бла таурухну арасында кесгин чек кёралмайды. Экисинде да бирди джорукъ анга. Ма ол себебден, кардоннга ариу буула келгенлеринде, таурухтагъы буугъа тюбегенча болады. Алай а Орозкъулну буйругъу бла Момун бууланы ёлтюрген этеди—аны бла уа джашчыкъны тауруху оюлады. Алай болгъанлыкъгъа огъур бла ариулукъ хар къайда да, ёмюрлюкге къармалдыла дерге боллукъмуду былайда? Кордонда, эсириучю Орозкъул бла ёлген бууну къатында джокъдула ала, амма, башха джерде, башха таурухда бар эселе уа? Былайда джашчыкъны ёлюмю да, хар къайсы трагедиядача, — аманлыкъгъа, къатылыкъгъа бой салмауну кёргюзюб къоймайды, ашхылыкъ, огъурлулукъ хорларыгъына ийнамны да кёргюзеди. Аны кёр-

гюзеди повестни финалы да. Момун джашчыкыны ийнамына тюз болмайды. Орозкюлну этгенинден эсе акканы терслиги бек ауур тиеди джашчыкыга. Терсликге кяршчы кюреширге таукеллиги болмаганын эслей турса да алгыаракдан, Момун туура алай этерикди деб келмегенди аны келюне.

Момунну джумушакъ келлюлюго, урунууга суймеклиги, джашчыкыга суймеклиги эмда хар кимни ангылай билгени — бу тыйыншлы адамлыкъ шартла хар халкыны адамлыкъ-намыс сынамында джашагъан, кюралгъан, адамланы бютеу барына керекли багъалы хазна боладыла. Адамлагъа «джашауда, эсде да шохлукъну» осият этген Мюйюзлю ананы — бууну юсюнден поэтика таурухда да кесгиндиле ала. Да кылай хорлатады да кесин артыкылыкыга Момунну намысны, ашхылыкыны, ариулукъну юсюнден эргеден келген таза иннети? Тюз айтады Н. Джусойты: ашхылыкыны, аманлыкыны юсюнден Момунну эскиден кыалгъан ангысыны тарлыгы Орозкюлну тармангылай эгонзmine Момунну адамлагъа чомарт суймеклигин хорлатады; Момун алктын адамы ашхылыгыны, болумуну юсюнден бурунгу мардаланы чегинде сагыш этеди. Джангы дуня хар адамдан атламы, башламы ючюн энчи джууаблылыкъ излегенин хазна ангыламайды ол.

Орозкюлну да джокъду хапары джангы байлыкдан. Адеб-намыс байлыкыны бурунгу сынамын кери ташлаб, ол джангы заманны керти намыс джорукъларындан бир джукъ алмаганды; джашаугъа хатерсиз кыарайды ол. Орозкюлну «джангылыгы» сынгар кеси излемин баджарууду, джашаудан анга кереклини юзюуду. Кесине тартыуну, юзюуну, тырнауну эскиден кыалгъан ауруу бурунгу таурухну да елтюреди, ашхылыкыны, ариулукъну юсюнде бизни джамагъат туудургъан, тамырлары бегиб бошамагъан ангыны да теблейди.

Эшта, ма бу затда болур эски таурухну, чегет кордонда болгъан джангы трагедияны да социал магъанасы: аманлыкъны хорлар ючюн, Момунну эскилик намысындан эсе кючлю, къарыулу зат керекди. Повестде эм уллу трагедия джашчыкъны ёлюмюдо, алай а ол ёлюмню юсю бла автор джангылыкъ хорлар ючюн андан онглу кюч кереклисин чертеди.

1976 джыл «Юность» журналны апрелде чыкъгъан номеринде джаш къарачай джазыучуну — Батчаланы Муссаны «Элия» деген повести басмаланганды. Бу повестде да джашчыкъды герой. Элия джашчыкъны эм бек шохуну атыды — ариу аджирни аты. Повестни сюжети кыйын къуралмайды: джашчыкъны алданган ийнамыны юсюнден барады хапар, Элияны къалай ёлгенини юсюнден, аны бла биргелей а — джашчыкъ бла дунияны арасында гармонияны. «Белый пароход» бла ушаш шартла бардыла. Джаш прозаикни повести Ч. Айтматовну усталыгъы бла андагъы трагедия халны мийиклигине джетмесе да, теманы сайлагъаны эмда бютеу литератураны бююнню ангысыны дараджасы кёлтюрюлгенине шагъатлыкъ этеди. Литератураны инет-эстетика дараджасы не къадар мийик болса, ол къадар онглу болады аны мадары уллу, кыйын проблемаланы баджарыргъа, «джергили» борчланы баджара, бютеу адамлыкъ дараджагъа кёлтюрюлурге.

Батча улуну творчество позициялары кыргъыз джазыучуну позициясын белгилегенча факторланы юсю бла къуралгандыла. Къарачай халкъны социализмге атлатхан джол, кыргъыз халкъныча, аны да капиталист стадиядан атлатыб ётдюргенди. Ёсюмню фольклор стадиясыны юсю бла ётюб, суратлау оюм джангы джашауну, джангы ёсюмлю социализмни, джангы эстетика ангыны айырыргъа борчлу болганды. Аны бла биргелей кеси халисин суратлауну миллет формасын хайырландырыргъа. Бу джолда миллет формалы социалист магъаналы литератураны къурауда Айтматов ке-

сини кёб коллегасындан алгъа чыкыгъанды, ол себебден аны творчество джетишими башхалагъа юлгю болгъаны сейир тюлдю.

Чукотлу джазыучу Ю. Рыхэуню «Когда киты уходят» деген повестин да боллукъду сагъыныргъа башында айтылгъан бла байламлы. 1975 джыл «Новый мир» журналда басмаланнганды ол. Повестни «Современная легенда» деген подзаголовогу барды. Автор таурух халда чукот халкъны историясын айтады, ол форма белгили идея-тин толтурады. Повестде эки уллу кит, сюрюуден айырылыб, суу джагъагъа чыгыб, джерде биринчи адамла болгъанларыны юсюнден хапар айтылады. Аладан кючлю, тёзюмлю север халкъ кьуралгъаныны, ол халкъ кеслерини кьарнашларыны—китлени сыйларын кьалай кёргенини юсюнден, ол джууукълукъну халкъны кьарт аммасы кьалай унутдурмай сакълагъаныны юсюнден барады хапар. Арадан кёб заман ётуб, джаш уучула, батыр эмда сыркыу уучула тууб, ёлюмсюз амманы айтханын кьулакъгъа алмай, китлеге уугъа чыгъадыла. Ала кеслери кьарнашларын—китлени ёлтюредиле, хар ким кьараб тургъанлай, ала адамлагъа бурулуб кьаладыла. Олсагъатдан суу джагъадан китле бары кетиб кьаладыла, джууукълукъларын унутхан адамлагъа ала артда чырт кьайтыб келмейдиле.

Айтматовну повестинде таурух маралланы юсюнден барады, бугинлени тукъумуна джашау берген маралланы юсюнден, Рыхэуню повестинде — китле. Эки халкъ география, этника джаны бла бир-биринден бек узакъда болсала да, чыгъармаланы адеб-намыс иннетлери бек джууукъду.

Ергерекде биз «Белый пароход» бла «И не было лучше брата» повестледе бирчалыкъны юсюнден айтхан эдик, алай а баш кьаршчылыкъланы ёсюм джюрюшю бу чыгъармалада башха тюрлю болады. «Белый пароходда» автор толусу бла джашчыкъ джанлыды. Повестде терслик бла тюзлюкню элтген кючлени

арасында башхалыкъ кесгинди. Джалил-муаллимни сифаты бла позициясы да кыйынды, Ибрагимбеков кесини героюн башха болумда кѣргюзеди. Айтматовну джашчыгъы тышындагъы огъурсуз кючге тюртюлюб ѳле эсе, Джалил-муаллим тпн джапы бла ѳледи, аны кесини ичинде бир-бирине кършчы баргъан кюрешден.

Къазауат баргъан кыйын джыллада, атасы ѳлюб, юйдегини, гитче кърнашларыны кыйгъысы, алагъа кыйгъырыу Джалилни бойнуна тюшеди. Ол школну къолюб, джашау мадар этерге кюрешеди. Бушууну, инджиуню ызы бла, арадан джылла кетиб, ол хар не джаны бла да муратына джетгенча болады — байлыкъ, урунган джеринде сый, юйдегисинде кеси къоллары бла орнатхан терек бачхасында рахатлыкъ. Бу затла бары да джашаууну аллында, башха тюрлю болумлада, Джалил-муаллим, юйдегиде тамада кърнашча, кесине салгъан джорукъ берген джетишимдиле тыш кърарам бла. Ол сайлагъан джорукъну аны джюрегинде орнатхан азербайджан таурухладыла, халкъны ѳмюрле узагъына джыйгъан сынамы берген юретиуле.

Алай а Джалил-муаллим эски намыс мардаланы тузагъына тюшюб, джангылыкъланы, джангы намыс мардаланы алалмайды. Заман излегенча тюрлендиралмайды ич хауасын, кърарамын.

Джорукълу ѳсюмге чырмау болгъаны келтиреди аны айрылыкълга, кършчылыкълга.

Ол мурат этгенден, Джалил атача кыйгъырыб ѳсдюрген кърнашы хар атламын тамадасы билгенча этерге керекди. Кичи кърнашы уллу болгъандан сора, кеси излегенча атлайды, алайлыгъын юйдегини юйюрсюндюрюб тургъан джорукълга къатылгъанча кѣреди Джалил-муаллим. Ол себебден юйдегисинден кысдаб иеди, — алай сакъды кеси тюзге санагъан адетле ючюн. Аны бла къалмайды. Ма врач, ауругъаннга кърараб бошагъандан сора, хар бири бла саламлашыб айырылады, Лейла-ханумну уа къолун уппа этеди. Алай этгени

ючюн Джалилни аллында ол адамлыгын тас этеди, не ючюн десенг, тишируу юйдегиде белгили орун алады, алай а эртдеден келген джорукъ къаты сакълан-маса джарамаз, адебсизликге саналады ол кёрген зат.

Джашай баргъаны сайын ол бекден бек ийнанады кеси тутхан джорукъну тюзлюгюне, ол себебден ол аны къаты сакълайды.

Ма ол къатылыгъы, иннетини тюзлюгюне, хар кимге джюреги бла къайгъыргъанына да къарамай, аны тегерекдеги адамладан кери этеди. Аны трагедиясы, кеси тутханнга бек болуб тургъан болмаса, джангыны алыргъа унамагъанындады.

Сынгар повестни финалында ачылады кёзю, олсатда алады джангыны, кесини трагедиялы ёлюмю бла ары дери сокъур тутхан джоругъундан айырылгъанын бегитеди.

Бу кыйып, психологиялы, философия повестни магъанасы бу затдады: адамны табигъат эмда джамагъат халиси тыйыншлы ёсюмюн, кеси джоруюшюню джолун кесгеннге дерт къайтармай къоймайды. Тамада къарнашны мораль-психология комплекси адамны ёсюм джоругъуна къаршчылыкъ бла, аны терсейтиу бла байламлыды, ол зат а адеб-намыс принциплени артха тартады, джашау бла, адам бла къаршчылыкъгъа келтиредди, ол огъай адамны кесин кесине къаршчы этеди. Повестни драмалыгъы бу затдады: Джалил муаллимни бир-бир тюз адеб-намыс принциплери (къарнашына суюмеклиги) джангы джашауну болумунда кеслерине джол табмайдыла, бурунгу ангыны чегинден чыгъалмай, арханизмге буруладыла, эм ахырында, ол суюмексуюмесе да, адамлыкъгъа, гуманизмге къаршчы келедиди.

Бу сюзюлген повестлени «Социал-философия повестле» деб бирикдирирге хыйсаб берген бирча шартла недиле?

Аланы бирикдирген тема: бизни заманны адамы,

аны адеб-намыс кыйын эмда тюрлю-тюрлю болумлада, бир-бирде уа трагедиялы халда, адамы, аны халисипи кыралыуу. Бу болумланы хар автор кесича суратлайды. Совет литератураны принциплерини чегинде. Айтылган чыгармаланы авторлары бизни джамагъатда тюбеген кыйын философия эмда адеб-намыс проблемаланы саладыла. Адам бла табигъат, цивилизация бла эскиликни, ашхылыкъ бла аманлыкъны, ариу-лукъ бла кытсузлукъну, керти бла ётюрюкню бир-бири бла тюртюшюулери сынгар бир кесегидиле бютеу проблематиканы.

Бизни сартын, Ч. Айтматов бла Л. Ибрагимбеков айырылыб кесгин, оюмлу позицияны тутадыла. Аланы чыгармалары социал тириликге, гражданлыкъга чакырадыла.

Критикада «патриархальность» (эскилик») деген сёз кёб джолугъады. Бизни статьябызда ол халкылыкъ деген магъанада джюрютюлмейди. Кырангылыкъ бла, джарлылыкъ бла, тенгсизлик бла эмда эски социал джашау бла эскиликке кетген затланы джыйышдырган магъанада джюрютебиз биз ол сёзню. Адамланы тин джашауларында бююн тюбеген фактла бла оюмла бары да тюздюле деб барырга джарамаз. Техника прогресс бла, илмуну ёсюмю бла бирге адеб-намыс джанындан кемликке тюберге да боллукъдула. Адамны психологиясын сюзе, сынай, эски бла джангыны арасында барган диалектика процесслеге тюз багъа бериу джазыучуну борчларыны бир джууаблы кесегиди. Ол себебден Ф. Кузнецовну бу сёзлери бла бошаргъа излейбиз айтханыбызны: «Литератураны эркинлигиди эмда борчуду кетиб барганны, джангы туууб келгенни да ангыларгъа, айырыргъа эмда полотнода суратларгъа. Алай а былайда джазыучу кыаллай позицияны тутханы бек магъаналыды.»¹

¹ Ф. Кузнецов. За все в ответе. М., 1975, стр. 39.

Шаманланы Ибрагим

БИЧЕНЧИ КЪОШ

Таулуланы эм кыйын, эм баш ишлерини бири малларына кыйыша бичен хазырлау болганы себебли, аны ишлеуге уллу эс бёлгендиле. «Бичен чалырлай не аз да таблыгъы, хыйсабы болгъан джер устуккуну элчиле джан тынгысызлыкълары бла сакълайдыла, къанлары джанлары бла да таудан тёнгерек келген ташладан сакълар ючюн, хуна буруула, бедженле ишлеб, ариулаб кюрешедиле», — деб джазгъанды 1908 дж. къарачай эллени ашхы таныгъан А. Н. Дьячков-Тарасов¹, эл ичлеринде биченликлени адаргылыкъларын черте.

1905—1907 джыллада Абрамовну таулула арасында иш бардыргъан комиссиясы былай айтыб шагъатлыкъ бергенди: «Таулуланы не джарлылыкълары да малларына аренд джер алыу бла кыйыш ашын хазырлауду»².

«Ол себебден, — деб джазгъанды комиссияны члени Н. С. Иваненков, — былайда хар чёб башы мал иеге багъалыды, ол аны бла тергеуюн, сагъышын да этеди»³. Бу шекелли хапарланы «Правительственный вестник» газетни бетлеринде да окъуйбуз⁴.

Таулуланы кюз чалкыы ишлеге къаллай бир магъана бергенлерини юсюнден аланы нарт сёзлери, эски джырлары бла таурухлары хапар айтадыла. Аланы ичинде болуб, «Долай» эски ишчи джырда былай айтылады: «Ой, Долайны игиси кюздеди, адамны джигити тюздеди». Аны кирик: «Кюзню эки айы — кыйышны

¹ Первая экскурсия преподавателей средних учебных заведений Кавказского округа в Большой и Малый Карачай летом 1908 г. Тифлис, 1909, стр. 84.

² Кубанский сборник. т. XV, 1910, стр. 311.

³ Н. С. Иваненков. «Карачаевцы». — «ИОЛИКО», в. V, 1913.

⁴ Сельское хозяйство горских татар Кабарды. Газ. «Правительственный вестник», 1895, № 57, 58.

алты айын асырайды», «Кюзгю иш къарыулу», «Чалкы — эрни эри», д. а. к. сёзле таулулада джюрюйдюле.

Таулуланы бичен ишлеулери да юйлеринден кетиб, тау кышлыклада, аренд джерледе болганыны хыйсабындан ала биченчи кыш кыраб, анда джашауларын, ишлерин ашыргандыла. Мал иелени энчи кышлары болмаса, джаз башындан огъуна кышлык джерле тутхандыла, мал нёгерлик кырагандыла. Ташууланы кёзююнде эл ичинде бичен ишлерикле — чалкычыла — белгили болгандыла. Мал нёгерни малына кёре бичен ишлерге ишчилери джетмесе, кёзююлю ишчилени — «чалкы джалчыланы» неда тышындан келген «десятиначыланы» джарашдыргандыла¹.

Къобан эм Терк областлада казна, мюлк джерле арендге абадан участокла бла кесилиб берилгенини хыйсабындан, чалкычылагъа нёгерликде аренд джер алыу тынчыракъ болганды.

Хар кыш нёгер (мал иеси) бичен ишге кириширден алгъа, малына кёре биченлик джер алганды, анга кёре да чалкычысын айырганды.

Адетге кёре, бичен керекли малны ёлчеге салыб, хыйсаб этгендиле. Таулула аллай ёлчеге «бир чалкычы малны» неда «тюмен малны» тертегендиле². Бу тууардан — 10 орта ийнекни — «борч ийнекни», кыйдан, эчкиден — 100, атдан — 10, танадан — 15—20, джегилген ёгюзледен, минилген атладан, бугъаладан, аджирледен — 6—7-ни тутханды. «Борч ийнекни» багъасын джыл сайын джамагъат хыйсаблаганды. Хар толу чалкычы борчлу болганды 2,5 — айны ичинде бир-бир бла джарым (артдаракъ кёзюуледе эки) «тюмен малгъа» бичен хазырларгъа. Орта тергеу бла, ол бичен 10—12 десятина джерден чыкыганды. Мынга «бир

¹ Газ. «Терские ведомости», 1894, № 77.

² М. И в а н ю к о в и К о в а л е в с к и й. У подошвы Эльбруса, стр. 562. Газ «Кубанские ведомости», 1881, № 17.

чалктычыны джери» дегендиле. Арт кёзюуледе, чертге-нибизча, бир чалктычы малгъа «эки тюменни» санаб тургъандыла¹. Аны чалыб джыйгъан биченине да «бир чалктычы бичен» дегендиле. Алай бла, хар къош нёгер малына кёре джарашханды эмда чалктычыларын кёу-рашдыргъанды, азыгъын-ашын да анга кёре арагъа салгъанды.

Чалктычыла, къарыуларына кёре, къауумлагъа юлешиниб, ишлерине кёре да хакъларын тергегендиле. Орта болумлу чалктычылагъа «Сау чалктычы», джангы чалкты тутханла бла къарыусузуракъ чалктычылагъа «джарым чалктычы» дегендиле. Айырылыб кючлю чалгъан чалктычыла уа бир бла джарым, неда эки «сау чалктычыны» орнун тутуб келгеннге санагъандыла. Алай чалктычыла бир-бирде бир, бир бла джарым айны ичинде 20—25 десятина джерни чалыб, джыйындан алгъа бош болуб, юлерине къайтыб келгендиле. «Эрни иши чалктыда» деб таулулада сёз джорюйдю. Аны алай бош, кука сёз болуб айтмагъандыла. Бичен чалыу эм ауур ишлени бирине саналгъанын чертгендиле. Къартла кюз чалкты тутхан джашланы джаугъа кылыч ургъан тулпарлагъа тенг этиб сёлешгендиле, н. ю. д. таулуланы турмушларында кыш бла джауну башхалыгъы болмагъанды. Бу шекелли мотив «акъсакъалланы оюнларыны» аллындан артына дери сагъынылгъанлай барады.

Ишни ауурлугъуна кёре таулула чалктычыланы ашларына-сууларына уллу эс бёлгендиле. «Чалктычыны иши ашындан», деб багъа бериб тургъандыла. Адет джорукъгъа кёре, орта тергеу бла бир «сау чалктычыгъа» буюрулгъан азыкъ былай болгъанды:

— Бир бла джарым неда эки темирли ун (темирлиде 16—18 кг болгъанды), сауаргъа орта ийнекледен

¹ Н. С. Иваненков. Указ. соч., стр. 63.

бир-эки ийнек, кесерге да бир иги кьой, неда эки токълу¹.

Аны тышында кьошда кьонакълыкъ адетге атаб пёгерле бирер-экишер малны арагъа салгъандыла.

Кюз биченнге таулула эртде хазырланыб, джолгъа кьууанч халда атлангандыла. Аны юсюнден 1892 дж. В. Я. Тепцов былай джазгъанды: «Чалкы чалыргъа сау бир ыйыккыны хазырланадыла. Джашла, кызла байрамлаб кьууанч этедиле, кьобуз согъуб, джыр джыраб, элни ичи бла джюрюйдюле. Кечеледе уа къайсы болса да бир кызны арбазына джыйылыб, танг аласына дери той-оюн этедиле. Деменгили таулула чалкы-ланы сабха уулайдыла, басхаларына тишле тизедиле, айрылагъа мюйюзле урадыла, базарлагъа азыкъ джарашдыргъа атланадыла. Ныгъышлада къартла биченнге чыгъар кюнню белгилейдиле. Сакълагъан, белгилеген кюнлери джетсе, эл, урушха чыкыгъанча, бютеуден кьобады джыры, тою-оюну бла, чарсы бла, хахай тууайы бла, кими джаяу, кими атлы болуб. Юйледе уа къаладыла джыллары уулайгъан къарт кишиле бла къатынла, гитче сабийле бла «акъсюекле...»².

Джыл къайтарыучула эсеб этиб, джерине, джылына кёре чалкычыла 15—20 июлда (Элиа айда) ара къазаннга айырылгъан малларын, азыкъларын, бичен кьош орналыр джерге, кышлыкыгъа джыйгъандыла. Алайда адамлагъа кьош, маллагъа стауат ишлегендиле. Анга «бичен кьош» дегендиле, ишчилеге уа — «чалкычы джыйын» атны бергендиле.

Кьошну уллулугъуна кёре, джыйында адам сан азкёб да болгъанды. Орта джыйыннга 15—20 адамны санагъандыла. Чалкычыланы саны бир кьошда андан

¹ И. С. Иваненков аслам норма тергеуно береди: 3 саулукъ ийнек, эки кьой, талай пуд да ун, тары — (И. С. Иваненков. Указ. соч., стр. 63).

² В. Я. Тепцов. По истокам Кубани и Терска, стр. 141.

о́за тебресе, ишлерге таблыкъ болмагъаныны хыйсабындан, джыйын экиге бёлюнгенди.

Хар джыйынны ичинден бир иш башчыны сайлагъандыла. Анга джыйын башчы (тамада) дегендиле. Ол бичен ишге усталыгъы, джыйыннга оноу этиую бла сынамлы адам болгъанды. Бютеу джыйынны ишчиси муну оноуунда джюрюгенди. Джыйын башчыгъа айырылыб хакъ (джал) да кесилгенди.

Башында айтханыбызча, таулула бичен чалгъанны кылыч ургъан бла тенгleshдириб келгендиле. Аны сылтауларыны бири неди десенг, бурун (XIX ёмюрню джарымына дери) таулуланы чалкылары эки джанына чалгъан тюз бычакъла болуб келгендиле, артдаракълада таулула завод чалкылагъа ушашдырыб кеслерини гюрбеджилеринде «беш къарнаш акъгъан» чалкылары джарашдырыб тургъандыла.

Биченчи кёшну иши эм кыйын ишлени бирлери болгъаны хыйсабындан, биченчи коллективни ичинде оюпчуну — «акъсакъалны» неда «текени» — ролю бек уллу болгъанды. «Акъсакъал» иш арасында, кюндюзке джыйынны булджутуб, кесини халкъ оюп-нактырдасы бла ишге талпыб, учундуруб келгенди. Халкъ актерну ролюн ойнар ючюн акъсакъалгъа саналгъан адамны нактырдачы, чамчы, селекечи, сёзге уста, къарыуу болгъанладан сайлагъандыла. Аллай адамны белгилеб табмакылыкъ алай тыпч болмагъанды. Джыйында акъсакъаллыкъ этиб джюрюген адамны айхай да сыйы-махтауу мийик болгъанды.

Акъсакъал, кесини ролюн ойнар ючюн, башына маскасын — «теке бёркюн» кийгенди, джанына да сауутсаба такъгъанды.

«Теке бёркню элде кёол ишлеге усталыкълары танылгъан кызла, аммала ийгендиле. Къамчини, кылычын, «герохун», «таякъ атны» кеси джарашдыргъанды. Дагъыда элде аммала анга кыйл кёобуз, дауурбаз, шибжи, татран бергендиле.

Къарачай бла Малкъарда биченчи къошда джюрюген джамагъат оюнлагъа ушаш оюнла хоншу Кавказ миллетлени арасында да тюбед келедиле¹.

Андан сора да биченчи къошда хар кимге да берилиб бармагъанды ашны-сууну, азыкъны джарашдырыу эркинлик. Таулулада шапалыкъ иш кыйын ишлени бирине тергелгенди. Аслам джыйында шапала эки болгъандыла. Орта джыйында уа шапагъа бузоучула болушлукъ этгендиле. Къошда шапаны иши бу болгъанды: ийнеклени саууу, аланы акълары джарашдырыб айран, джау, бышлакъ хазырлау, сауут-сабаны тыйыншлы джеринде кирсиз тутуу, чалкъычы башына экишер «малчы гырджын» бишириу, эки-юч кюнден къой союу, чалкъычылагъа азыкъ элтиу. Бош заманында уа шапа, ишчилени бири кибик, джыйында ишлегенди.

Айтханыбызча, шапаланы биринчи таймаз болушчусу бузоучу болгъанды. Биченчи къошха бузоучугъа 12—14 джылларында талай джаш баргъанды. Аланы ичинден тамада белгиленгенди. Таулуланы къош джашауларыны бузоучулагъа, урунууну тамалын орнатхан бла бирча, къош адетлеге, таулу адебге юрениуде уллу магъанасы болгъанды. Сёз ючюн, таулуланы къууанч джыйылыуларында шапалыкъ къуру да эркиши баджарыб келеди. Эскиден къала келген адетге кёре, мал союу, аны санлау эмда сюеклени юлешиб тепсиге салыу таулулада белгили джорукъла бла этиле келгендиле. Ланы ким да къысха заманны ичинде билиб къоялмайды.

Таулула анга гитчеликден, бузоучу джылларындан юрениб, билиб (келгендиле) тебрейдиле.

Алай бла, биченчи къошда бузоучулукъ таулу сабийлени иш юсюнде юретген, педагогиканы халкъ джорукъларыны тамалын салгъан джол болгъанды.

¹ Л. Пасынков. Быт и игры кавказских народов. Р/Д, 1925, стр. 3—7, 28.

Энди биченчи кьошда иш турмушну юсюнден талай сёз айтайыкъ. Чалкычы джыйын хазырланыб, иш башларыны аллы бла къурманлык этгенди. Кёк тейриден, джер тейриден джалбарыб тилегендиле биченни ашхысын.

Экинчи кюнню тейри джарыгы бла джыйын башчы: «Туругъуз, аланла!» — деб таууш этиб, джыйынны аякъ юсоне салганды эмда чалкысын, къалагы (билеуюн) алыб, чалкы ызгъа бурганды¹. Чалкычыла, аякълары басханны кёзлери кёрмей, джыйын тамаданы ызындан атлангандыла. Джыйын башчы алгъа барыб, хыршы салганды. Аны ызындан тизилишиб, (толу эм джарым) чалкычыла «кылыч уруугъа» киришиб бирден дюрю салгандыла. Адетге кёре, хар «толу чалкычыны» борчу — таймаздан тамаданы ызындан джетиб келиу болганды. Тамада дюрюсюн кызыу, ариу чалганды эмда бютеу джыйынны бирден джюрютгенди. Чалкычыны кючу уллу болса да, кекел кьоюб чала эсе, аны «толу чалкычыгъа» санамагандыла. Усталыкъ бла бирге аяулулукъну сыйын кёргендиле. «Чалкынг бла эки кере тартханынг ийнеке бир къабын боллукъ эсе, къарамай чал», дегендиле.

«Джарым чалкычыла» бла джангы чалкычыла артха созулгъан төрелери болса да, айыбха саналмаганды. Алагъа «сау чалкычыла» таймаздан болушлукъ бергенлей тургандыла: дюрю алларын тартхандыла, чалкыларын джарашдыргандыла, таблаб, билеуге тутхандыла.

«Акъсакъл», чалкычыланы ызларындан джетиб: «Тарт, сатдыгъым, таукел тарт!» — деб, таймаздан ашыкъдырыб барганды, оюнларын ойнай, чалкычы-

¹ С. Шахмурзаев. Таулу календары. Назмула. Нальчик, 1970, 79 бет.

лагъа «тазир сала», мурса бла бутларына джетдире, джыйынны мизамгъа тарта баргъанды.

Алай бла, кюн иги ёрге келгинчи, джыйын ишин тохтаусуз бардыргъанды. Тогъуз-он сагъат заман зауалгъа шапа, къошда ишлени тындырыб, айран, гырджын, кечеден къалгъан суукъ этлени неда джау алыб, хыршыгъа келгенди. «Башчы» бла «акъсакъал», шапаны эслеб:

— Ай аман шапа, Тинтиулени кёк аджирни бери чабдыр, — деб, джыйынны ишден тохтатыб, шапа таба аглангандыла. Ариу кырдышда тегереклешиб чалкычыла бирден олтургъандыла, шапаны да ортагъа алыб. Эм алгъы бурун хар чалкычы бирер гоппан суусаб айран ичгенди, ызы бла ауузлангандыла. «Чалкычы ашындан танылыр» деген сёзге башчы толу ие болгъанды былайда.

Ашаб-ичиб бошагъанлай, чалкычыла хар бири тёшю-чөгючю бла чалкыларын тишлегендиле (таблагъандыла), чабырларыны саламын джангыртхандыла.

Чалкыларын таблаб, джарашдырыб бошагъанла джангы чалкычыланы чалкыларын таблаб бергендиле неда бу усталыкыгъа тырмашдыргъандыла.

Алай бла, бир кесекден, иш битгенден сора, башчы джангыдан хыршыгъа киргенди, аны ызында, зурнуклача, къалгъанла да кириш тутуб тизилишгендиле.

«Къалакъсыз, чалкы да чалмайды», — деб, барабарыб бирден тохташыб, джаныу (къалакъ) этдиргенди башчы.

«Акъсакъалны» теке бёркю, сауутлары къошда болгъаны себебли, ол кюндюз аз ойнагъанды. Алай а ол къуллугъун не иш юсюнде, не да чалкычыла азыкыгъа тохтагъан заманда, артыкъ да бек хоншу къошдан адам келген кёзюуледе унутмагъанды. Джыргъа, оюннга уста, иш юсюнде да ойнай, джырлай барыргъа эркин болгъанды (дырынны юсюнде ол затланы ушатмагъандыла).

Кюн орталыкъ солуу кёбге бармагъанды. Тюш ашлары, эртден азыкъларыча, сууукъ затладан къуралыб болгъанды.

Кюнортадан ингирин джыйын, къургъакъ дюрюлери болса, «къылыч сермеуню» «сюнгюге» бургъанды. Алай болмай, хынчы кюн, джауумгъа да къарамай, бнягъы чалкъыланы алгъандыла къолларына.

«Дырында кёб джатхан бичен гебен болмаз» деб, джыйын экишер-экишер болуб, дюрюлени башларындан аягъына дерн кириб, дюрюлени биченлерин айрылары бла бир-бири юсюне ата барыб, эки дюрюню арасында сенек ауузла (батанла) орнатхандыла. «Дырында бичен — чёбден» деб да айтыу болгъанды.

Сора, тёртёу-бешеу болуб, хар къауум хыршыны бир кесегин узунуна тутуб, 20—25 батандан ёгюз гапнала къалаб чыкъгъандыла, юслерин экишер гырмык бла тартхандыла. Къачда быланы онусун бир джерге ёгюзле бла кюрес этиб тартдырыб, «тишле» къалагъандыла.

Адетге кёре, джыйын чалкъыда, дырында болсун, ашхам къарангы басыб, «кёз байланнгынчы», «къылыч, сюнгю ургъаидыла».

Дырын джыйыуда тамада: «Чалкъынг ташхамы тнерикди», — деб самаркъау халда ишчилени кёллендириб тургъанды.

Къошчула, къошларына кире туруб да: «Ой, къошха игилик», — деб салам бергендиле.

«Ой, келгеннге да игилик!» — деб чалкъычылагъа джууаб бергенди шапа.

Джыйын башчы неда джылы келгенле ичкери киргенлей, къошха алгъын кириб олтуруб тургъан джашла (шападак къалгъанла) мурджардан ёрге къобхандыла, алларын эшикден киргеннге буруб, башчы зин — буйрукъ бергинчи, сюелгендиле.

Малчы къошда кирик, биченчи къошда да хар кимни джылына кёре орну белгиленнгенди. Орунла тёрт мур-

джаргъа айырылгъандыла: тамада, орта, кичи эмда шапа мурджарла. Эшикден киргенлей, сол джаны тамада мурджаргъа; онг джаны да шапа мурджаргъа айырылгъанды. Экисини ортасына «орта» бла «кичи» мурджарла салгъандыла.

Хар ким кесини мурджарына, аллын орта мурджаргъа айландырыб, бир бетден олтургъандыла. Къошда къонакъ болса, тамаданы джанында олтуртхандыла. Алай а къонакъ, адетге кёре, бир дараджалы баш орунга олтуруучу болгъанды. Шапаны мурджарына не къарт, не джаш олтурмагъандыла.

Къошчуланы ингир ушхуурлары татымлы болгъанды. Эт, гырджын бишгинчи, суусаб ичгендиле. Адетге кёре, бош заманларында хапар айта, джырла джырлай неда «акъсакъалны» оюнлары бла ашыргъандыла. Акъсакъалны айырылыб «Акъсакъал бла атлы», «Мен алай-ма» деген сцена оюнлары болгъанды.

Бу халда чалкъычыла 2—2,5 айны ишлегендиле. Гебенле къаланыб, тюз иш битгенден сора, биринчи джалгъа тутулгъан чалкъычыланы иши хыйсабланнганды. Орта тергеу бла ашагъан азыгъы, агъы, эти тышында къалыб, джал хакъгъа бир къач ийнекни неда эки борч ийнекни теджегендиле эмда, юйде аммалагъа саугъагъа атаб, «къач къабчыкъларын» алгъандыла.

XIX ёмюрню экинчи джарымындан башлаб, чалкъы тергеуню ёсгени бла бирге чалкъычыны хакъы да ёсгенден ёсюб баргъанды. Сёз ючюн, документле билдиргеннге кёре, Қъарачай бла Малкъарда азатлыкъ джорукъ бегигинчи, чалкъычы джалчыны хакъы бир ийнек, бир тана, къозусу бла къой»¹ болгъан эсе, Н. С. Иваненков эслегеннге кёре, чалкъычыны хакъы 25—30 сом болгъанды XIX ёмюрню аягында; 1910 джыллада уа 80—100 сомгъа джетишгенди².

¹ ЦГИАЛ, фонд 1268, д. 138, л. 63.

² Н. С. Иваненков. Указ, соч., стр. 63.

Ол себебден Қъарачай бла Малкъаргъа хоншу миллетледен, хайырлы ишге санаб, чалкъы чалыргъа «десятиначыла» келиб тургъандыла¹. Аланы асламысы кеслери башха джыйын къураб джарашхандыла.

XIX ёмюрню аягъындан башлаб таулула да хоншу джерледе бичен ишлерге таукел чыгъычу болгъандыла².

Таулу чалкъычыла тыш элдеде да джыйын къураб джерлешгенлери себебли, хайырлы ишлегендиле.

Алай бла чалкъычы къош чыгъыу таулуланы арасында отходничествоу — тышына кетиб ишлеуню — бир формасы болуб келгенди.

Текеланы Герман

БЮГЮННГЮ ҚЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕСИЯНЫ ДЖЕРИНДЕ БУРУННГУ ҚЪЫПЧАКЪ БЕЛГИЛЕ

Қъыпчакъланы юсюнден сёлешиуню Шымал Кавказы тюрк тилли халкъларыны тарихын ачыкълауда уллу магъанасы барды. Белгилисича, къарачайлыла бла малкъарлыланы къайдан чыкъгъанлары алкъын толу ачыкъланыб бошалмагъанды. Бу арт кёзюледе къыпчакъ теория дженгиб барады ол халкъланы къайдан чыкъгъанларын ачыкълауда. Қъарачай-Черкесияны джеринде тюбеген эсги затланы иги тинтиб къарасакъ, бу магъаналы соруугъа джууаб табаргъа болурбуз...

XI-чи ёмюрню ортасында Кавказ Аузуу джерлеге тюрк тилли кёчюучюле къуюлгъандыла — къыпчакъла. Былагъа орус джазмалада половчула дегендиле.

¹ Лето на Кавказе. Ж. «Русская мысль», М., 1904, № 5—7, стр. 47.

² Кубанский сборник, т. XV, 1910, стр. 327.

Кюнбатхан джапындагъы европачыла уа—къуманла¹ дегендиле.

Къыпчакъланы Къарачай-Черкесияны джерине къайсы кюн келиб тюшгенлери белгисизди. Алай болса да къыпчакъла XI ёмюрге огъунакъ гюрджюде белгили бола башлагъанына шагъатлыкъ этген джазмала бардыла. Была биринчи кере Леонтий Мровелини «История Грузинских царей — первых отцов и родственников» деген чыгъармасында сагъыныладыла. Китаб а XI ёмюрню 60-чы джылларына чыкъгъанды. Чыгъармада къыпчакъла «бун-тюрклюле»² бла бирге сагъыныладыла, бу сёзню гуннла деб ангыларгъа керек болур, эшта.

XI ёмюрню аягъында къыпчакъла тау аллы районлагъа джерлеше башлагъандыла. Алгъаракъда къыпчакъла бла аланланы аралары тик болгъанды, артахаракъда уа — XII ёмюрню биринчи джартысында — шохлукъ джюрютгендиле. Персия бла Грузияда къалгъан джазмалагъа кёре, аланла бла къыпчакъла бир-бирлери бла талай кере къазауат келишимле бардыргъандыла.

Къыпчакъланы эм кючлю кёзюулери Тамара патчахлыкъ этген заманда болгъанды. XIII ёмюрню 20-чы джылларында гюрджю тарихчы, Тамараны юсюнден айта келиб, олсагъатда мизам кючлю болгъанын чертеди. Анга шагъатлыкъгъа уа «тегейлиле, таулула, сванлыла (эбзеле) тошауу къойгъандыла»³ деб аны келтиредн.

Къыпчакъланы («Кивчакед») Шымал Кавказда эм баш политика къауумланы бирине санайдыла, ол огъай эсенг «Уллу къыпчакъ халкъ» («Диди Кивчакти») ⁴ деб

¹ Е. П. Алексеева Карачасвцы и балкарцы — древний народ Кавказа. Карачасво-Черкесское книжное изд-во, Черкесск, 1963 г.

² З. В. Анчабадзе. О происхождении балкарцев и карачаевцев, Нальчик, 1960 г.

³ С. Каучшвили. «Қартлис Цховреба» («Жизнь Грузии»), сб. историч. соч. XI, XII вв., Тбилиси, 1954.

⁴ Там же, стр. 17.

атайдыла. Къыпчакъланы юсюнден билирге Куманикус деген кодекс алаамат болушлукъ этеди. Бу чыгъарманы XIII ёмюрде джазгъан кърим шахарда — Салхатда джашагъан итальячы алим болгъанды. Бу шахар олсагъатда къыпчакълагъа къарагъанды. Анда итальян, немца монахланы къыпчакъ текстлери табылгъанды — халкъ чыгъармаланы (фольклор) джазмалары. Эм магъаналысы уа неди десегиз — къыпчакъ-перси-латин сёзлюк — 1560 сёзю болгъан¹.

Бусагъатда уа къыпчакъланы джангы археология эскертмелери белгили болгъандыла — къабыр тёбеле, таш суратла. Къыпчакъ тёбеле уллула тюлдюле — диаметрлери 10 м, мийикликлери уа 1 м. дери. Къобанны сол джагъасында Кубина элден 5 кычырым чакълы бир узакълыкъда эски шахар тюб табылгъанды. Аны узунлугъу Къобанны бойну бла 2,5 кычырым чакълы барады, кенглиги да аллай бир болур.

Бу шахарны 1951, 1956, 1959 джыллада Т. И. Минасва тинтгенди. Шахар аланланыкы болгъанды, кеси да XI ёмюрню экинчи джарымында ишленгенди. Шахар тюбде къыпчакъ тёбеле табылгъандыла. Тёбелени мийикликлери, кенгликлери да уллу тюлдю. Къабырла да терен тюлдюле, тюблерине, тёгерсклерине таш тёшеллибди, зугулладыла. Ёлгенни биргесине аты да асыралыбды, сауут-саба уа — джокъ. Бу къабырланы, асыралгъанларына кёре, аланы арт кёчкюнчюлюк къауумгъа айырыргъа боллукъду. Белгилисича, бу къауумгъа тюрк халкъланы — печенеглени, тюркюлени, половчуланы — тёбелери киргендиле.

Бу халкъла хоншу джашагъанлары себебли, басдырыу эмда джашау адетлери да бир-бирлерине ушаш болгъанды.

Археология ышанла бла алыб къарасакъ, Кубинадагъы тёбелени С. А. Плетнева белгилеген беш бёлекни

¹ Е. П. Алексеева. Карачаевцы и балкарцы — древний народ Кавказа. Черкесск, 1963 г.

тёртюнчюсюне санаргъа боллукъду. Бу половчу къур-
гъанланы бѣлегиди.

Кубина Шахар тюбде (Т. М. Минаева тинтгенди)
XIV—XVI ёмюрледен къалгъан кыпчакъ къабыр тѣ-
беле (кешенеле) бардыла.

1977 джыл джайда область музейни къуллукъчулары
13 тѣбени тинтгендиле.

Аланы диаметрлери 5—12 м., мийикликлери 1—3 м.
болгъанды. Хар тѣбеде агъач кѣмюрчюкле эмда бирер-
экишер отлукъ таш табылгъанды. Тебеле тѣгерек иш-
леннгендиле: сюекле эмен сандыкълада, тѣбелени тюз
орталарына салыныбдыла неда бир кесек джаякълаб,
кюнбатханнга бурулуб.

Байтал Чапхан тѣбелени къабырларында бирер
адам болгъанды, джангыз биринчи номерли тѣбеде та-
былгъанды экеулен: эркиши сыртындан тюшюбдю,
къоллары санларыны узунуна созулубду, тиширыу да
сыртындан, къоллары да эркишиникича созулуб, бети
уа— эркишиге айланыбды, къатында да къой кыркъ-
гъан кыпты.

Байтал Чапхан тѣбелени, ишленнгенлерине кѣре, эки
къауумгъа юлеширге боллукъду: тюблери къуру топ-
ракъдан ишленнгенле эмда тѣгерекгине таш тѣшелгенле.

Къабырла уа эмен къангаладан этилиб эдиле: тюб-
леринде джукъа къангала, сандыкъны башы уа тѣнгерт-
гени эки этиб джартысы бла джабылыб.

Тѣбеледе къошун зат тюбемейди. Адамланы бирге-
лерине сауут-сабала асыралыбдыла.

Эркиши къабырлада тюрлю-тюрлю темир керекле
табылгъандыла: узун кынгыр бычакъла, учлары джи-
тиле, гитче бычакъчыкъла, темир учлу садакъла, сю-
нгюле, сахтияп къалчанны кесеклери — тѣгерек эмда
юч мюйюш темир тогъайлары бла, чакъгъычла бла от-
лукъ ташла, бир къабырда уа—нги сакъланнган ышым-
ла огъунакъ.

Тиширыу къабырлада — тогъай сыргъала, къой

кырккыучу кыптыла, темир бычакчыкыла, кюмюш джюзюкле.

Къабырлада агъач кёмюрню эмда тюрлю-тюрлю затланы болгъанлары, ёлюкню кюнбатханига къаратылгъаны, къолларыны энишге созулгъанлары — была бары да бусурман адетде джюрюген затла тюлдюле.

Алай бла, Байтал Чапханда тюбеген басдыруу эмда елгенни биргесине затла асырау адет XIV—XVI ёмюрледе кыпчакъ тёбселеге тыйынышы болуб чыгъады.

Быллай къабырланы кёблюгю XIV ёмюрледе Къобан бойнунда кыпчакъланы джашаб тургъанларына шагъатлыкъ этеди.

Башында айтылгъан тёбеледен сора да тюбейдиле Къарачай-Черкесияны джеринде кыпчакъ къабырла.

Икон-Халкъ элден узакъ болмай, гитче Зеленчук сууну бойнунда оюлгъан, гитче тёбечик табылгъанды. Анда адам сюекле, темир сауутла, ат керекле болгъандыла. Е. П. Алексеева бу тёбени кыпчакъланыкыгъа санайды. Не ючюн десенг, не аланланы, не адыгланы асырау адетлери келишмейди анга.

1958 джыл Е. П. Алексеева Къарачайда эм эсиге саналгъан Къарт Джуртда къабырланы тиштгенди. Къартла айтханига кёре, бу кешенеге төрт джюз джылдан аз болмайды.

Анда кешенеле кюнчыкыгъандан кюнбатханига къарайдыла. Узунлукълары — 3-4 м, кенгликлери — 2-3 м. Ёлюкле 1—1,40 м теренликде эдиле, сыртларындан салыныб, башлары кюнбатханига, бетлери кыбылагъа айланыб.

Аякъ джанлары бла баш джанларына агъач кёмюр төгюлюб, бир-бирде къанга кесекле тюбегендиле. Къабырланы башлары ташдан къаланыб болгъанды.

Ёлюклени бирджанлаб тюл, сыртындан тюшюб болгъанлары, къангаланы къабыргъасындан тюл, джассысындан төшелгенлери, агъач кёмюрню тюбегени, тиширыу къабырланы сайлыкълары — была бары да меджи-

суулукъ адетледиле. Къабырлада тюрлю-тюрлю къол кереклени табылгъанлары да бу ёлюкле муслиман адет бла асыралмагъанларына шагъатлыкъ этедиле.

Бу къабырла (кешенеле) XIV—XVI ёмюрледеги Уч-кулан, Хурзук, Къарт-Джурт, Уллу-Камдагъы кешенелеге ушашдыла.

Къыпчакъ тёбеледеги къабырлагъа таш тёшелибди. Кешенелени диаметрлери 8—10 м, мийикликлери да 1 м. джууукъ. Асыралгъанланы бет къарагъанлары тюрлю-тюрлюдюле, кёб тюбегени — кюнчыкъгъан джанынады, бетлери уа кыбылагъа къараб. Сандыкъ къабыргъасындан салынган къангаладан ишленнгенди, эки кебли къабырла да тюбегендиле. Къыпчакъла кёчгюнчю халкъ болгъаны себебли, атларын да биргелерине асырагъандыла...

Алай бла, къыпчакъланы асырау адетлерине бек ушагъан энчиликле къарачай къабырлада кёб тюбейдиле.

Арт джыллада Красный Востокда, Важныйде, Бийчесында кёб джангы кешенеле табылгъанды. Аланы кереклисича тинтиу бизге къыпчакъланы юсюнден энтда да джангы оюмла къошарыкъды.

Алай а Къарачай-Черкесияны джеринде къыпчакъ эскертмеле бек аздыла: джазыула джокъну орнундадыла. Алай болгъаны болса, профессор Ключевский юретгеннге кёре, халкъны эсине эс бёлюрге керекди. Алай демеклик — халкъ ышанлагъа.

Къарачайда къарачай халкъ Кърымдан чыкъгъанды деб айтыу джюрюйдю. Шымал Кавказ Кърым бла хаман кысха байламлы болгъанды. Бурун заманладан бери да Кърым джарым айрымкан кёб халкъланы кесине тартханлай тургъанды. Киммериячыладан, скифледен, аланладан башлаб къыпчакълагъа деричин.

Андан сора да Кърымда бек эртдеден огъунакъ чуутлула, каримлиле, кърымчакъла джашаб тургъанды-

ла. Ала уа Хазар Каганатда башчылык орунланы алыб тургандыла.

XII ёмюрде кыпчакъла бек ёрге кёлтюрюледиле. Алай бла биз Къарачай-Черкесияны джерине кыпчакъла кърымдан келгенлерине ишексиз болабыз.

XII ёмюрдеде Къарачай-Черкесия бла Шымал Кавказда кыпчакъланы джашагъанларына шагъатлыкъ этген къагъытла тюбейдиле Грузияда. Анда оруслула бла кыпчакъланы джууукълашаханына онгсунмагъанлыкъ танылады. Не ючюн десент, кыпчакъла оруслуланы кыбыла тюзлерине орналашыргъа мыллык атханларын джаратмагъандыла гюрджюлюле. Юрий Боголюбский ата къарнашындан — Салаватдан — къачыб, Сундже шахарда кыпчакълагъа келгени да белгилиди...

Аллары кюнчыкыгъаннга айланыб салынган Къобан башында кёб тюбсучю кыпчакъ таш суратлагъа артыксыз да бек эс бёлюрге кереклиди.

Кыпчакъланы таш эсертмелери 1771—1773 джыллада академик Гильденштедни Кавказгъа джолоучулугъуну юсюнден джазылгъан китабларында белгили бола башлайды. Андан сора аланы Потоцкий, Клапрот, Фиркович эмда Нарышкин къарнашла эсlegenдиле. Таш суратланы биринчи атламларын Г. Д. Филимонову «Вестник общества древно-русского искусства» деген статьясында табаргъа боллукъду.

1882 джыл Е. Д. Фелицин джарашдыргъан Ставропольну бёлек джерчигини археология картасында 13 таш сурат кёрюнеди. Аланы ичинде жангыз бир къатын сурат кёргюзтюледди Къобанны сол джагъасында, къалгъанла онг джанындадыла.

Авр. Фиркович, кесини Кавказ джолоучулугъуну юсюнден айта келиб, Нарсанагъа бара, Сантукда тюзледен къазакъла келтирген юч таш къатынны орнатыб кетгенин чертеди.

Лоов-Гум элли къатына (бус. «Красный Восток») 1870 джыл мийиклиги 1 саж. (2 м) болгъан таш сурат табылгъанды.

В. М. Сысоев айтханыга кёре, бу бек джарты-къуртуду. Ал къарамыды джангыз джукъгъа ушагъан. Бойнуну тегерегине къалын джассы мынчакъла керкилибдиле, къоллары къарнына салыныб, аякълары аз-буз кёрюнедиле.

1992 джыл бу сурат Исси-суугъа кечюрюлген эди, энтда да анда сакъланады.

Эркиши кёргюзтюлген сурат 1895 джыл Зеленчук станиседе табылгъан эди. Юсюнде белибауу кесгин кёрюнеди, эки джаны бла хызенле ийилибдиле. Андан со-ра да онг джанында — бычагъы бла кыны эмда кенг ауузлу узун саблы балтасы.

1950 джыл Уллу Зеленчук сууну сол джанында, Исправна Станиседе узакъ болмай, дагъыда бир таш сурат табылгъан эди да, ол джыл огъуна, Т. М. Минаеваны тилеги бла, Черкесскеде область музейге элтилген эди.

Сурат тытыр ташдан джонулгъанды, асыры джайылыбды кеси да. Узунлугъуну джерден ёргеси 2,23 м, джауорнуну кенглиги 0,56 м. Анда къолларын кесине къаты кысыб тургъан эркиши тюрсюн кёрюнеди. Къол бармакъларыны тырнакълары кескин белгиленибди. Бет тюрсюню ташдан бери айырылыбды: узун тюз бурну, кысыкъ кёзлери, энишге тюшген узун мыйыкълары, салпы къулакълары, башында ёре бёркю, имбашларына бир затны атыбды. Кюбе маталлы къумачха ушайды. Чепкен аллыны энишгеге тюшген джери кенгерибди, арты кенг ачылыбды, эки джаны узунуна деричин тишле маталлы къайылыб. Белибаууну онг джанында къама тагъылыбды, кыныны тюр джаны бла баш джаны тегерекди, юкюл хызен да кёрюнеди алайда. Была бари да къарыусуз рельеф бла белгиленгендиле. Бу ас-

керчи сурат бусагъатда Къарачай-Черкес область музейни революциягъа дери историясыны бѣлюмюнде турады.

Бу суратны кийимлери муну атлы аскерчи болгъанына шагъатлыкъ этедиле: атха минерге хар неси да джарашыбды. Ючкюл хызенде оюула бек сейир, уста этилгендиле: быллай оюуланы къарачай кийизледе кѣрюрге боллукъду.

Арт беш джылда Къарачай-Черкес область музейни къуллукъчулары 7 таш суратны келтиргендиле музейге. Аллай суратла Таллыкъда, Индише, Исправныйде, Сторожевойда, Огъары Учкуланда, Дружбада, Красный Востокда табылгъандыла.

1975 джыл музейни къуллукъчулары, Красный Востокда дагъыда бир таш сурат барды деб эшитиб, ары баргъан эдиле. Алай а таш сурат табылмады, кешене табылды. Тыш къарамаына кѣре бу къыпчакъланыкыгъа ушайды. Бу кешене тинтиле башласа, Къарачай-Черкесияны тарихына энтда да жангы затла къошул-лугъуна сѣз джокъду...

Алай бла бюгюнню Къарачай-Черкесияны джеринде къыпчакъла джашагъанына шагъатлыкъ этген кѣб эсгертмеле табылгъандыла. Аланы юсюнден мындан ары да айтыла барлыкъды.

Къазалыланы Абидат

ДЖАШ ТѢЛЮНЮ СОЦИАЛИСТ ГУМАНИЗМГЕ ЮРЕТИУНЮ ЮСЮНДЕН

В. И. Ленин кѣргюзген джол бла таймаздан таукел джорюй, бизни коммунист партиябыз совет адамланы иги халили этиб ѳсдюрюуге хар къуру да уллу къыйын салгъанлай, аталыкъ джюрек бла къайгыргъанлай ке-

ледн. Аны юсюнден СССР-ни Конституциясыны 20 статьясында былай айтылады: «Хар бирини эркин ёсюую бютеу барысыны эркин ёсюуюю мадарыды» деген коммунист идеалгъа кёре, кърал, гражданла кеслерини творчестволу кючлерин, билимлери бла фахмуларын хайырландырыр ючюн, адамны хар не джаны бла да ёсдююр ючюн, керти мадарланы кенгертиуню кесине нюзюр этеди».

Бизни бусагъатда эм магъаналы борчларыбызны бирн ёсюб келген джаш тёлуюню тюз иннетли адамланы сюерге эмда социализмни джауларына къраршчы къаджыкъмай кюреширге юретиудю, аланы ангыларын совет адамны уллулугъуна, хар затны да тындырыргъа къолундан келлигине ийнандырудю.

«Совет адамны коммунист ангысын, урунуугъа сؤймеклигин, патриот халисин, адамлыкъ шартларын эмда интернационализм сезимлерин кёлтюруге эмда бегитирге школну къыйыны уллуду¹» — дегенди Л. И. Брежнев устазлапы Бютеусюз II съездинде (4 июль, 1968).

Педагогика сабийлени коммунист ангыгъа юретирге хар заманда да уллу эс бёлгенлей келгенди. Окъуучулары халилерини бегитнуде эм баш ишлени тындырады школ. Адамлыкъ шартланы урлугъун биринчи ол салады ёсюб келген джаш адамланы джюреклерине.

Педагогика плмула Академияны президенти В. И. Столетов былай джазгъанды: «Уллу дараджалы культураны, билимни, общество ангыны, иннет тазалыкны фундаментин школ салады. Ангылагъан педагогла бусагъатда сабийлеге билим берген бла ишни тынмазлыгын биледиле. Совет школ хар не джаны бла юрете да билирге керекди. Халиге юретген а — билимге юретгенден эсе кёб кереге къыйынды»².

¹ Л. И. Брежнев. «Ленинским курсом». Речи и статьи в 4 томах. Москва, Политиздат, 1970 г.

² «Общество и молодость», М., Молодая гвардия, 1973 г.

Ёслюб келген джаш адамла хар кюн сайын дегенча джангы затлагъа тубей, эшите, билимлерин, ангыларын, джашаугъа кёз къарамларын ёсдюргенден ёсдюре келедиле. Алагъа заманында тыйыншылысыча эс бёлюб, тюз джолгъа джарашдыргъан хар адамны сыйлы борчуду. Бу джаны бла устазлагъа эмда ата-аналагъа артыкъсыз да бек борч салынады.

Бизни къралыбыз — гуманист къралды, мында джашагъан адамла да бу мардада юретилинирге керекдиле. Арт кёзюуде гуманизм проблема бла кюрешген алимлини санлары ёсгенден ёслюб барады. Философла, социологла, педагогла сабийлени гуманист къылыкъда юретнуге уллу эс бёледиле. Гуманист къылыкъны юлгюлерин Ленинни кърал ишлени бардыргъанында эмда кесини энчи джашауунда да ачыкъ кёрюрге боллукъду. Совет Союзу кёб школларында окъуучулары къылыкъларын Ленинни энчи джашаууну юлгюсю бла юретнуге уллу эмда сейир ишле бардырыладыла. Адамны гитчелигинден юретиб башларгъа керекди деб чертеди Ленин. Устаз болсун, воспитатель болсун, сабийлени юретирге деб салынган адам сабийле бла джууукълаша билирге керекди, аланы излемлерин ангыларгъа керекди. Алапы юретген бла къалмай, кесин да тыйыншылы дараджада туту билирге керекди. Тамаданы юлгюсюнден уллу дерс джогъду сабийге. Бу затланы юслеринден Ленин кёб зат джазгъанды.

Совет общество адамлагъа ышана билирге керекди деб юретеди. Бир къауум сабийле аналарындан огъунакъ аман халили неда фахмусуз болуб тууадыла деген оюмну марксист илму джогъгъа чыгъарады. Ышанмакълыкъны эм баш джауу—ишеклиликди. Бу ышандан кенг тутаргъа керекди кесин устаз, воспитатель. Ышанмакълыкъ—адамны осал джерлерин сан этмей бармакълыкъ тюлдю. Адамны сюйюу эмда анга ышаныу—аны осал ишлерин айгъакълау бла бирге барыргъа ке-

рекди. Бу иште асыры джумушакълыкъ неда бошбоюп-
лукъ этиу — иги мизамгъа юретиую джаууду.

Адамгъа керек джерде къаты да бол, сыйын кёре
да бил, — деб юретеди А. С. Макаренко. Бу оюм — гу-
манизмни ара багъанасы болургъа тыйышлыды. Соци-
алист гуманизм халкъны джауларына къаты болургъа,
ала бла тохтаусуз кюреш бардырыгъа кереклисин баш
ишге санайды. Бусагъат болумда бютеу урунганланы
эмда эркинликни суйген халкъланы джаууна империа-
лизм саналады. Ол джарты ёмюрню ичинде эки кере
къазауат ачыб, адам улуну джашаууна адам айтыб
къолундан келмезча, уллу къыйынлыкъ келтиргенди.
Биринчи бютеудуния къазауатда 10 миллион адам ёл-
генди, 20 миллион да — джаралы болгъанды. Экинчи
дуния къазауатда уа ол сан 4—5 къатха ёсгенди: 55
миллионнга джуукъ адам ёлюб, 90 миллион да джара-
лы, сакъат болуб къалгъанды...

Тутхан ишлерини оюлуб баргъанын сезгенлери се-
бебли, импернализмни джакъчылары бусагъатда къап
дыгаласха кириб сауутланадыла. Ючюнчю бютеудуния
къазауатны ачар джанындан кюрешедиле. Бу къазауат
а бютеулей да адам улуна уллу къоркъуу болгъаны
кимге да белгилиди. Ёсуб келген джаш тёлюню джау-
гъа джауча, шохха шохча къарай билирге юретиу бю-
теу совет адамны борчуду. Рахатлыкъ ючюн, тюзлюк
ючюн, тенглик ючюн кюреше билмеген адамгъа гума-
нист деб айтыргъа боллукъ тюлдю. Бу затла ёсуб кел-
ген джаш тёлюню къанына сипгерге, аны джюреги бла
бирге тебиб турургъа керекдиле. Бу иште совет школ-
ну борчу уллуду эмда сыйлыды. Окъуучула, бир-бирине
къайгыра билген бла биргелей, терс этген затларын
да бир-бири кёзюне тутуб, ол затны экинчи къайтарыл-
маз джанындан болургъа керекдиле.

Тамада класслада окъугъан джашла бла кызла со-
циалист гуманизмни ма бу джорукъларын эсде тутаргъа
борчлудула:

— Социалист гуманизмни шартларын коммунист мизамны баш принципине санаргъа;

— адамны сыйы аны джамагъат ишлеге къалай къошулгъанына кёре болгъанын унутмазгъа;

— социалист патриотизм бла пролетар интернационализмни гуманист шартларын айыра билирге;

— уллу кёллюлюк бла, ётюрюк бла, махтанчакълыкъ бла кюреше билирге, тиширыулары сыйларын тюшюрюу къылыкъла бла къаты кюреш бардырыгъа;

— коллективден кесин айры кёрмезге, аны ишине, излемине бойсуна, ол айтхан мардадан чыкъмазгъа тырмашыргъа;

— адамлары джарсыуларына кесишикинеча къайгы-ра билирге, тенг ючюн, шох ючюн не къарыуун да аямазгъа;

— тенгликни сыйын сакъларгъа: «кесинг ёлсенг да, тенгинги къутхар» деген принципден таймазгъа;

— социалист джашауну мизамын сакълай билирге;

— джамагъат джорукъну сакъларгъа юлюш къошаргъа, къыйын болумгъа тюшген адамлагъа болуш-лукъ этерге;

— адамлыгъы болгъан адам кесин кёргюзтуб кюрешмезлигини, къууанч, къыйын кёзюуде да къалгъанла бла бирге болургъа кереклисин унутмазгъа;

— социалист гуманизмни принциплерин кесиши энчи эмда юй-турмуш джашауунда тюз хайырландыра билирге.

Ёсюб келген джаш тёлую халисин тюз джолгъа салыргъа бизни джуртда хар не мадар да барды. Ол мадарлары табыб, тинтиб, джарашдырыб, окъуучулары ангыларына къуаргъа керекди устаз. Бу ишде Ленинин эмда коммунист партияны белгили адамларыны энчи джашауларындан, джамагъат ишлеринден кёб юлгюле келтирирге боллукъду...

БАШЛАРЫ

I

Байчораланы Магомет

Гудаута макъамла	3
«Гюрджю китабы кьолума алыб...»	4
Дина Кетиягъа	4
«Къайдаса, къайда? Къайсы курортда...»	5
Абхазия	6

Гочияланы Софья

Архыз	7
Орус тилге	8
Атасыз ёсген джашлагъа	9
Аны да баред онсегиз джылы	10
Тиширыуну насыбы	11

Тюрклюланы Альберт

Джуртунг ёсдюрю	12
Санга	12
Тюберме	13
Сау болсун поэт...	14
Таудан келгенме	14

Биджиланы Идрис

Мени тенглерим	15
«Эркинлик сыналады отда...»	17
«Бир гокка хансчыкъ чаууллу джерде...»	17

Къобанланы Ахмат

Сагъышла (миниатюрала)	18
----------------------------------	----

Тохчукъланы Исмаил

Разы этер кёк тюбюнде джер сюрген	20
Эскертмеле болгъанлагъа	21
Тилегим	21
Разы болмам, джюрек, санга	22
Джырыма	22

Байрамукъланы Фатима

Акъ чепкен	23
Бск сюеме	24
Мыдах болад джюрегim	25
Сюймеклик	26
Ата джуртум	26

Лайланланы Пилал

Къарачайда	27
Джашау бла ёлюм	28
«Кёремисё кюню тийиб келгени...»	29
«Къалай игиди сени къатынгда...»	30
Эки джюрек	31

Аппакъланы Ибрагим

Ата джуртум барды	32
Джангы кызла	33

Созарукъланы Юсуф

Заман бла биз. Кёчюрген. Къобанланы А.	36
Этчиме къагъыт. Кёчюрген Къобанланы А.	37
«О туугъан джер...» Кёчюрген Къобанланы А.	37
Кюн таякъ (миниатюрала) Кёчюрген Къобанланы А.	38

Къараланы Зухра

Танг алада таулада. Кёчюрген Сылгагъарланы К.	39
«Джарыкъ кёксюлд бююн кюню бояу...» Кёчюрген Сылгагъарланы К.	39

Какушланы Хусей

«О, озгъан кююм, сени бетинге...»	40
Алай джашайбыз	40
«Кеч сен мени сени юсюнгден...»	41
«Тююмдеми, тюшюмдеми...»	42

Абайханланы Назир

Ата джуртум — насыбым	42
Къайын ана	43
Осият	44

Боташланы Руслан

Минги Тау	45
Ата джуртум	46

Хубийланы Вениамин

Адамлыкъ	47
Къайдан алады къарыу	47

Байрамукъланы Умар

Хыртлау джомакъла	48
Батыр къоян	48
Ит бла шакалла	49
Каска бла къумурсха	50
Тюлкюню ёлюмю	51

II

Фисенко Тимофей, Къобанланы Ахмат

Джарыкыгъа (повесть)	53
--------------------------------	----

Хубийланы Абу-Хасан

Исси джыламукъла	100
----------------------------	-----

Къагъыйланы Назифа

Миниатюрала	128
-----------------------	-----

Сылпагъарланы Кулина

Рашит (новелла)	131
Джел соймеклик (новелла)	133
Садакъачы (новелла)	138
Гинджи (новелла)	139

Шаманланы Медиха

Ол анады	143
--------------------	-----

Езденланы Борисбий

Узакъдагъы джууукъ къабырла	152
---------------------------------------	-----

Дотдуланы Хыйса

Джюрекни чакъырыуу (повестден)	158
--	-----

Кёбекланы Билял

Джаз (С-гъа аталады)	175
Файруз (новелла)	179

Акъбайланы Азрет

Къачхы ингирде	184
--------------------------	-----

Джаныбекланы Билял

Болджалсыз тюбешну (новелла)	191
--	-----

Чотчаланы Магомет

Шохайла бла джаула	202
Айю бла баласы	206
Сыркыула	210

Аппаланы Билал

Бобикле (чам маталлы сатира)	214
--	-----

III

Ортабайланы Римма

Къалтур	227
-------------------	-----

Хубийланы Магомет

Къарачай-Малкъар поэзияда Лермонтовну сыфаты	242
--	-----

Лайпанланы Рашид

Джазыучу эмда джашау (Ислам Къарачайлы)	261
---	-----

Къараланы Зухра

Джазыучуну позициясы эмда эпика хапарлауну формалары	275
---	-----

Шаманланы Ибрагим

Биченчи къош	296
------------------------	-----

Текеланы Герман

Бюгюннюгю Къарачай-Черкесияны джеринде буруннюгю къыпчакъ белгиле	306
--	-----

Къазалыланы Абидат

Джаш тёлнюю социалист гуманизмге юретиуню юсюнден	310
--	-----

